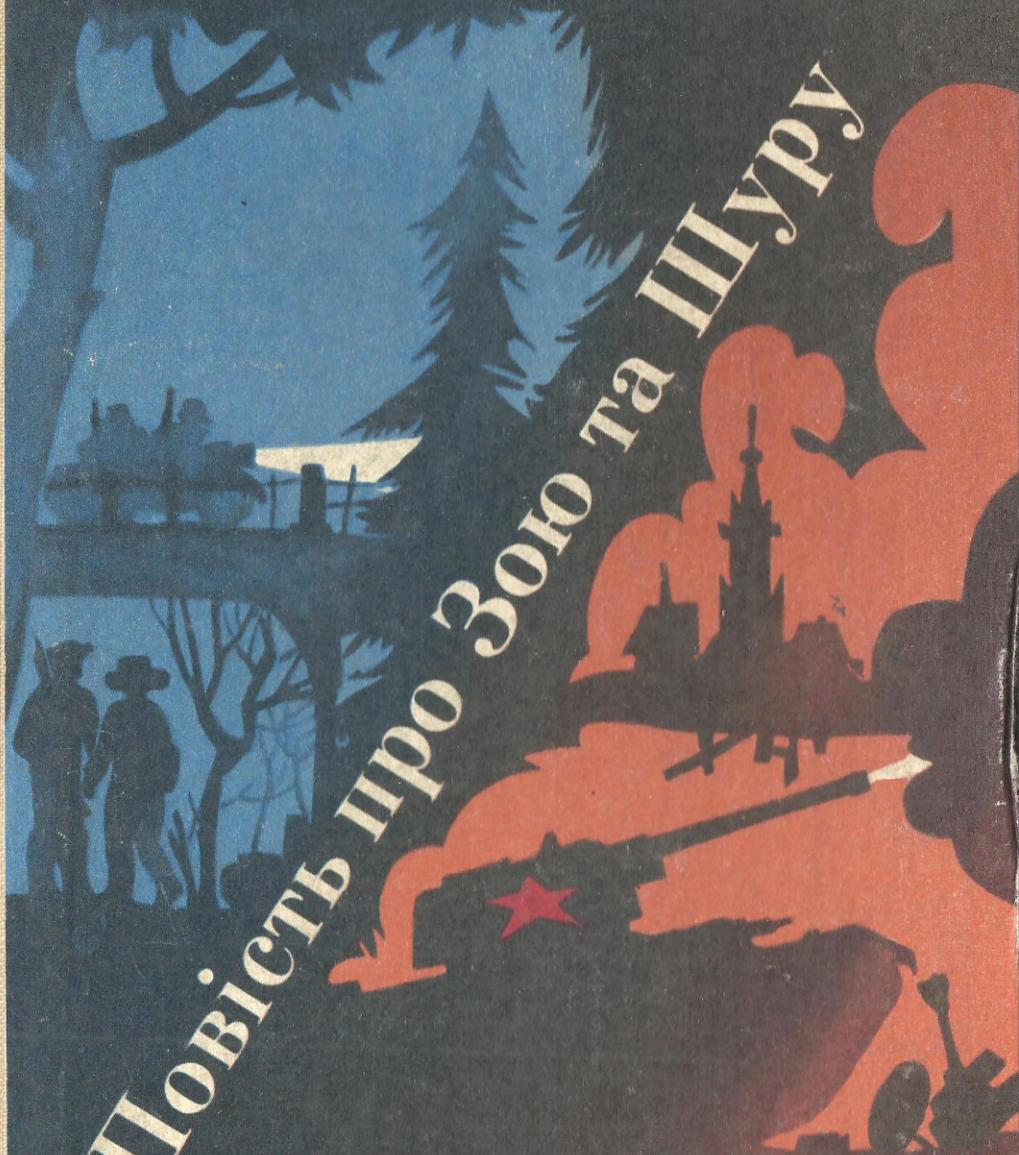

8 рт

Ко. М. Космодем'янська

Шовість про Золо та Шуру.

Л. Космодем'янська

Повість про Зою та Шуру

Повість

Для середнього
шкільного віку

~~ББК~~ 84Р7-44
К-71

Хвилююча розповідь матері
про життя своїх дітей —
Героїв Радянського Союзу
Зою та Шуру Космодем'янських.

Волнующий рассказ матери
о жизни своих детей —
Героев Советского Союза
Зое и Шуре Космодемьянских.

3-те видання

Літературний запис
ФРІДИ ВІГДОРОВОЇ

Переклад з російської
ЄВГЕНА ДРОВ'ЯЗКА

Художнє оформлення
ГЕОРГІЯ ФІЛАТОВА И
РОСТИСЛАВА БЕЗП'ЯТОВА

Друкується за виданням:
Л. Космодем'янська. Повість про Зою та Шуру.—
К.: Веселка, 1978.

К 4803010201—038 48.90.
M206(04)—90

ISBN 5-301-00606-1

Вступ

Квітень 1949 року. Величезний зал Плейель у Парижі. Конгрес захисників миру. Прапори всіх націй прикрашають трибуну, і за кожним прапором — народи й країни, людські надії й людські долі.

Червоний прапор нашої країни. На ньому — серп і молот, — символ мирного труда, непорушного союзу між тими, хто працює, будує, творить. Скільки очей, скільки сердець спрямовано до Радянського Союзу — надії й опори трудячих усього світу!

Ми, члени радянської делегації, весь час відчуваємо, що нас оточує палка любов учасників конгресу. Нас зустрічають так сердечно, нас вітають так радісно! І кожний погляд, кожний потиск руки наче говорить: «Ми віримо в вас. Ми надіємося на вас. Ми ніколи не забудемо того, що ви зробили...»

Який великий світ! Це з особливою, разючою силою почувавши тут, у просторому, високому залі, дивлячись на білі, жовті, оливково-смагляві обличчя, обличчя всіх коліорів та відтінків — від молочно-білого до чорного.

Дві тисячі чоловік з усіх кінців землі зібралися сюди, щоб від імені народів сказати своє слово на захист миру, на захист демократії й щастя.

Я дивлюсь у зал. Тут багато жінок. На їхніх обличчях палка, невідступна увага. Та й чи може бути інакше! Заклик до миру лунає справді з усіх кінців землі, і в ньому — сподівання всіх жінок і матерів.

Скільки почула я тут розповідей про тих, хто віддав своє життя, щоб перемогти фашизм, щоб минула війна закінчилася перемогою світла над пітьмою, благородного над підлим, людяного над нелюдським!

І я думаю: невже кров наших дітей пролилася марно? Невже мир, здобутий ціною життя наших дітей, ціною наших сліз — сліз матерів, удів і сиріт,— буде знову порушене з волі злобливих та огидних сил?

На трибуну конгресу підводиться наш делегат — Герой Радянського Союзу Олексій Маресьєв. Його зустрічають бурею оплесків. Для всіх присутніх Олексій Маресьєв уособлює російський народ, його мужність і стійкість, його беззувітну відвагу і витримку. Всі розуміють: подвиг цієї людини є виразом високих якостей радянських людей, людей, що врятували світ і цивілізацію від фашистського варварства.

— Кожний повинен спитати себе: «Що я роблю сьогодні на захист миру?» — летять у зал слова Олексія Маресьєва.— Нема зараз почеснішої, благороднішої, вищої мети, як боротьба за мир. Це обов'язокожної людини...

Я слухаю його і запитую себе: що ж я можу зробити сьогодні для справи миру? I відповідаю собі: так, я теж можу вкладти свою частку в цю велику справу. Я розповім про своїх дітей. Про дітей, які народилися і росли для щастя, для радості, для мирної праці — і загинули в боротьбі з фашизмом, захищаючи працю й щастя, свободу й незалежність свого народу. Так, я розповім про них...

ОСИКОВІ ГАЇ

На півночі Тамбовської області є село Осикові Гаї. Стари люди розповідали, що колись тут і справді росли дрімучі ліси. Та в пору моого дитинства лісів уже й сліду не було.

Навкруги далеко-далеко простягалися поля, засіяні житом, вівсом, просом. А біля самого села земля була порізана ярами; рік у рік їх ставало більше, і здавалося — крайні хати от-от сповзуть на дно по крутому нерівному схилу. У дитинстві я побоювалася зимовими вечорами виходити з дому: усе холодне, нерухоме, скрізь сніг, сніг без кінця й краю, і далеке вовче виття — чи воно насправді чується, чи мариться насторожено-му дитячому вуху....

Але навесні як змінювалося все навкруги! Зацвітали луки, земля, наче сяйвом, вкривалася ніжною зеленню, скрізь червоними, блакитними, золотими вогниками спалахували польові квіти і можна було цілими оберемками приносити додому ромен, дзвоники, волошки.

Село наше було велике — близько п'яти тисяч жителів. Мало не з кожного двора хтось ішов на заробітки в Тамбов, Пензу, а то й у Москву — клаптик землі не міг прогодувати бідняцьку селянську родину.

Я росла у великій і дружній сім'ї. Мій батько, Тимофій Семенович Чуриков, був волосний писар, людина без освіти, але письменна і навіть добре начитана. Він любив книгу і в суперечках завжди посылався на прочитане.

— А от, пригадую,— казав він співрозмовникові,— довелося мені прочитати одну книгу, так там про небесні світила пояснено зовсім інакше, ніж ви міркуєте...

Три зими я ходила до земської школи, а восени 1910 року батько відвіз мене у місто Кірсанов, у жіночу гімназію. Понад сорок років минуло відтоді, але я пам'ятаю все до дрібниць, наче це було вчора.

Мене вразив двоповерховий будинок гімназії — у нас у Осикових Гаях не було таких великих споруд. Міцно тримаючись за батькову руку, я увійшла до вестибюля і, збентежившись, зупинилася. Все було несподіване й незнайоме: просторий вхід, кам'яна підлога, широкі скоди з гратчастими поручнями. Тут

уже зібралися дівчатка з своїми батьками. Вони й збентежили мене найбільше, більше навіть, ніж незвичайна обстановка, що здалася мені розкішною. Кірсанов був повітовим купецьким містом, і серед цих дівчаток, що прийшли, як і я, складати екзамени, селянських дітей було небагато. Мені запам'яталась одна, на вигляд справжня купецька дочка — пухка, рожева, з яскраво-блакитною стрічкою у косі. Вона зневажливо оглянула мене, стулила губи й відвернулась. Я пригорнулась до батька, а він погладив мене по голові, ніби кажучи: «Не лякайся, дочко, все буде гаразд».

Потім ми піднялися сходами, і нас стали одну за одною викликати у велику кімнату, де за столом сиділо троє екзаменаторів. Пам'ятаю, що я відповіла на всі запитання, а на останку, забувши всі свої страхи, голосно прочитала:

Тут зрине місто крізь тумани,
І швед, війни чванливий син,
Зустріне опір нездоланий...¹

Внизу мене чекав татусь. Я вибігла до нього, не пам'ятаючи себе від радості. Він одразу підвівся, пішов мені назустріч, і обличчя в нього було щасливе...

Так почались мої гімназичні роки. Я згадую про них з теплотою і вдячністю. Математику у нас яскраво, цікаво викладав Аркадій Онисимович Белоусов, російську мову й літературу — його дружина, Єлизавета Опанасівна.

У клас вона завжди входила посміхаючись, і встояти перед цією посмішкою ми не могли — така вона була жвава, молода й привітна. Єлизавета Опанасівна сідала за свій стіл і, задумливо дивлячись на нас, без усякого вступу починала:

Зроняє ліс багряний свій убір...

Ми могли слухати її без кінця. Вона добре розповідала, захоплюючись і радіючи красі того, про що говорила. Вона старажалася розкрити перед нами хвилюючу силу російської літератури, її глибоку людяність.

Слухаючи Єлизавету Опанасівну, я зрозуміла: учительська

¹ Переклад М. Рильського.

праця — велике мистецтво. Щоб стати добрим, справжнім учителем, треба мати живу душу, ясний розум і, звичайно, треба дуже любити дітей. Єлизавета Опанасівна любила нас. Вона ніколи не говорила про це, але ми знали без усяких слів — з того, як вона дивилася на нас, як інколи стримано й ласково клала руку на плече, як прикро бувала вражена, коли хтось із нас зазнавав невдачі. І нам усе подобалось у ній: її молодість, вродливі, вдумливе обличчя, ясний, добрий характер і любов до своєї праці. Далеко пізніше, вже ставши дорослою і виховуючи власних дітей, я не раз згадувала свою любому вчительку і старалась уявити, що сказала б вона мені, що порадила б у скрутну хвилину.

І ще одним пам'ятна мені кірсановська гімназія: учитель малювання знайшов у мене здібності до живопису. Малювати я дуже любила, але навіть собі боялася признатися, що хотіла б стати художницею. Сергій Семенович Помазов одного разу сказав мені:

— Вам треба вчитися, неодмінно треба вчитися: у вас відатні здібності.

Він, як і Єлизавета Опанасівна, дуже любив свій предмет, і ми на його уроках дізnavалися не тільки про кольори, лінії, пропорції, про закони перспективи, а й про те, що становить душу мистецтва — про любов до життя, про вміння бачити його скрізь, в усіх його виявах. Сергій Семенович перший ознайомив нас з творами Репіна, Сурикова, Левітана — в нього був великий альбом з прекрасними репродукціями. Тоді в моїй душі зародилася ще одна мрія: поїхати в Москву, побувати в Третьяковській галереї...

Але, хоч як хотілось мені вчитися далі, я зрозуміла: не можна. Родина ледве зводила кінці з кінцями, треба було допомагати батькам. Скінчивши гімназію, я повернулася в Осикові Гаї.

НОВЕ ЖИТТЯ

Звістка про Жовтневу революцію застала мене ще в Кірсанові. Признатися, тоді я не дуже зрозуміла, що сталося. Пам'ятаю тільки одне радісне відчуття: настало велике народне свято.

Місто шумить і тріумфує, майорять на вітрі червоні прaporи. На мітингах виступають прості люди — солдати, робітники,— бриняТЬ нові, сповнені палкою вірою й рішучістю слова: більшо-вицька партія, ради, комунізм...

Коли я повернулася в рідне село, брат Сергій, друг моого дитинства й старший товариш, сказав мені:

— Починається нове життя, Любо, розумієш, зовсім нове! Піду добровольцем у Червону Армію, не хочу лишатись остронь.

Сергій був лише на два роки старший за мене, але я поруч з ним була ще зовсім дівчеськом. Він більше знат, краще розбирався в подіях. І я бачила, що рішення він прийняв тверде.

— Сергійку, а мені що робити? — спитала я.

— Учителювати! Звичайно, учителювати,— ні секунди не вагаючись, відповів брат.— Знаєш, тепер школи стануть рости, наче гриби. Думаєш, в Осикових Гаях, як і раніш, буде тільки дві школи на п'ять тисяч жителів? Ну ні! Всі будуть учиться, от побачиш, народ більше без грамоти жити не стане.

Через два дні після моого приїзду він пішов у Червону Армію, а я, не відсуваючи справи на безрік, пішла у Відділ народної освіти і тут же дісталася призначення у село Солов'янку, вчителькою початкових класів.

Солов'янка була за три версти від Осикових Гаїв: бідне, не-показне сільце, вбогі хатки, вкриті соломою.

Трохи порадувала мене школа. Колишній панський будинок стояв на краю села, утопаючи в зелені. Листя дерев уже було прибиті жовтизною, але ще здаля так весело й привітно червоніли грона горобини, яка витягнулася перед самими вікнами, що я мимоволі повеселішала. Будинок виявився досить міцним і містким. Кухонька, передпокій і дві кімнати: одна, більша — клас, друга — маленька, з залізними віконницями — призначалася мені. Я тут же порозкладала на столі привезені з собою зошити, букварі й задачники, олівці, ручки й пера, поставила пляшку з чорнилом і пішла по селу. Треба було переписати всіх дітей шкільного віку — хлопчиків і дівчаток.

Я заходила підряд в усі хати. Зустрічали мене в першу хвилину з подивом, а потім розмовляли привітно.

— Учителька, значить? Ну, учи, учи! — сказала мені висока худа бабуся з густими і, здалося мені, сердито зсунутими бро-

вами.— А тільки дівчаток даремно записуеш. Ні до чого їм вчитися. Ткати та прясти, а там і заміж — навіщо тут грамота?

Але я твердо обстоювала своє.

— Тепер не старі часи. Тепер зовсім нове життя починається,— сказала я словами брата Сергія.— Вчитися всім треба.

...Другого дня у класі було повно-повнісінько — прийшли всі тридцятро дітей, яких я записала напередодні.

У крайньому ряду, біля вікон, сиділа малечка — першокласники, у середньому ряду — учні другого класу, з другого краю, біля стіни,— найстарші, чотирнадцятирічні: їх було лише четверо. На першій парті, переді мною, сиділо двоє дівчаток, обидві ясноволосі, веснянкуваті й блакитноокі, в однакових квітчастих платтячках. Вони були наймолодші, звали їх Ліда і Маруся Глебови. Четверо старших хлопців біля стіни членно підвелися, за ними повставали й інші.

— Здрастуйте, Любов Тимофіївно! — почула я безладний хор дитячих голосів.— З приїздом вас!

— Здрастуйте. Спасибі! — відповіла я.

Так почався мій перший урок, а потім дні минали за днями. Мені було дуже важко справлятися водночас з трьома різними класами. Поки маленькі старанно писали палички, а старші розв'язували задачі на іменовані числа, я розповідала середньому рядові, чому за днем наступає ніч. Потім я перевіряла задачку у великих, а друга група писала іменники жіночого роду. Тим часом маленькі втомлювалися виводити свої палички, я поверталася до них, і вони починали читати, на весь голос вигукуючи по складах: «Ау, ма-мо!» або «Ма-ша ї-ла ка-шу!».

Я з головою поринула в роботу. Мені було весело й хороше з моїми дітьми. Дні пролітали непомітно. Разів zo два приходив до мене із сусіднього села учитель, в якого був величезний, за моїми тодішніми поняттями, досвід: він викладав у школі вже цілих три роки! Він сидів у мене на уроках, слухав, а потім давав поради і на прощання завжди казав, що справи мої йдуть гаразд.

— Дітлахи люблять вас,— пояснював він,— а це найголовніше.

ЗНОВУ ДОМА

У Солов'янці я вчителювала одну зиму. З нового навчального року мене перевели в Осикові Гаї. Не хотілося мені розлучатися з солов'янською дітворою,— ми встигли звикнути одне до одного,— але переводові я зраділа: добре бути знову дома серед рідних!

Повернувшись в Осикові Гаї, я зустрілася з товаришем дитинства Толею Космодем'янським. Він був моїм ровесником, але здавався далеко дорослішим: серйозністю, життєвим досвідом я не могла рівнятися з ним. Анатолій Петрович близько року служив у Червоній Армії, а тепер завідував в Осикових Гаях хатою-читальнею і бібліотекою.

Тут же, в хаті-читальні, збиралася на repetиції драматичний гурток: молодь Осикових Гаїв і навколоїшніх сіл, школярі й учителі ставили «Відність не порок». Я грала Любов Гордіївну, Анатолій Петрович — Любомира Торцова. Він був і нашим керівником і режисером. Пояснення він давав весело, цікаво. Якщо хтось плутав, перебріхував слова Островського або починав раптом горлати не своїм голосом, неприродно вирячувати очі й розмахувати руками, Анатолій Петрович так дотепно, хоч і незлобливо, передражнював його, що в того одразу пропадала охота ставати на ходулі. Сміявся він голосно, весело, нестримно — ні в кого більше я не чула такого щирого, радісного сміху.

Незабаром ми з Анатолієм Петровичем одружилися, і я переселилася у дім Космодем'янських. Анатолій Петрович жив з матір'ю — Лідією Федорівною — і з молодшим братом Федею. Третій з братів — Олексій — служив у Червоній Армії.

Жили ми з Анатолієм Петровичем добре, дружно. Він був людиною стриманою, не щедрою на ласкаві слова, але я в кожному його погляді і вчинку відчувала повсякчасне піклування про мене, і розуміли ми одне одного з півслова. Дуже зраділи ми, дізnavшись, що у нас буде дитина. «Неодмінно буде син!» — вирішили ми і разом придумували хлопчикові ім'я, гадали про його майбутнє.

— Ти тільки подумай,— вголос мріяв Анатолій Петрович,— як цікаво: вперше показати дитині вогонь, зірку, птаха, пове-

сти її в ліс, на річку... а потім повезти до моря, в гори... розуміш, вперше!

І от народилося воно, наше маля.

— З дочкою вас, Любов Тимофіївно,— сказала бабуся, що доглядала мене.— А от і сама вона голос подає.

У кімнаті пролунав дзвінкий плач. Я простягла руки, і мені показали малюсінське дівчатко з білим личком, темноволосе й синьооке. У цю хвилину мені здалося, що я зовсім ніколи й не мріяла про сина і завжди хотіла й чекала саме її, саме оцю дівчинку.

— Назвімо дочку Зоя,— сказав Анатолій Петрович.

І я погодилася.

Було це 13 вересня 1923 року.

ДОЧКА

Може, тому, в кого ніколи не було дітей, здається, що всі немовлята однакові: до певного часу вони нічого не розуміють і вміють тільки плакати, кричати й заважати старшим. Це не-правда. Я була певна, що впізнаю свою дівчинку з тисячі новонароджених, що в неї свій, особливий вираз обличчя, очей, свій, несхожий на інших, голос. Я могла б, здається, годинами — був би тільки час! — дивитися, як вона спить, як сонна витягає рученятко з ковдри, в яку я її тugo завернула, як розплющає очі і уважно дивиться просто перед себе з-під густих вій.

А потім — це було дивовижно! — кожен день став приносити з собою щось нове, і я зрозуміла, що дитина справді росте й змінюється «не днями, а годинами». От дівчинка стала навіть серед найгучнішого плачу замовката, почувши чий-небудь голос. От стала ловити й тихий звук і повернати голову на цокання годинника. От почала переводити погляд з батька на мене, з мене на бабусю або на «дядю Федю» (так ми після народження Зої стали жартома звати дванадцятирічного брата Анатолія Петровича). Прийшов день, коли дочка стала пізнавати мене — це був гарний, радісний день, я запам'ятала його назавжди. Я нахилилася над колискою. Зоя подивилася на мене уважно, подумала трохи й раптом усміхнулась. Мене всі запевняли,

начебто усмішка ця безтямна, начебто діти в цьому віці усміхаються веім без розбору, але я ж знала, що це не так!

Зоя була дуже маленька. Я її часто купала — на селі казали, що від купання дитина ростиме швидше. Вона багато буvalа на повітрі і, хоч наближалась зима, спала надворі з відкритим личком. На руки ми її марно не брали — так радили і моя мати, і свекруха Лідія Федорівна: щоб дівчинка не розбалувалась. Я слухняно виконувала цю пораду, і, може, саме тому Зоя міцно спала ночами, не вимагаючи, щоб її заколисували або носили на руках. Вона росла дуже спокійною і тихою. Іноді до неї підходив «дядя Федя» і, стоячи над колискою, просив: «Зоєнько, скажи: дя-дя! Дай! Ну, кажи ж: ма-ма! ба-ба!»

Його учениця широко всміхалась і лепетала щось зовсім не те. Але через деякий час вона й насправді стала повторяти, спочатку невпевнено, а потім усе твердіше: «дядя», «мама»... Пам'ятаю, наступним її словом після «мама» і «тато» було дивовижне слово «ап». Вона стояла на підлозі, зовсім крихітна, потім раптом підвелася навшпиньки й сказала: «Ап!» Як ми потім здогадались, це означало: «Візьми мене на руки!»

ГІРКА ЗВІСТКА

Стояла зима, така лютая й морозяна, якої не пам'ятали й діди. У моїй пам'яті цей січень лишився моторошно-холодним і темним: так змінилось і потемнішало все навколо, коли ми дізналися, що вмер Володимир Ілліч. Адже ж він був для нас не тільки вождь, велика, надзвичайна людина. Ні, він був наче близький друг і порадник для кожного; усе, що відбувалося в нашому селі, у нас дома, було пов'язане з ним, усе йшло від нього — так розуміли й відчували всі.

Раніш у нас було всього дві школи, а тепер їх понад десять — це зробив Ленін. Раніше бідно й голодно жив народ, а тепер він знявся на ноги, зміцнів, зажив зовсім інакше — кому ж, як не Леніну, дякувати за це? З'явилося кіно. Учителі, лікарі й агрономи бесідували з селянами, читали їм лекції; повно людей було в хаті-читальні і в Народному домі. Швидко росло

село, світліше й радісніше ставало життя. Хто не вмів читати — навчився; хто оволодів грамотою — подумує про дальнє навчання. Звідки ж усе це, хто приніс нам це нове життя? На це запитання в усіх була одна відповідь, одне дороге й світле ім'я: Ленін. І раптом нема його... Це не вкладалось у свідомості, з цим не можна було примиритися.

Щовечора селяни заходили до Анатолія Петровича поділитися горем, яке гостро й глибоко переживали всі.

— Яка людина вмерла! Іллічу б жити та й жити, до ста років жити, а він помер... — говорив старий Степан Корець.

Через кілька днів в Осикові Гаї приїхав робітник Степан Забабурін, наш колишній сільський пастух. Він розповів про те, як з усіх кінців країни потяглися люди до труни Володимира Ілліча.

— Мороз, подих застигає, — говорив він, — ніч надворі, а народ все йде, все йде, кінця-краю не видно. І дітей з собою взяли, щоб подивилися востаннє.

— А ми от не побачимо його, і Зоенька не побачить, — з супом сказав Анатолій Петрович.

Ми не знали тоді, що біля вічного Кремлівського муру буде побудовано Мавзолей і що через багато років можна буде прийти й побачити Ілліча.

СИН

Анатолій Петрович любив, сидячи за столом, брати Зою до себе на коліна. Під час обіду він звичайно читав, а дочка сиділа зовсім тихо, притулившись головою до його плеча, і ніколи йому не заважала.

Як і раніше, вона була маленька, тендітна. Ходити вона стала до одинадцяти місяців. Всі любили її, бо вона була дуже привітна й довірлива. Вийшовши за хвіртку, вона всміхалася перехожим, і коли хтось говорив жартома: «Ходімо до мене в гости?» — вона охоче простягала руку і йшла за новим знайомим.

До двох років Зоя вже добре говорила і часто, повернувшись «з гостей», розповідала:

— А я була в Петрівні. Знаєш Петрівну? У неї є Галя, Ксения, Миша, Саня й старий дід. І корова. І ягнята є. Як вони стрибають!

Зої не було ще й двох років, коли народився її молодший братик Шура. Хлопчак з'явився на світ з голосним, заливищим криком. Він кричав басом, дуже вимогливо і впевнено. Був він далеко більший і здоровіший за Зою, але такий самий ясноокий і темноволосий.

Після народження Шури Зої часто стали говорити: «Ти старша. Ти доросла». За столом вона сиділа разом з дорослими, тільки на високому стільці. До Шури ставилася по-покровительському: подавала йому соску, коли він впускав її, гойдала його колиску, якщо він прокидався, а в кімнаті нікого не було. І я тепер нерідко просила її допомогти мені зробити що-небудь.

— Зоє, принеси пелюшку,— говорила я.— Дай, будь ласка, чашку.

Або:

— Ану, Зоє, допоможи мені прибрати: приberи книжку, постав стілець на місце.

Вона робила все дуже охоче й потім завжди питала:

— А що іще зробити?

Коли їй було років зо три, а Шурі пішов другий рік, вона брала його за руку і, захопивши пляшечку, виrushала до бабусі по молоко.

Пам'ятаю, раз я доїла корову. Шура крутився поруч. З другого боку стояла Зоя з чашкою в руках, чекаючи молока з-під корови. Корові дошкуляли мухи; втративши терпець, вона махнула хвостом і вдарила мене. Зоя швидко відставила чашку, одною рукою скопила корову за хвіст, а другою стала лозинкою відганяти мух, примовляючи:

— Ти навіщо б'еш маму? Ти маму не бий! — Потім подивилася на мене й додала, не то питуючи, не то стверджуючи: — Я допомагаю тобі!

Забавно було бачити їх разом: тендітну Зою і товстого тюхтія Шуру.

Про Шуру на селі казали: «В нашої учительки хлопча поперек себе ширше: чи на бік поклади, чи на ноги постав — усе однакове на зрист».

І справді: Шура був товстий, міцно збитий і в свої півтора року далеко сильніший за Зою. Але це не заважало їй турбуватися про нього, як про маленького, а іноді й суворо гримати на нього.

Зоя одразу стала розмовляти чисто. Шура ж років до трьох не вимовляв «р». Зою це дуже прикро вражало.

— Ну, Шуро, скажи: ре-ше-то,— просила вона.

— Ле-ше-то,— повторював Шура.

— Ні, не так! Повтори: «ре».

— Ле.

— Не «ле», а «ре»! Який ти нетямущий хлопчисько! Давай знову: ріж.

— Ліж.

— Корова.

— Колова.

Одного разу, втративши терпець, Зоя раптом стукнула брата долонею по лобі. Але дворічний учень був куди сильніший за чотирирічну вчительку: він обурено труснув головою і відштовхнув Зою.

— Відчепись! — крикнув він сердито.— Чого б'ешся!

Зоя подивилась на нього здивовано, але не заплакала. А трохи згодом я вже знову чула:

— Ну, скажи: дорога.

I Шурин голос покірно повторював:

— Долога.

Не знаю, чи розумів Шура, що він наймолодший в родині, але тільки з самого малку вмів цим користуватися. «Я маленький!» — частенько жалісно казав він на свій захист. «Я маленький!» — вимогливо кричав він, коли йому не давали чогось, щоб він неодмінно хотів дістати. «Я маленький!» — гордо заявляв він іноді без усякого приводу, але з усвідомленням власної правоти й сили. Він зінав, що його люблять, і хотів усіх — і Зою, і мене, і батька, і бабусю — підкорити своїй волі.

Досить було йому заплакати, як бабуся казала:

— А хто образив моого Шурочку? Иди до мене швидше, дорогий! От я що дам своєму маленькому внучку!

I Шура з веселою лукавою мордочкою забирається на коліна до бабусі.

Коли йому в чомусь відмовляли, він лягав на підлогу й починав оглушливо ревти, бити ногами або жалісно стогнати, усім своїм виглядом виразно кажучи: «От я, бідний маленький Шура, і ніхто мене не пожаліє, не приголубить!..»

Одного разу, коли Шура став кричати й плакати, вимагаючи, щоб йому дали киселю до обіду, ми з Анатолієм Петровичем вийшли з кімнати. Шура лишився сам. Спочатку він ще голосно плакав і вигукував час від часу: «Дай киселю! Хочу киселю!» Потім, мабуть, вирішив не витрачати стільки слів і кричав просто: «Дай! Хочу!» Плачуши, він не помітив, як ми вийшли, але, зачувши тишу, підняв голову, оглянувся і перестав кричати: чи варт старатися, коли ніхто не слухає! Він подумав трошки і став щось будувати з трісочок. Потім ми повернулися. Побачивши нас, він знову спробував покричати, але Анатолій Петрович суворо сказав:

— Якщо плакатимеш, ми залишимо тебе самого й не будемо з тобою жити. Зрозумів?

І Шура замовк.

Іншим разом він заплакав і з-під долоні підглядав одним оком: чи співчуваємо ми його слізам, чи ні? Але ми не звертали на нього ніякої уваги: Анатолій Петрович читав собі книгу, я перевіряла зошити. Тоді Шура потихеньку підібрався до мене і виліз на коліна, наче нічого не сталося. Я скуювдила йому волосся й, спустивши на підлогу, продовжувала свою справу, і Шура більше не заважав. Ці два випадки його вилікували: капризи й крики припинилися, як тільки ми перестали їм потурати.

Зоя дуже любила Шуру. Вона часто з серйозним виглядом повторювала слова, сказані кимось із дорослих: «Нема чого дитину балувати, нехай поплаче — біда невелика». Виходило це в неї дуже забавно. Але, залишившись сама з братиком, вона була з ним незмінно ласкова. Якщо він падав і починав плакати, вона підбігала, брала його за руку і силкувалася підвести нашого товстуна. Вона витирала йому слізози подолом свого платтячка і умовляла:

— Не плач, будь розумним хлопчиком. Отак, молодець!.. От, держи кубики. Давай побудуємо залізницю, хочеш?.. А ось журнал. Хочеш, покажу тобі малюночки? От, подивись...

Цікава річ: коли Зоя чогось не знала, вона одразу чесно признавалася в цьому.

Шура ж був надзвичайно самолюбний, і слова «не знаю» просто не йшли в нього з язика. Щоб не признатися, що він чогось не знає, він ладен був на всякі виверти.

Пам'ятаю, купив Анатолій Петрович велику дитячу книжку з гарними, виразними малюнками: тут були зображені найрізноманітніші тварини, предмети, люди. Ми з дітьми любили перегортати цю книгу, і я, показуючи на який-небудь малюнок, питала Шуру: «А це що?» Знайомі речі він називав зараз же, охоче й з гордістю, але чого тільки не вигадував, щоб ухилитися од відповіді, коли не знав її!

— Що це? — питаю я, показуючи на паровоз.

Шура зітхає, мучиться і раптом каже з хитрою усмішкою:

— Скажи краще сама!

— А це що?

— Курочка! — швидко відповідає він.

— Правильно. А це?

На малюнку — незнайома, загадкова тварина: верблюд.

— Мамо,— просить Шура,— ти перегорни сторінку і покажи щось інше!

— А це що? — питаю я підступно, показуючи йому бегемота.

— От зараз поїм і скажу,— відповідає Шура і жує так довго, так старанно, наче зовсім не збирається кінчати.

Тоді я показую йому малюнок, на якому зображена усміхнена дівчинка в блакитному платті і білому фартушку, і питаю:

— Як звати цю дівчинку, Шурику?

І Шура, лукаво усміхнувшись, відповідає:

— А ти спитай у неї сама!

БАБУСЯ

Діти дуже любили ходити в гості до бабусі Маври Михайлівни. Вона зустрічала їх весело, напувала молоком, частувала млинцями.

А потім, вибравши вільну хвилину, грала з ними в їхню улюблену гру, яка в них так і звалася: «Ріпка».

— Посадила бабка ріпку,— задумливо починала бабуся,— та й каже: «Рости, ріпко, солодка, кріпка, велика-превелика». Виросла ріпка велика, солодка, кріпка, кругла, жовта. Пішла бабка ріпку рвати: тягне-потягне, витягти не може... (Тут бабуся показувала, як вона тягне вперту ріпку). Покликала бабка внучку Зою (тут Зоя хапалася за бабусину спідницю): Зоя за бабку, бабка за ріпку — тягнуть-потягнуть, витягти не можуть. Покликала Зоя Шуру (Шура тільки того й ждав, щоб вчепитися за Зою): Шурка за Зою, Зоя за бабку, бабка за ріпку — тягнуть-потягнуть (на обличчях у дітей — захоплене чекання)... витягли ріпку!

І тут в руках у бабусі з'являлось невідомо звідки яблуко, або пиріжок, або справжня ріпка. Діти з вереском і сміхом виснули на Маврі Михайлівні, і вона вручала їм подарунок.

— Бабо, потягнемо ріпку! — просив Шура, ледве переступивши бабусин поріг.

Коли років через два хтось спробував розповісти дітям цю казку, почавши її звичайними словами: «Посадив дід ріпку...» — обое вони дружно запротестували:

— Бабка посадила! Не дід, а бабка!

...Усе своє життя моя мати працювала від зорі до зорі. На руках у неї було все господарство — дім, поле, шестеро дітей; усіх треба було одягти, помити, нагодувати, обшити, і мама гнула спину, не шкодуючи себе. З нами, дітьми, а пізніше з внуками вона завжди була незмінно рівна й привітна. Вона не казала просто: «Поважайте старших», — вона завжди прагнула, щоб думка її стала зрозуміла дітям, дійшла до розуму й до серця. «От ми в будинку живемо, — говорила вона Зої і Шурі, — його стари побудували. От піч нам Петрович яку добру склав! Петрович уже старий, розумний, руки в нього золоті. Як же старих не поважати?» Мати була дуже добра. Бувало, ще в дні мого дитинства побачить прочанина — в ті часи багато ходило безпритульних людей, — неодмінно закличе, напоїть, нагодує, дастъ якусь стару одежину.

Одного разу батько поліз у скриню, довго переривав усе, а потім спитав:

— Мати, а де ж моя блакитна сорочка?

— Не сердься, батьку, — зніяковіло відповіла мама, — я її Сте-

пановичу віддала. (Степанович був старий бурлака, бездоглядний і недужий, мати відвідувала його й допомагала, чим могла).

Батько тільки рукою махнув.

Тепер, через довгі-довгі роки, я часто згадую, яка витривала, терпляча, сильна духом жінка була моя мати.

Одного разу трапилось — вкрали в нас корову. Кожен знає, яке це горе для селянської родини. Але мати ні словом не поскаржилася, не пролила ні слізинки. А то, пам'ятаю, сталася пожежа і в нас усе згоріло. Батька це зовсім приголомшило. Він сидів на поваленому дереві, безнадійно опустивши руки, і з розpacем дивився в землю.

— Наживемо, батьку, нічого! — сказала мати, підходячи до нього. Підійшла, постояла і додала іще: — Не горюй лише, справимось!

Мати моя була зовсім неписьменна, до самої своєї смерті не знала жодної літери, але письменність дуже цінуvala і поважала. Саме завдяки її турботам ми, діти, стали письменними людьми: вона наполягла, щоб нас віддали до школи, а там і до гімназії.

Родину нашу нерідко спостигали злидні, і, пам'ятаю, коли стало зовсім скрутно, батько вирішив забрати моого брата Сергія з четвертого класу гімназії. Мати й чут[и] про це не хотіла. Вона ладна була на все: ходила до начальства, принижувалася, просила прийняти сина в гімназію на казенний кошт, — 'аби не кидав навчання.

— Ти, мати, жодної літери не знаєш, а от живеш же, обходишся якось, — похмуро казав батько.

Мама не суперечила, але вперто відстоювала своє: «Правильно кажуть: ученому — світ, невченому — тьма», — любила вона повторювати. Вона з досвіду знала, як темно живеться тому, хто не вчений.

— Підете в школу, дивіться, вчіться гарненько, — наставляла вона Зою і Шуру. — Станете розумніші, знатимете багато — і вам добре, і іншим біля вас легше буде.

Бабуся була майстерниця розповідати казки. Вона знала їх силу-силенну і вміла розповідати, ні на хвилину не кидаючи своєї справи: в'яже, чистить картоплю або місить тісто, а сама примовляє спокійно, неквапливо, наче думаючи вголос:

— Біжить лисиця по лісу, бачить — на дереві сидить тетерев, та й каже:

«Терентію, Терентію! Я в місті була».

«Бу-бу-бу! Була, то й була».

«Терентію, Терентію! Я указ добула!»

«Бу-бу-бу! Добула, то й добула».

«Щоб вам, тетеревам, не сидіти по деревах, а все б гуляти по зелених лугах».

«Бу-бу-бу! Гуляти, то й гуляти».

«Терентію, Терентію! А хто там іде?».

«Бу-бу-бу! Мужик».

«Терентію, Терентію! А за мужиком хто біжить?»

«Бу-бу-бу! Лошатко».

«Терентію, Терентію! А який у нього хвіст?»

«Гачком!»

«Ну, то прощавай, Терентію, нема мені часу з тобою базікати!»

Зоя з Шурою сидять поруч на низенькій лавочці і не зводять з бабусі очей. А вона скінчить казку — і тут же починає нову: про сірого вовка, про ласуна-ведмедя, про боязкого зайця й знову про хитру лисицю...

БРАТ І СЕСТРА

З Шурою Зої дозволялося гратися тільки біля самого будинку, у палісаднику, щоб не вдарила, бува, коняка або корова, які вільно паслися близько будинку, на лужку. А от з дівчатками старшими — Манею і Тасею — вона ходила далеко, на городи і на річку, мілку, але веселу, де можна було купатися цілі дні, не боячись потонути.

Влітку Зоя годинами бігала з сачком за метеликами, збирала квіти, потім знову купалася і навіть сама — у п'ять років! — прала в річці свою білизну, висушувала і в чистому приходила додому.

— Глянь, мамо,— говорила вона, уважно дивлячись мені у вічі,— чи добре я випрала? Ти не будеш мене лаяти?

Оце як зараз бачу її п'ятирічну — засмаглу, рум'яну, з ясними сірими очима. Щойно пройшов короткий літній дощ — і

знову жарко світить сонце, з високого неба вітром змітає кудись далеко за обрій останні хмари, з гілля ще падають велики краплі, і Зоя біжить до мене босоніж по теплих калюжах і сміється, показуючи, як промокло її платтячко...

А як добре було поїхати на далеку луку по сіно (нехай на труському, рипучому возі, що його недоладно тюпцем везе поганенька конячинка — нам про те байдужки!) і повернутися на високому возі, а потім разом з дорослими розкидати й ворушити запашне сіно, щоб досохло за сараєм, вдосталь перекидатися й стрибати в ньому, наче в хвилях, і, нарешті, заснути від блаженної втоми, зібгавшись у грудочку, тут же, на сіні!..

А як весело лазити по деревах! Здертися високо, так, щоб страшнувато було глянути вниз, щоб серце трохи стискалось, коли вгинається під рукою тонка гілка... І потім потиженьку злізати, намацуючи бosoю ногою сучки і намагаючись не подерти плаття. А ще краще забратися на покрівлю сараю або на дзвіницю — улюблений спостережний пункт усіх дітлахів. Усе село перед тобою як на долоні, а там — поля, поля, і в полях навколо села... А за ними що? Далеко, далеко?..

Повертаючись додому, Зоя підсідала до мене й питала:

— Мамо, а за Осиковими Гаями що?

— Село таке — «Спокійні хутори» зветься.

— А там?

— Солов'янка.

— А за Солов'янкою що?

— Павлівка, Олексandrівка, Прудки.

— А далі? А за Кірсановом що? А за Тамбовом — Москва? — I зітхала: — От би туди поїхати!

Коли батько був вільний, вона вилазила до нього на коліна і закидала найрізноманітнішими й інколи зовсім несподіваними запитаннями. І, як найцікавішу казку, слухала його розповідь про все, що діється на білому світі: про високі гори, сині моря й дрімучі ліси, про далекі великі міста і про людей, які там живуть. У такі хвилини Зоя вся насторожувалася: рот її відкривався, очі блищали, секундами вона, здається, навіть забувала дихати. І не раз, бувало, стомлена новизною почутого, вона, нарешті, так і засинала на руках у батька. Чотирирічний Шура — пустотливий, горластий, йому все дрібнички.

— У Шури кишеня ворушиться! — чую я здивований Зоїн голос. І справді ворушиться! Що за чудася?

— Що в тебе там?

Усе дуже просто: кишеня повна хрущів — вони намагаються виповзти, але Шура затискує кишеню в кулак.

Чого тільки я не знахожу ввечері у цих кишенях! Рогатка, шматок скла, гачки, камінці, бляшанки, суворо заборонені сірники — всього не перелічиш. І завжди у Шури на лобі гуля, ноги й руки в саднах і подряпинах, коліна збиті. Сидіти на одному місці для нього — мұка, найтяжча кара. Він бігає, стрибає, скоче з самого рання і до пори, коли я кличу дітей додому вечеряті й спати. Не раз я бачила, як після дощу він бігає по двору і б'є палицею по калюжах. Бризки злітають іскристими фонтанами вище його голови, він весь вимок, але, здається, навіть не помічає цього — усе дужче розмахує палицею і на весь голос співає пісню, яку сам же вигадав. Я не можу розібрати слів, чути тільки якесь вояовниче і тріумфуюче: «Трамбабам! Барам-бам!» Але все зрозуміло: мусить же Шура вилити своє захоплення перед усім, що його оточує, мусить висловити, як тішать його і сонце, і дерева, і теплі глибокі калюжі!

Зоя була повсякчасним товаришем Шури в усіх його іграх, бігала й стрибала так само галасливо, весело й безтурботно. Але вона вміла також довго мовчки сидіти й слухати, і очі в неї при цьому були уважні, темні брови трохи зсувалися. Інколи я заставала її на поваленій березі недалеко від дому: вона сиділа, підперши обличчя долонями, і зосереджено дивилася просто перед собою.

— Ти чого так сидиш? — питала я.

— Я замислилась,— відповідала Зоя.

Із тих далеких днів, які в пам'яті злились у щось суцільне, я особливо згадую один. Ми з Анатолієм Петровичем зібралися в гості до моїх старих і захопили з собою дітей. Тільки ми прийшли, дідусь Тимофій Семенович сказав Зої:

— А ти чого ж, пустухо, мені вчора неправду сказала?

— Яку неправду?

— Я тебе спитав, куди ти мої окуляри поділа, а ти кажеш: «Не знаю». А потім я їх під лавкою знайшов — це вже певно, що ти їх туди кинула, більше не було кому.

Зоя спідлоба подивилася на діда і нічого не відповіла. Але коли нас трохи згодом запросили до столу, вона сказала:

- Я не сяду. Коли мені не вірять, я не їстиму.
- Ну, чого там, справа минула. Сідай, сідай!
- Ні, не сяду.

Так і не сіла. І я бачила, що дід почув себе ніяково перед п'ятирічною дитиною. Повертаючись додому, я трохи покартала її, але Зоя, ковтаючи слізози, мовила тільки одне: «Не чіпала я його окулярів. Я правду сказала, а він мені не вірить». І я почувала, що її образа — глибока й серйозна.

Зоя дуже дружила з батьком. Вона любила бувати з ним навіть тоді, коли він працював і не міг розмовляти з нею. І вона не просто ходила слідом за ним, а придивлялась.

- Глянь, тато все вміє робити,— казала вона Шурі.

І правда, Анатолій Петрович умів упоратись з усякою роботою. Це визнавали всі. Старший син в родині, яка рано лишилась без батька, він сам орав, сіяв, збирав хліб. При цьому встигав багато працювати в хаті-читальні і в бібліотеці. Односельчани дуже любили й поважали Анатолія Петровича, довіряли йому, радилися з ним у сімейних та інших справах, а вже коли треба було обрати когось надійного в ревізійну комісію — перевірити роботу кооперації або кредитного товариства, незмінно говорили: «Анатолія Петровича! Його не обдуриш, він в усьому розбереться».

Ще одне приваблювало до нього людей: він був надзвичайно правдивий і пряромудший. Коли хто приходив до нього по пораду і він бачив, що людина ця не права, він, не задумуючись, говорив:

- Неправильно ти зробив, я на твою сторону не стану...
- Анатолій Петрович ніколи душою не покривить,— нерідко чула я від найрізноманітніших людей.

При цьому він був дуже скромний, ніколи не пишався своїми знаннями. З ним охоче радилися люди далеко старші за нього, навіть стари, поважні люди на селі.

Справді, його можна було запитати геть-чисто про все, і він на все міг дати відповідь. Він дуже багато читав і добре, зrozуміло розповідав прочитане. Зоя подовгу сиділа в хаті-читальні, слухаючи, як він читав селянам газети і розповідав про

події, які тоді переживала наша країна, про громадянську війну, про Леніна. Щоразу слухачі засипають його градом запитань:

— Анатолію Петровичу, ось ти говорив про електрику, а тепер скажи про трактор,— це, мабуть, ще більша чудасія? Де ж такій машині повернутися на наших смужках?.. А от ще: неваже й справді є така машина, що жне, молотить і чисте зерно у мішок засипає?..

Одного разу Зоя спитала мене:

— А чому тата всі так люблять?

— Ну, а ти як думаєш?

Зоя промовчала, а ввечері того ж дня, коли я вкладала її спати, сказала мені пошепки:

— Тато розумний, все знає. І добрий...

«ЛЮДЕЙ ПОДИВИТИСЯ, СВІТУ ПОБАЧИТИ!»

Коли Зої минуло шість років, ми з чоловіком вирішили поїхати в Сибір. «Людей подивитися, світу побачити!» — як казав Анатолій Петрович.

І от діти вперше поїхали на конях до станції, вперше побачили паровоз, почули невгамовну розмову коліс під підлогою вагона — неспокійну й завзяту пісню далекої путі. Поза вікном миготили села, отари на луках, річки й ліси, пропливав широкий степ.

Подорож наша тривала цілий тиждень, і весь цей час нам з Анатолієм Петровичем спокою не було від запитань: «А що? А це навіщо? Чому? Чого?» У дорозі зичайно добре спиться, але діти були такі стомлені всім баченим, що вдень їх не можна було покласти. Однак Шура стомлювався надвечір і засинав досить швидко, але Зою і ввечері не можна було відірвати од вікна. Тільки коли шибку заливала суцільна синя пітьма, дівчинка, зітхаючи, поверталася до нас.

— Нé видно вже нічого... самі вогники,— з жалем говорила вона й погоджувалася, нарешті, лягти.

На сьомий день ми приїхали в місто Канськ Єнісейського округу. Містечко було невеличке, будинки одноповерхові, дерев-

в'яні, і тротуари теж дерев'яні. Дітей ми відвели в готель, а самі пішли у відділ народної освіти, щоб обрати село, де ми могли б учителювати разом, в одній школі. Нам дали призначення в село Шиткіно, і ми вирішили одразу, не гаючи часу, вирушити туди.

З цим рішенням ми повернулись у готель — і бачимо: Шура на підлозі майструє щось із кубиків, а Зої нема.

— Де Зоя, Шурику?

— А Зоя сказала: «Ти посидь тут, а я на базар піду, куплю сірки. Тут усі сірку жують».

Я так і ахнула й кинулася на вулицю. Місто невеличке, до лісу недалеко — що, коли дівчинка забрела туди?! Не пам'ятаючи себе, ми з Анатолієм Петровичем обходили вулицю за вулицею, заглядали в усі подвір'я, розпитували всіх зустрічних, побували й на базарі... Зої ніде не було.

— От що,— сказав, нарешті, Анатолій Петрович.— Іди в готель і чекай на мене там. Я вже боюся, як би і з Шуркою чого не трапилось. А я піду в міліцію.

Я повернулася в готель, взяла синочка на руки й знову вийшла на вулицю — чекати в кімнаті не було сили.

Так ми з ним простояли з півгодини. Коли раптом Шура закричав:

— Тато! Зоя!

Я кинулася їм назустріч. Зоя вся розчервонілась і дивилася ніяково й трохи перелякано. В руці вона тримала якусь темну грудку.

— От,— сказала вона таким тоном, наче ми розлучилися всього хвилин п'ять тому.— Це сірка. Тільки вона несмачна.

Виявилось, вона й справді пішла на базар, купила сірки, а дорогу назад, до готелю, забула й не знала, як запитати. Вона пішла навмання, зовсім не в тому напрямі, і добре мало не до самого лісу. Там її помітила якась чужа тітка («велика така, у хустці»), взяла за руку і відвела в міліцію. Тут і застав її Анатолій Петрович. Зоя сиділа за столом, наче гостя, пила чай і спокійно, серйозно відповідала на запитання: як її звати, звідки вона приїхала і з ким, як звати тата, маму й братика. Вона одразу пояснила, що їй треба швидко повернутися до брата, бо він ще маленький.

— Як же ти покинула Шуру самого? — з докором спитала я. — Ти ж доросла, ти ж старша, ми на тебе звірились...

Зоя стояла поруч з батьком і, трохи закинувши голову, щоб краще бачити, переводила очі з нього на мене:

— Я гадала, я одразу повернусь. Я гадала, тут, як в Осикових Гаях, я все одразу знайду. Ти не сердися, я більше не буду.

— Гаразд,— ховаючи усмішку, сказав Анатолій Петрович.— Для первого разу прощаєшся, але тільки вдруге нікуди не йди, не спитавшишь. Бачиш, як мама перелякалася?

У СИБІРУ

Наш будинок у Шиткіні стояв на високому березі, а мимо текла річка — широка, бистра. Дивиця — і голова паморочиться, і, здається, сама пливеш кудись. А поруч, за кілька кроків, — ліс. І який ліс! Величезні кедри, такі високі, що, закинувши голову, не бачиш вершка; густі, пухнасті смереки, модрини, ялини — у затінку їх широкого лапатого гілля темно, мов у якомусь таємничому шатрі. А тиша яка! Тільки хрясне сучок під ногою та зрідка скрикне потривожений птах — і знову глибока, нічим не порушувана тиша, наче в казковому сонному царстві.

Пам'ятаю нашу першу прогулянку лісом. Ми пішли всі вчотирьох і одразу ж забрели в густу хащу. Шура зупинився наче вкопаний під величезним, у два обхвати, кедром. Ми пройшли далі, гукнули його — він не озвався. Ми обернулися. Наш хлопчик, маленький і самотній, стояв усе там же, під кедром, широко відкривши очі і наче прислухаючись до шепоту лісу. Він був зачарований, нічого більше не бачив і не чув — і не дивно: ніколи досі, за все своє коротке життя, він не бачив такого лісу. Адже ж в Осикових Гаях кожне деревце було на обліку! Якось ми розворушили Шуру. Але й опісля, бродячи з нами лісом, він лишався незвично тихим і мовчазним: ліс наче причарував його.

Ввечері, перед сном, Шура довго стояв біля вікна.

— Ти чого, Шуро? Чому спати не йдеш? — спитав Анатолій Петрович.

— Я говорив деревам «на добраніч», — відповів Шура.

...І Зоя теж полюбила ліс. Гуляти в лісі стало для неї найбільшою, ні з чим незрівнянною втіхою. Взявшись кошик на ягоди, вона весело збігала з ганку.

— Не ходи далеко,— проводжала я її.— Ти чула, що сусіди кажуть? Тут у лісі вовки, ведмеді!

І правда, небезпечно було ходити по малину: ведмідь — ласун, з ним не диво зустрітися в густому малиннику. Зате й малина була — велика, соковита, солодка, наче мед, і ходили по неї з відрами, великою компанією, і звичайно збирачів супроводив хтось із чоловіків з рушницею, на випадок зустрічі з ведмедем. Збирали сибіряки й чорниці та черемху, на всю зиму запасалися грибами — усього цього лісового багатства була силасленна, і Зоя теж завжди поверталася із своїх мандрів горда, з повним кошиком.

Ходили вони з Шурою й на річку по воду — це Зоя теж любила. Акуратно зачерпне води невеличким відерцем, постоїть на березі, подивиться на свіtlі бистрі хвилі. І потім, стоячи на ганку або коло вікна, ще довго задумано дивиться вниз.

Одного разу Анатолій Петрович вирішив навчити Зою плавати. Він одплів від берега, взявши її з собою, а потім несподівано лишив. Зоя захлинулась, виринула, знову зникла під водою...

Я стояла на березі ні жива ні мертвa. Правда, Анатолій Петрович плив поруч; правда, він дуже добре плавав, і, звичайно, не було чого боятися, що дівчинка потоне, а все ж страшно було дивитися, як вона захлинається, весь час зникаючи з головою під водою. Проте, пам'ятаю, не крикнула вона ні разу — борсалася й плескалася щосили, але мовчки. Потім батько підхопив її і виплив з нею на берег.

— Молодець! Разів через два попливе,— впевнено сказав він.

— Страшно було? — спитала я, насухо витираючи її.

— Страшно,— призналася вона.

— А ще попливемо? — лукаво спитав батько.

— Попливемо! — твердо відповіла Зоя.

ВЗИМКУ

Настала сніжна сибірська зима. Крига скувала річку, морози доходили до п'ятдесяти семи градусів, але вітру не було, і тому діти легко переносили холод.

Пам'ятаю, як раділи вони першому снігові: невтомно гралися в сніжки; наче в сіні, перекидалися в м'яких, пушистих заметах, що одразу виростили навколо будинку; виліпили велику, вищу від Зої на зрост, снігову бабу. Я ледве докликалася їх на обід — вони прийшли рум'яні, збуджені, втомлені і з небувалим апетитом накинулися на кашу з молоком та чорний хліб.

Ми купили дітям теплі піми, Анатолій Петрович змайстрував чудесні санки, і щодня Зоя з Шурою довго каталися: то возили одне одного, то сідали вдвох — Зоя спереду, Шура ззаду, вхопившись за сестру товстими короткими руками в червоних рукавичках,— і щодуху летіли з гори.

Весь день ми з чоловіком працювали. Вранці, йдучи з дому, я навчала Зою:

— Не забудь: каша в пічці, а молоко в глечику. Пильнуй, щоб Шура поводився добре. Нехай не сідає на стіл, а то впаде, розіб'ється, стане плакати. Будьте розумні, грайтеся і не сваріться.

І ввечері, коли ми поверталися з школи, Зоя зустрічала нас словами:

— У нас усе гаразд, ми були розумні!

У кімнаті — справжнісінький розгардіяш, зате обличчя в дітей такі веселі й вдоволені, що не вистачає духу картати їх. Із стільців споруджено двоповерховий будинок, якіс ящички й коробочки нагромаджені одне на одного, усе це завішано ковдрою. У найневідповідніших місцях трапляються найнесподіваніші речі: я ледве не наступаю на дзеркальце, перед яким завжди голиться Анатолій Петрович, а він через хвилину спотикається об перекинутий чавунок. Посеред кімнати — нехитрі дитячі іграшки: олов'яний солдатик, конячка на колесах з наполовину відірваною гривою, однорука лялька, якіс папірці, шматинки, колодочки, тут же чашка й тарілка.

— Сьогодні ми нічого не розбили і не розлили,— доповідає Зоя.— Тільки Шура знову подряпав Манюшці обидві щоки,

вона трошки поплакала, а я почастувала її варенням, і вона замовкла. Мам, ти скажи Шурі — хай більше не б'ється, а то ми з ним гулятися не будемо.

Шура, який і насправді росте забіякою, дивиться на мене винувато.

— Я не буду більше... Це я її ненавмисне подряпав,— каже він без твердої впевненості.

Довгі вечори ми проводили всі разом навколо столу або коло пічки, де жарко й весело тріщав вогонь. Гарні це були вечори! Треба сказати, що й ці години ми не могли цілком віддавати дітям: у мене, а надто в Анатолія Петровича, лишалось на вечір ще багато справ. І слово «праця» рано стало зрозумілим для наших дітей:

— Мама працює... Тато працює...

Це означає: цілковитатиша, яку не можна порушити ні запитанням, ні сваркою, ні стукотом та біганиною. Коли діти забиралися під стіл і тихо гралися там — їх годинами не було чути. Як колись у Солов'янці, за вікном завивала хуга, свистіла у гіллі густої сосни, що росла біля самого будинку, понурої жалісно співало щось у димарі... Але в Солов'янці я була сама, а тут поруч сидів Анатолій Петрович, зосереджено схилившись над книгою або перевіряючи учнівські зошити, тихенько копошились і шепотіли Зоя з Шурою, і нам було добре й тепло усім разом.

Багато років по тому, вже ставши школярами, мої діти любили згадувати ці вечори в далекому сибірському селі. Правда, Шура в пору нашого життя в Шиткіні був занадто малий — йому було лише чотири з половиною роки,— і спогади його зливалися в щось невиразне, хоч і приємне. Але в Зоїній пам'яті ці вечори відбилися добре та яскраво.

Покінчивши з справами або відклавши їх на той час, коли діти поснуть, я підсаджувалася ближче до вогню — і тут починається «справжній» вечір.

— Розкажи що-небудь,— просили діти.

— Та що розказувати? Усі казки ви знаєте напам'ять.

— Однаково розкажи!

І починалося: півник — золотий гребінець, колобок, сірий вовк і Іван-царевич, сестриця Оленка і братик Іванко, Хаврошечка

і Кузьма Скоробагатий — хто тільки не гостював у нас цими довгими зимовими вечорами! Але найбільш улюбленою, найбільш бажаною завжди була казка про Василису Прекрасну.

— В якомусь царстві, не в нашему господарстві... — починала я мало не всоте, а Зоя і Шура дивилися на мене так, наче чули цю історію вперше.

Іноді і Анатолій Петрович відривався од роботи і вступав у розмову, і його розповіді діти слухали з особливою цікавістю. Найчастіше це бувало несподівано. Інколи діти, здається, зовсім забудуть про нас, старших: сидять у куточку і тихенько гомонять про щось своє — і враз Анатолій Петрович прислухається, відсуне книгу, підійде до пічки, сяде на низькому ослінчику, Шуру візьме на одне коліно, Зою — на друге і скаже не поспішаючи:

— А я от що згадав з цього приводу...

І одразу обличчя в дітей стануть щасливі, цікаві і нетерплячі: що розповість батько?

Пам'ятаю один такий випадок. Діти багато чули розмов про те, що навесні річка розіллеться. У цих місцях повідь не жартує: змиває будинки, зносить худобу, затоплює на кілька днів цілі села. Нам, новакам, чимало розповідали про загрозливі тутешні повені.

— Що ми тоді робитимемо? — спитав якось Шура Зою, наслухавшись таких розповідей.

— Підемо з дому. Сядемо в човен і попливемо. Або втечимо в гори.

Помовчали.

— Вода прийде, — усе затопить, — зіщулившись, наче від холоду, сказала Зоя. — Шур, ти боїшся?

— А ти?

— Я — ні.

— Ну, я теж ні.

Шура підвівся, неквапливо пройшовся по кімнаті, наслідуючи батька, і вже зовсім войовниче додав:

— Нехай вода приходить! Я не боюсь. Я нічого не боюсь!

І тут Анатолій Петрович сказав своє звичайне: «А я от що згадав з цього приводу...» — і розповів таку історію.

Сиділи на кущах горобці та й сперечалися: хто із звірів найстрашніший?

«Найстрашніший за всіх рудий кіт», — сказав безхвостий горобець. Торік восени кіт його мало був не зацепав — насилу встиг горобець вивернутися, а хвоста все ж позбувся.

«Хлопчаки гірші, — сказав інший горобець, — гнізда розоряють, з рогаток стріляють...»

«Від хлопчаків втекти можна, — засперечався третій горобець, — а от від коршака нікуди не сковаєшся. Він найстрашніший з усіх!»

І тут зовсім молоденьке, жовтороте горобеня цвірінькуло (Анатолій Петрович заговорив тонким голосом):

«А я нікого не боюсь! І кіт мені не страшний, і хлопчаки, і коршак! Я сам їх усіх з'їм!»

І поки воно так цвірінькало, над кущем пролетів якийсь великий птах і голосно крикнув. Горобці аж помертвили з остраху: хто стрімголов полетів, хто сковано під кущем, а хоробре горобеня крильця спустило і, не пам'ятаючи себе, побігло по траві. Тут великий птах як клацне дзьобом, як кинеться на горобеня, а воно, бідне, з останніх сил рвонулося та й шмигнуло в нору до хом'яка. А в норі, скрутившися, спав старий хом'як. Горобеня ще більше злякалось, але вирішило: «Не я з'їм, то мене з'їдять!» — і як підскоче та як клюне хом'яка в ніс! «Що таке? — здивувався хом'як і відкрив одне око (Анатолій Петрович примружився, позіхнув і перейшов на бас). — А, це ти? Голодний, мабуть? На, поклюй зерняток».

Сором взяв горобеня, і воно поскаржилося хом'якові:

«Чорний коршак хотів мене з'їсти!»

«Ач, розбійник! — сказав хом'як. — Ану, ходімо, побалакаємо з ним».

І хом'як поліз з нори, а горобеня застрибало слідом. Страшно було йому, і шкода себе, і прикро: навіщо воно хвалилося? Виліз хом'як з нірки, висунуло за ним ніс горобеня, та так і завмерло: прямо перед ним сидів великий чорний птах і грізно на нього дивився. Горобеня глянуло, та тут же й впало від страху. А чорний птах як крякне, а всі горобці навколо як за сміються! Бо це зовсім не коршак був, а стара тітка...

— Ворона! — в один голос закричали Зоя і Шура.

— Ворона, звичайно,— казав далі Анатолій Петрович.— «Що, хвальку,— сказав хом'як горобенятку,— треба б тебе відшмагати за хвастощі! Ну, та гаразд, принеси мені побільше зерен та шубу зимову — щось холодно стало».

Надів хом'як шубу і став пісеньки наспівувати. Тільки горобеняті було невесело, воно не знало, куди подітися від сорому, й забилося в кущі, у найгустіше листя...

— Отак,— додав, помовчавши, Анатолій Петрович.— А тепер пийте-но молоко і лягайте спати.

Діти неохоче підвелися.

— Це ти про мене розповідав? — зніяковіло спитав Шура.

— Чого про тебе? Про горобеня,— усміхаючись самими очима, відповів батько.

НЕЗАБУТНІЙ СЛІД

— Мамо,— спитала одного разу Зоя,— чому в Бурмакіна і будинок такий великий, і овець багато, і коні, і корови? Навіщо одній людині стільки всього? А в Руженцовых скільки дітей і бабуся з дідом, а будиночок поганий, і корови нема, і навіть овець нема?

Це була наша з Зосю перша розмова про те, що таке бідність, багатство і несправедливість. Нелегко мені було відповісти на таке запитання шестирічній дівчинці. Щоб пояснити їй усе всерйоз, довелося б говорити про багато речей, які вона ще не могла б зрозуміти. Та життя примусило нас незабаром повернутися до цієї розмови.

Це було в 1929 році. В нашему районі куркулі вбили сімох сільських комуністів. Звістка про це швидко облетіла Шиткіно.

Я стояла на ганку, коли сім трун везли по вулиці. Слідом ішов оркестр, повільно й суворо граючи «Ви жертвою впали в нерівній борні». А далі суцільним потоком ішли люди, і на всіх обличчях були горе й гнів.

І враз я мимоволі озирнулася на наше вікно. До шибки прилипло сполотніле Зоїне обличчя, вона злякано дивилася на вулицю. Через секунду вона вибігла на ганок, схопила мене за руку і, міцно пригорнувшись до мене, довго дивилася вслід похоронній процесії.

— За віцо їх убили? Хто такі куркулі? А ти комуніст? А тато комуніст? А вас не вб'ють? А знайшли тих, хто вбив?

Не тільки Зоя, а й маленький Шура не стомлювався запитувати про це. Похорон сімох комуністів лишив у нашій пам'яті слід назавжди.

...І ще один незабутній спомин.

У сільському шиткінському клубі часто показували кінофільми, і час від часу я водила туди Зою з Шурою. Але й мене і дітей приваблювали в клубі не картини.

Щоразу, коли зал наповнювався народом, хто-небудь неодмінно говорив запитально, співуче, з натиском на «о»:

— Поспіваємо?

І завжди одразу кілька голосів відгукувалось:

— Поспіваємо!

Співали чудесно: з запалом, з пристрастю, і все більше старавинних сибірських пісень і пісень часів громадянської війни. Далекі дні оживали в цих протяжних, широких і вільних мотивах, грізні події, суворі й сміливі люди поставали перед нами. Голоси були глибокі, сильні. Над великим, дружним хором розливався високий молодий тенор або хвилею котився могутній, низький, справді тайговий бас, беручи за серце такою непідробною задушевністю, що інколи слози спливали на очі.

Зоя і Шура співали разом з усіма. Особливо любили ми одну пісню. Всіх слів її я тепер не пригадаю, у пам'яті лишилася тільки мелодія та останні чотири рядки:

Ніч пройшла. Віяв лагідний вітер.
День весняний і гарний настав.
Попрощавшися з сонцем привітним,
Молодий партизан умирав.

Низькі чоловічі голоси, протяжно, сумно повторювали:

Попрощавшися з сонцем привітним,
Молодий партизан умирав.

У ДОРОГУ

Минув рік. Поводі навесні не було, і діти, здається були серйозно розчаровані, дізnavшись, що в гори їм тікати не доведеться. В глибині душі вони сподівалися, що річка зміє і потопить усе, а вони — чи на човні, чи пішки по горах — виrushать світ за очі, назустріч різноманітним пригодам.

Знов одяглася зеленню земля, заяскріли квіти в густій, високій траві. В травні я дістала листа з Москви від сестри Ольги і брата Сергія.

«Приїздіть у Москву,— писали вони,— поживете поки що з нами, а потім підшукаєте роботу і житло. Скучаємо за вами. Хочемо бачити і не втомимося кликати до себе».

Ми теж скучили за рідними місцями та людьми і, тільки скінчився навчальний рік, поїхали з Сибіру. Дітей вирішили поки що завезти в Осикові Гаї, до діда з бабусею.

І от знову знайомий широкий шлях, поля, засіяні житом, яр на краю села, самотні верби на городах і густі кущі бузку, стара дуплиста береза і стрункий ясен біля батькового будинку. І, дивлячись на все це, таке рідне й пам'ятне, я зрозуміла, скільки значить рік у житті малят: і наш старий будинок, і лука перед вікнами, і річка, і люди — усе забули, з усім довелося поріднитися заново.

— Які великі стали! — любовно повторювала бабуся, розглядаючи дітей.— Пам'ятаєте мене, сибіряки?

— Пам'ятаємо,— невпевнено відповідали вони, стараючись все-таки триматися біжче до мене.

Шура, проте, освоївся швидко: через якусь годину після приїзду він уже гасав вулицею з ватагою давніх приятелів.

А Зся ще довго уникала людей і ходила за мною слідком. Коли над осінь ми з Анатолієм Петровичем зібралися їхати, спитала з відчаем: «Без нас?!» — і в цьому вигуку був переляк, здивування, докір.

Першу розлуку всі ми зносили важко. Але ми не наважувалися везти дітей у Москву, поки самі там не влаштувалися, не знайшли квартири. І довелося розлучитися.

ЧЕРЕЗ РІК

— Зоє, Шуро! Де це ви запопастилися? Ідіть швидше, мама приїхала! — чую я чийсь стривожений і радісний голос.

— Ми вже думали — не дочекаємось,— каже бабуся Мавра Михайлівна, обіймаючи мене.— Діти скучили. Особливо Зоя. Витяглась — не впізнаеш. Неспокійна така, все боялась, що ти не приїдеш.

— Ну, як доїхали? — питав батько, звертаючись чи то до мене, чи то до возія, що розпрягав коня.

— Та доїхали нічого собі, от тільки всю дорогу нас дощик поливав. От Любов Тимофіївна й вимокла трохи. А вже коня я гнав чимдуж, старався вашу дочку швидше приставити. Так що з тебе, Тимофію Семеновичу, частування належить.

Поки добродушний і балакучий возій розпрягав коня, батько розв'язував мій нехитрій вантаж, а сусідський хлопчик помчав шукати Зою та Шуру. Бабуся вже поставила самовар і метушилася біля столу. Почувши, що до Тимофія Семеновича приїхала з Москви дочка,— та сама, що сільських дітлахів учила в школі,— поприходили сусіди:

— Як життя в Москві? Як ви там самі, чи живі й здорові? Анатолій Петрович як?.. А ми тепер у колгоспі, мало не все село. Одноосібником мало хто лишився, а то всі колгоспники.

— І як живете?

— Та добре. Коли працювати будемо, то й з хлібом будемо!

Новини так і сиплються, я не встигаю дивуватися кожній окремо. До чого ж усе змінилося! Я ледве встигла переступити поріг батькового будинку, а скільки нового почула! З'явилися трактори, про які тут зовсім недавно слухали, наче про чудо, і навіть комбайн. У перший день, кажуть, усе село вийшло дивитися на роботу нових, небачених машин.

— Такі машини, що не натішишся! — чую я.— Легко сказати, з ними за один день на полі упоралися!

— Ну, ви все з новинами, дали б людині з дороги спочити! — ревниво втручається батько.

— Та й правда, відпочивайте, Любов Тимофіївно, до вас іншим разом навідаємося, порозмовляємо,— сконфужено відгукується хтось.

Я признатися, ѿ справді погано слухаю новини, хоч які вони дивовижні. Мене гризе нетерпіння: де ж мої діти? Куди вони запопастилися?

Я виходжу в палісадник, де кожна гілка, кожний листок весь час здригається й скидає самотні запізнілі краплини після недавнього дощу. Стою, обдивляюся, згадую...

Старий наш будинок у 1917 році згорів, а цей, новий, вважався найкрасивішим на селі. Він був обшитий тесом, пофарбований темно-вишневою фарбою, вікна й високий ганок прикрашені різьбою. Він здавався особливо високим, наш будинок, бо стояв на пагорку, а біля ганку було цілих десять східців. За останні роки палісадник розрісся, і тепер трохи вищі від стіни ледве проглядали з-за кущів акації та бузку. Обабіч ще вище, ніж колись, піднялися мої улюблені тополі й берези. Зараз вони стояли нарядні, чисто вимиті дощем. Виглянуло сонце і в останніх краплинах, повислих на кінчиках листків, спалахнули райдужні вогники.

Цей бузок і акацію я сама поливала років із тринадцять тому, коли була зовсім дівчеськом. Тепер їх не впізнати — кущі стоять суцільним муром. І я вже доросла, в мене двоє дітей...

Та де ж вони, нарешті, мої діти?

І тут я побачила їх. Дорогою летіла ціла ватага дітлахів, по-переду — Зоя, а позаду всіх ледве встигав Шура.

Зоя перша побачила мене.

— Мама! Мама приїхала! — гукнула вона й кинулася до мене.

Ми міцно обійнялися.

Потім я обернулася до Шури. Він стояв трохи далі під деревцем і дивився на мене на все око. Зустрівши мій погляд, він раптом обома руками склонився за стовбур молоденького ясена і з усіх сил став трусити його. На нас посипалися дощові краплі. Тут Шура зовсім розгубився і, кинувши деревце, обхопив мене руками й уткнувся обличчям у мою сукню.

Нас щільним кільцем обступили рум'яні, засмаглі дівчата й хлопці, — чорняві і з волоссям, наче льон, веснянкуваті і без веснянок, з подряпаними руками й ногами. Одразу видно було, що це бойовий, невгамовний народ, любителі побігати, поплакати, полазити по деревах. Усе це були сусідські дітки — Шура

Подиманов, Саня й Володя Філатови, товстуха Шура Кожарінова і її братик Васьок. Іжачок і Ванюшка Полянські. І всі вони соромливо і з цікавістю розглядали мене.

— Я сьогодні більше не граюсь! Бо мама приїхала! — уро-
чисто оголосила Зоя.

І дітлахи одне по одному, наче гуси, вирушили до хвіртки.

Узвішши Зою і Шуру за руки, я пішла з ними в дім, до діда з бабусею, які вже чекали нас за столом.

...Коли живеш весь час із своїми дітьми, зміни в них не такі помітні, не так вражают. Але тепер, після довгої розлуки, я не могла надивитися на своїх дітей і щохвилини відкривала в них щось нове.

Зоя дуже виросла. Вона стала зовсім худенька; великі сірі очі наче світилися на смуглявому обличчі. Шура теж витягнувся і схуд, але був дуже міцний на свої шість років: він легко приносив воду з колодязя, допомагав бабусі, коли вона прала, — носив на річку велику миску з білизною.

— Він у нас богатир,— сказала вона мені, з гордістю погляда-
ючи на внука.

Перші дні діти ходили за мною скрізь, не відпускаючи мене ні на хвилину.

— Ми з тобою поїдемо, правда? Ти нас більше не покинеш,
правда? — питали вони мене разів по десять на день, заглядаючи
в очі.

— Та хіба вам погано тут?

— Добре, тільки без тебе нудно. І без тата. Ні, краще вже ти
нас не покидай! Забери з собою, гаразд? Забереш?

Узимку Зоя і Шура хворіли на скарлатину. Близько трьох місяців вони зовсім не зустрічалися з ровесниками; єдиним їх товариством були дідусь з бабусею. Не дивно, що діти перейняли «дорослу» манеру міркувати. Забавно було слухати, як солідно й розумно розмовляла Зоя.

— Маленьким курити не годиться,— поважно, спроквола, зовсім як бабуся, сказала вона якось сусідським хлопчакам: — Чи довго до нещастя, ще пожежі наробите!

Іншим разом я чула, як вона навчала подругу:

— Параню, навіщо ти кажеш по-рязанському: «ня знаю»,
«нічаво»? Ти послухай, як інші кажуть: «не знаю», «нічого».

Якось Шура розбив чашку, але не призвався. Зоя подивилася йому у вічі і нахмурилася.

— Навіщо кажеш неправду? Брехати не можна! — суворо сказала вона, з усією переконаністю своїх неповних восьми років.

...Ми не розлучалися того літа. Разом ходили в поле, на річку, разом допомагали бабусі по господарству і навіть спали поруч. І ніяк не могли наговоритися.

— Я піду восени в школу? — питала Зоя. — У московську? А мене не засміють, що я читаю погано? Скажуть: от, селячка, як читає! Ти їм скажеш, що я всю зиму хворіла? Ти не забудь, скажи!

— І я теж у школу піду, — повторював Шура. — Я один не хочу. Я з Зоєю хочу.

Вони ще більше подружили за цей рік. І раніше вони рідко скаржилися одне на одного, а тепер цього ніколи не траплялося: усі свої спірки й суперечки вони розв'язували між собою, без старших; полаявшись, швидко самі мирились і завжди горою стояли одне за одного.

Бабуся розповіла мені такий випадок.

Незадовго до моого приїзду в Осикових Гаях гостювала дружина брата Сергія із своїми дітьми. Ніною та Валерієм. Дні стояли жаркі, ночі задушні, і вирішено було, що Ганна Володимирівна разом із своїми дітьми очуватиме на сіннику. Туди ж пішли Зоя з Шурою. Лягли. І раптом Шурі, що лежав скраю, спало на думку налякати гостей. Він накрився з головою, уткнувся носом у сіно... і в нічній тиші зачулося якесь таємниче шипіння.

— Мам, чуєш, змія! — прошепотіла перелякані Ніна.

— Яка ще тобі змія, дурниці!

Шура пирснув, почекав трохи й знову зашипів. Зміркувавши, в чім справа, тъотя Ганна сказала суворо:

— Шуро, ти нам заважаєш спати! Іди в кімнату і там лежи й шипи, коли тобі хочеться.

Шура слухняно пішов у дім. Слідом за ним піднялася Зоя.

— Зоенько, а ти куди? Ти лишайся.

— Ні, якщо ви Шуру відіславали, то й я не лишусь, — відповідала Зоя.

І так було завжди: вони незмінно заступалися одне за одного. Але це не заважало Шурі інколи сердито кричати, коли Зоя робила йому зауваження:

— Іди геть! Відчепись! Хочу й буду!

— А от не будеш, я не велю! — спокійно і впевнено відповідала Зоя.

УСІ ВКУПІ

Наприкінці серпня ми приїхали в Москву. Анатолій Петрович зустрів нас на вокзалі. Діти мало не перші скочили з вагона і з усіх ніг кинулися до батька, але не добігли й зупинилися: цілій же рік не бачились, як не розгубитись!

Та Анатолій Петрович зрозумів їх розгубленість і нерішучість, згріб обох в оберемок і, завжди стриманий, скupий на ласку, міцно розцілував дітей, погладив по стрижених головах і сказав так, наче вони розлучилися тільки вчора:

— Ну, зараз я покажу вам Москву. Подивимось: чи скожа вона на наші Осикові Гаї?

Ми сіли в трамвай — яке це було випробування хоробрості й цікавості! — і з гуркотом та дзвінками помчали по Москві, повз високі будинки, повз блискучі автомобілі, повз пішоходів, що кудись поспішали тротуарами. Діти так і поприлипали носами до віконного скла.

Шура був зовсім вражений тим, що на вулицях така сила народу. «Куди вони йдуть? Де вони живуть? Навіщо їх стільки?» — кричав він, забувши про все і викликаючи усмішки пасажирів. Зоя мовчала, але в ній на обличчі читалося таке ж палке нетерпіння: швидше, швидше! Усе побачити, усе роздивитися, усе зрозуміти в цьому новому, величезному, дивовижному місті!

І от, нарешті, московська околиця, невеличкий будиночок поблизу Тімірязєвської академії. Ми піднімаємося на другий поверх і входимо в маленьку кімнату: стіл, ліжка, нешироке вікно... От ми й дома!

...З усіх пам'ятних днів у людському житті день, коли вперше ведеш свою дитину в школу, — один з найкращих. Мабуть, усі

матері пам'ятають його. Пам'ятаю і я. Це перше вересня тридцять першого року було таке ясне, безхмарне, дерева Тімірязевки стояли всі в золоті. Сухе листя шурхотіло під ногами, нашпітуючи щось таємниче й підбадьорливе — мабуть про те, що від цієї години починається для моїх дітей зовсім нове життя.

Я вела дітей за руку, вони йшли урочисті, зосереджені і, може, трохи перелякані. Зоя міцно стискала вільною рукою сумку, в якій лежали буквар, зошити в клітинку і в косу, пенал з олівцями. Шурі дуже хотілося самому нести цю чудесну сумку, але вона дісталася Зої — як старшенькій. Через тринадцять днів Зої мало минути вісім років, а Шурі пішов сьомий рік.

Що й казати. Шура був ще малий — і, проте, ми вирішили віддати його до школи. Він дуже звик до Зої і навіть уявити не міг, як це Зоя піде в школу, а він лишиться вдома. Та нам і не було з ким лишати його: і я, і Анатолій Петрович працювали.

Першою шкільною учителькою моїх дітей була я сама. Я вела в тому році підготовчий, «нульовий» клас, і завідуючий школою призначив Зою і Шуру до мене.

І от ми увійшли в клас. Тридцять таких самих малят — дівчаток і хлопчиків — підвелися нам назустріч. Я посадила Зою з Шурою на одну парту, недалеко від дошки, і почала урок...

Пам'ятаю, в перші дні якийсь хлопчик став стрибати навколо Зої на одній ніжці, співаючи: «Зойка, Зойка, подерта ковбойка!» Він викрикував цей віршок із справжнім захопленням. Зоя слухала мовчки, із незворушним виглядом, а коли хлопчик замовк на мить, щоб перевести дух, сказала спокійно:

— Я навіть не знала, що ти такий дурний.

Хлопчик здивовано моргнув, повторив дражнілку ще разів зо два, але вже без попереднього захвату, а потім і зовсім одійшов від Зої.

Одного разу, коли Зоя чергувала, хтось розбив у класі шибку. Я зовсім не мала наміру карати винного: мені думається, не можна знайти такої людини, яка б у житті не розбила хоч однієї шибки, без цього не буває дитинства. Мій Шура, наприклад, розбив стільки шибок, що їх з лишком вистачило б ще на двох. Але мені хотілося, щоб винний признався сам. Я барилася увійти в клас і стояла в коридорі, обмірковуючи, як почати розмову з дітьми. І тут я почула з-за дверей Зоїн голос:

— Хто розбив?

Я тихо зазирнула в клас. Зоя стояла на стільці, навколо товпилися діти.

— Хто розбив, кажи! — вимогливо повторила Зоя. — Однаково я по очах дізнаюсь,— додала вона з глибочезним переконанням.

Настало коротке мовчання, і потім кирпатий, товстощокий Петя Рябов, один з перших пустунів у нашому класі, сказав, зітхаючи:

— Це я розбив...

Мабуть, він цілком повірив, що Зоя може впізнати по очах найпотаємніші думки. Вона й насправді говорила так, наче нітрохи не сумнівалася в цій своїй здібності, але пояснювалося це дуже просто. Бабуся Мавра Михайлівна звичайно казала внучатам, коли ім траплялося нашкодити: «Це хто нарбив? Ану подивись мені в вічі, я по очах все дізнаюсь!» — і Зоя добре запам'ятала бабусин чудесний спосіб дізнаватися правду.

...Незабаром Зою і Шуру довелося перевести з моого класу в інший, і от чому.

Зоя поводилася дуже стримано і ніяк не виявляла своїх родинних стосунків зі мною. Іноді вона навіть говорила: «Любов Тимофіївно», підкреслюючи, що в класі вона така ж учениця, як і всі, і я для неї, як для всіх, — учителька. А от Шура поводився зовсім інакше. Під час уроку, дочекавшись хвилини повної тиші, він раптом голосно гукав мене: «Мамо!» — і при цьому лукаво поглядав на всі боки.

Шурині вихватки завжди бентежили клас: учителька, Любов Тимофіївна, і раптом — мама! Це дуже веселило дітей, але заражало працювати. І через місяць довелося перевести моїх дітей в паралельний клас, до іншої вчительки.

Школа, шкільні заняття заволоділи Зосю неподільно. Прийшовши додому й поївши, вона зараз же сідала за уроки. Нагадувати їй про це ніколи не треба було. Вчитися — це стало тепер для неї найважливішим, найбільш захоплюючим, про це були всі її думки. Кожну літеру, кожну цифру вона виводила надзвичайно старанно, зошити й книги брала в руки так бережно і дбайливо, наче вони були живі. Підручники ми за-

вжди купували нові — Анатолій Петрович вважав, що це дуже важливо.

— Погано, коли дитині в руки потрапляє брудна, неохайна книга,— говорив він,— таку й берегти не захочеться...

Коли діти збиралися сісти за уроки, Зоя питала суворо:

— Шуро, а руки в тебе чисті?

Спочатку він пробував бунтувати:

— А тобі яке діло? Ну тебе! Відчепись!

Але потім змирився і, перед тим як братися за підручники, вже сам, без нагадувань, мив руки. Треба визнати, застережні ці заходи були не зайві: набігавши з дітьми, наш Шура звичайно повертається з двору замурзаний по вуха, інколи просто збагнути не можна було, як це він примудрився убратися, наче по черзі вивалявся в піску, вугіллі, вапні і товченій цеглі...

Діти готували уроки за обіднім столом. Зоя довго просиджувала над книгою. У Шури терпцю вистачало на півгодини підряд, не більше. Йому хотілось швидше побігти знову на вулицю, до хлопців. І він весь час тяжко зітхав, скоса поглядаючи на двері.

Одного разу він притяг купу кубиків та сірникових коробок і старанно виклав їх у ряд, перегородивши стіл пополам.

— Це твоя половина, а це моя,— оголосив він Зої.— До мене не смій підходити!

— А буквар як же? А чорнильниця? — здивовано спітала Зоя.

Шура не розгубився:

— Буквар тобі, а чорнильниця мені!

— Годі тобі пустувати! — суворо сказала Зоя і рішуче зняла кубики зі столу.

Але Шурі було нудно просто так, без вигадок, готувати уроки, і він щоразу старався перетворити заняття на гру. Що поробиш! Адже йому не було ще й семи років.

СВЯТО

Сьомого листопада мої діти піднялися вдосвіта: батько обіцяв взяти їх з собою на демонстрацію, і вони чекали цього дня з величезним нетерпінням.

Із сніданком вони впоралися надзвичайно швидко. Анатолій Петрович став голитися. Діти ніяк не могли дочекатися, поки він скінчить. Вони пробували поки що робити що-небудь, але це їм погано вдалося.

Навіть улюблена «тиха» гра (у хрестики й нулики) не йшла на думку.

Нарешті ми одяглися і вийшли на вулицю. День був вітряний, непривітний, сіяв дрібний дощ навпіл зі снігом. Але не проїшли ми й десяти кроків, як попереду почули святкову музику, пісні, гомін, сміх. Чим ближче до центру, тим гомінливіше, веселіше, радісніше ставало на вулицях. На щастя, скоро передошло, а сірого неба не помічали ні діти, ні дорослі — стільки червоних, гарячих прaporів, стільки яскравих барв було навколо.

Побачивши перші колони демонстрантів, Шура й Зоя аж завищали від захвату, і вже не переставали захоплюватись до кінця демонстрації. Вони голосно, хоч і не без запинок, читали кожний плакат, підспівували кожному хорові, починали підтанцювати під звуки кожного оркестру. Вони не йшли — їх несло теплою, широкою хвилею свята. Розчервонілі, з блискучими очима, з шапками, що сповзали на потилицю (треба ж було весь час дивитися вгору!), вони не розмовляли складно, а тільки вигукували:

— Дивись, дивись! Як прикрашено! Зірка яка! А там, там! А он які кулі летять! Дивися швидше!

Коли ми підійшли до Красної площині, діти принишкли, повернули голови праворуч і вже не зводили очей з Мавзолею.

...Красна площа! Скільки думок, скільки почуттів було пов'язано з цими словами! Як ми мріяли в Осикових Гаях про день, коли побачимо її! Найпрекрасніше місце на землі! Місце, куди думкою прагнуть мільйони й мільйони людей у всьому світі... Рік тому, вперше приїхавши в Москву, я прийшла на Красну площу. Скільки я чула про неї, скільки читала, — і все ж не уявляла її такою простою і такою величною.

Тепер, в урочисту годину, вона здавалася мені зовсім новою.

Я бачу зубці й вежі Кремлівського муру, суворі й задумливі ялинині біля могил борців революції, невмируще ім'я — ЛЕНІН — на мармурових плитах.

Нескінчений людський потік тече й тече, жаркою хвилею омиваючи прості й строгі стіни Мавзолею. І здається мені, що вся віра, вся надія й любов людства безмежним прибоєм линула сюди, до великого маяка, який вказував шлях у майбутнє.

Потужне «ура» прокотилося площею. Шура вже не йшов, а майже танцював поруч зі мною. Зоя теж бігла вистрибуючи, міцно тримаючись за батькову руку.

Ми спустилися до набережної. З-за хмар раптом визирнуло сонце, у річці відблисилися кремлівські вежі й бані, затримті золоті виблиски. Біля мосту ми побачили продавця повітряних куль. Анатолій Петрович підійшов до нього і купив три червоні й дві зелені — вийшло красиве різнобарвне гроно. Він вручив одну кулю Зої, другу — Шурі.

— А з рештою що будемо робити? — спитав він.

— Відпустимо на волю! — вигукнула Зоя.

І Анатолій Петрович на ходу став випускати одну кулю за одною. Вони злітали вгору плавно, некваліво.

— Постіймо, постіймо! — разом закричали Зоя і Шура.

Зупинилися й інші люди, дорослі й діти. І довго ми стояли, закинувши назад голови, і стежили, як летіли у проясніле небо наші яскраві, веселі кулі, як вони все меншали й меншали і, нарешті, зникли з очей.

УВЕЧЕРІ...

Кілька років тому мені довелося прочитати листа людини, яка затратила багато уваги й турбот на своїх дітей, а коли вони вже стали дорослими, раптом збегнула, що виховала вона їх погано. «В чому я помилилася?» — питала вона, перебираючи в пам'яті минуле. І згадувала ці помилки: не звернула уваги, що між дітьми спалахнула сварка; зробила за малого те, що він з успіхом міг зробити сам; приносячи подарунки, говорила: «Це тобі, а це — тобі», а краще б було сказати: «Це вам обом»; іноді легко пробачала неправду, несумлінність і причепливо карала за дріб'язкову провину. «Мабуть, проминула я той момент, коли в дітей тільки зароджувалось себелюбство,

бажання уникнути важкої справи,— писала ця людина.— І от з дрібниць, з дріб'язків вийшло велике зло: діти мої вирошли зовсім не такі, якими я хотіла їх бачити: вони грубі, егоїстичні, ліниві, між собою не дружать».

«Що ж робити? — питала вона під кінець.— Перекласти по-дальше на суспільство, на колектив? Але ж, виходить, суспільство мусить витрачати зайви сили на виправлення моїх помилок — це раз. По-друге, самим дітям доведеться в житті важко. А по-третє — де ж я сама? Що я зробила?»

Цей лист був надрукований в одній з наших великих газет, здається, в «Правді». Пам'ятаю, довго я сиділа тоді над цими гіркими рядками й думала, згадувала...

Анатолій Петрович був гарним педагогом. Я ніколи не чула, щоб він читав дітям довгі нотації, щоб багато ім дорікав. Ні, він виховував їх своєю поведінкою, своїм ставленням до роботи, усім своїм життям. І я зрозуміла: це й є найкраще виховання.

«В мене нема часу виховувати дітей, я весь день на роботі», — чую я нерідко. І я думаю: та хіба в родині треба відводити якісь окремі години на виховання дітей? Анатолій Петрович навчив мене розуміти: виховання — в кожній дрібниці, в кожному твоєму вчинку, погляді, слові. Усе виховує твою дитину: і те, як ти працюєш, і як відпочиваєш, і як розмовляєш з друзями та недругами, який ти при здоров'ї і в хворобі, у горі й радості, — усе помічає твоя дитина і в усьому стане тебе наслідувати. А коли ти забуваєш про неї, про її зірki, спостережливі очі, що весь час шукають у кожному твоєму вчинку поради й прикладу, коли дитина росте поруч з тобою, сита, взута, одягнена, але самітна, — тоді ніщо не допоможе правильно виховувати її: ні дорогі іграшки, ні спільні прогулянки і розваги, ні суворі та розумні напущування. Ти повинен бути з своєю дитиною повсякчас, і вона має в усьому відчувати твою близькість і ніколи в ній не сумніватися.

Ми з Анатолієм Петровичем дуже багато працювали і зовсім мало часу могли проводити з дітьми. Учителюючи в початковій школі, я одночасно сама вчилася в педагогічному інституті. Анатолій Петрович працював у Тімірязевській академії, вчився на курсах стенографії і посилено готувався до вступу в заочний технічний інститут — це була його давня мрія. Час-

то ми приходили додому так пізно, що діти вже спали. Але тим радісніше були наші вихідні дні й вечори, які ми проводили всі вкупі.

Тільки-но ми з'являлися в дверях, діти прожогом кидалися до нас і наввипередки викладали все, що назбиралося за день. Виходило не дуже складно, але шумливо і з почуттям:

— А в Акуліни Борисівні щеня в комору залізло й суп розлило! — А я вже вірш вивчила! — А Зойка до мене чіплялась! — Еге ж, а чом він задачку не розв'язує? — Подивіться, що ми вирізали. Правда, красиво? — А я щеня вчив лапу подавати, воно вже майже зовсім вивчилося...

Анатолій Петрович швидко розбирався, що до чого. Він з'ясовував, чом не розв'язано задачу, вислуховував вивчений вірш, розпитував про щеня і, наче мимохідь, зауважував:

— Грубо розмовляєш, брат Шуро. Що це за вираз: «Зойка чіплялась»? Терпіти не можу, коли так розмовляють.

Потім ми всі разом вечеряємо, діти допомагають мені пристрати з столу — і настає, нарешті, довгождана хвилина...

Здавалося, чого тут було ждати? Усе дуже звичайне, буденне. Анатолій Петрович розшифрує свої стенографічні записи, я готуюсь до завтрашніх уроків, перед Зоєю й Шурою — альбомами для малювання.

Лампа освітлює тільки стіл, навколо якого ми сидимо, а вся кімната — у півтемряві. Порипує стілець під Шурою, шерехтять аркуші альбома..

Зоя малює будинок з високим зеленим дахом. З димаря йде дим. Поруч — яблуня, і на ній круглі яблука, кожне завбільшки з п'ятак. Іноді тут же птахи, квіти і в небі, недалеко від сонця, п'ятикутна зірка... По сторінках Шуриного альбома мчать в усіх напрямах коні, собаки, автомобілі й літаки. Олівець в Шуриній руці ніколи не тремтить — він проводить рівні, впевнені, лінії. Я давно зрозуміла, що Шура буде добре малювати.

Так ми сидимо, робимо кожен свою справу і ждемо, коли Анатолій Петрович скаже:

— Ну, а тепер відпочинемо!

Це означає, що зараз ми всі разом у щось пограємо. Граємо найчастіше в доміно: Зоя з батьком проти нас з Шурою. Шура азартно стежить за кожним ходом, гарячиться, сперечається,

а програючи, червоніє, сердиться і ладен заплакати. Зоя теж хвилюється, але мовчки: тільки закушує губу або міцно стискує вільну руку в кулак.

Іноді ми граємо в гру, що зветься «Вгору і вниз». Тут уже нішо не залежить від вашого уміння, а тільки від того, яким боком ляже підкинутий білий кубик з чорними цятками на боках — від однієї до шести.

Коли вам поведеться, ви злетите на літаку вгору, прямо до мети — різnobарвного купола, а не пощастиТЬ — покотитеся вниз і програєте.

Немудро, але як захоплює! І як плескають у долоні діти, коли їм пощастиТЬ злетіти вгору, проминувши одразу десяток кліток на різноманітній дощі!

Дуже любили Зоя і Шура гру мого винаходу, яка звалася у нас просто «каляки»: хтось із них малював на чистому аркуші паперу будь-який зигзаг, криву лінію, закарлючку — словом «каляку», і я повинна була в цій безглаздій закарлючці знайти зерно майбутнього малюнка.

От Шура вивів на папері щось схоже на довге яйце. Я дивлюсь, думаю з півхвилини, потім примадьюю плавники, хвіст, луску, око, і перед нами...

— Риба! Риба! — захоплено кричать діти.

А от Зоя посадила на аркуші найзвичайнісіньку чорнильну пляму, і я роблю з неї красиву квітку: волохату лілову хризантему.

Коли діти трохи підросли, ми помінялися ролями: я рисувала «каляку», а вони придумували, що з неї можна зробити. Шура був невичерпно винахідливий: із маленької закарлечки у нього виростав казковий терем, із кількох крапочок — обличчя, з кривої лінії — велике гіллясте дерево.

Це була дуже цікава і, думаю, корисна гра: вона розвивала зіркість, фантазію, уяву.

Та найбільше ми любили, коли Анатолій Петрович брав у руки гітару й починав грати. Не знаю навіть, чи гарно він грав, але ми дуже любили слухати його і зовсім забували про час, коли він грав одну за одною російські пісні.

Нехай такі вечори випадали рідко, але вони освітлювали нам всі інші дні, про них з приємністю згадували.

Зауваження, докір, зроблені дітям у ці години, лишали в душі їх глибокий слід, а похвала й ласкаве слово робили щасливими.

— Чого ж ти, Шуро, сам сів на зручний стілець, а мамі поставив з поламаною спинкою! — сказав якось Анатолій Петрович, і ніколи вже я не помічала після цього, щоб Шура обрав собі річ кращу, зручнішу, лишивши іншим те, що гірше.

Одного разу Анатолій Петрович прийшов похмурий, привітався з дітьми стриманіше, ніж звичайно.

— За що ти сьогодні побив Анюту Степанову? — спитав він Шуру.

— Дівчисько... пискля.... — похмуро відповів Шура, не зводячи очей.

— Щоб більше я про таке не чув! — роздільно й різко сказав Анатолій Петрович і, помовчавши, додав трохи м'якше: — Великий хлопчиксько, скоро вісім років буде, а займаєш дівчинку! І тобі не сором?

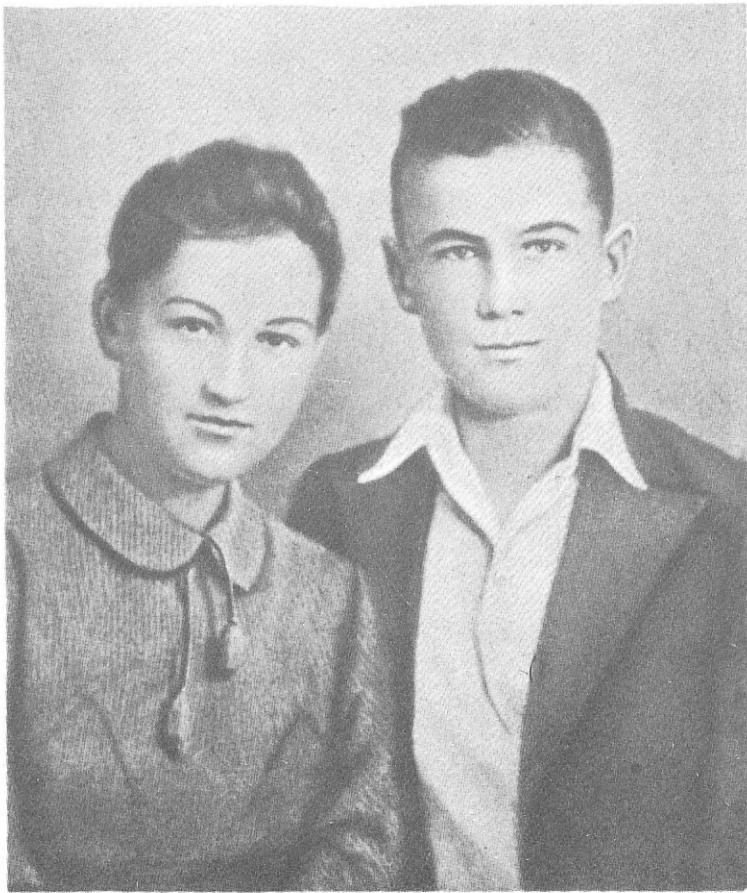
Зате як сяяли дитячі обличчя, коли батько хвалив Шуру за гарний малюнок, Зою — за акуратний зошит, за чисто прибрану кімнату!

Коли ми приходили пізно, діти лягали спати, не дочекавшись нас, і лишали на столі свої розгорнуті зошити, щоб ми могли подивитись, як зроблено уроки. І нехай ми небагато годин могли приділити дітям, але ми завжди знали про все, чим вони жили, що цікавило й хвилювало їх, що траплялось із ними без нас. А головне, все, що ми робили спільно,— чи була то гра, чи навчання, чи робота по господарству,— зближувало нас з дітьми, і дружба наша ставала все глибшою та сердечнішою.

ПО ДОРОЗІ В ШКОЛУ

Ми жили на Старому шосе. Від дому до школи було не менше як три кілометри.

Я підводилася перша, готувала сніданок, годувала дітей, і ми виходили з дому ще вдосвіта.. Шлях лежав через Тімірязевський парк. Дерева стояли високі, нерухомі, наче виведені тушшю на синьому, повільно ясніючому тлі. Сніг рипів під ногами, коміри потроху вкривалися інеєм від подиху.

Зоя та Шура Космодем'янські.

Зоя у 1937 році.

1 МАЯ - 1936 р.

1 має прадник веселого сасюч
Утраси пав-баського мана по-
шиа на демонстрацію. Блоуда
бома солнечна, то дулі ветер
Когда я проснулся у меня бы-
ло хорошее настроение. Быстро
убралась, покушала и пошла
к трачиваю аморть на дешев
спральтов, которые идут "Красную
пионаду. Человічень бома на
учище, ходила в магазин за
конфетами, на пляже бегала
и играла.

Перша сторінка із щоденника Зої.

24/
1X-1941.

Здравствуй, милая матрона!

Пишу тебе с места, т.е. из совхоза ^{число 80}, ^{зимой} ^{матрона} куда мы должны были приехать.

Нас посыпали в избе всем классом (девочки) ^{также} сейчас мы все там убрали, привели в порядок свои вещи, постелили кровати. Милая матрона, это мне не беспокоит. Я с тобой очень часто вспоминаю и уже сплю хорошо. Другую я с Никой, о которой я тебе говорила с завтрашнего дня выйду на работу, а сегодня будем отпаковать с дороги.

Зоя, тебе крепко побащай.

Я. С. В тоже пыданием не беспокоися, хлебом нам не нужно. Нам будут выдавать хлеб по списку (600г в день)

Перший лист, надісланий Зоєю з трудового фронту.

Мішень Зої. 1941 рік.

Комсомольський квиток Зої
Космодем'янської.

Ми йшли втрьох — Анатолій Петрович виходив з дому пізніше. Спочатку йшли мовчкі, але поступово рештки недавнього сну наче танули разом з темрявою, і зав'язувалась яка-небудь несподівана й цікава розмова.

— Мамо,— спитала якось Зоя,— чого дереза чим старші тим красивіші, а людина, коли стара, стає зовсім некрасива? Чого?

Я не встигла відповісти.

— Неправда! — палко заперечив Шура.— От бабуся стара, а хіба некрасива? Красива!

Я згадую свою маму. Ні, зараз ніхто не назве її красивою: в неї такі втомлені очі, запалі, зморшкуваті щоки...

Але Шура, наче підслушавши мою думку, каже з глибоким переконанням:

— Я кого люблю, той для мене є красивий.

— Так, правда,— поміркувавши, погоджується Зоя.

...Одного разу, коли ми йшли втрьох уздовж шосе, нас напала вантажна машина є раптом загальмувала.

— В школу? — коротко спітив шофер, виглянувши з віконця.

— В школу,— здивовано відповіла я.

— Ану, давай сюди дітлахів.

Я нестямилася, як Зоя з Шурою опинились у кузові, і під їх захоплений крик машина покотила далі.

З того дня до самої весни в ту саму годину нас наганяв на дорозі цей грузовик і, захопивши дітей, довозив їх мало не до самої школи. Там, на розі, вони вилізали, а машина мчала далі.

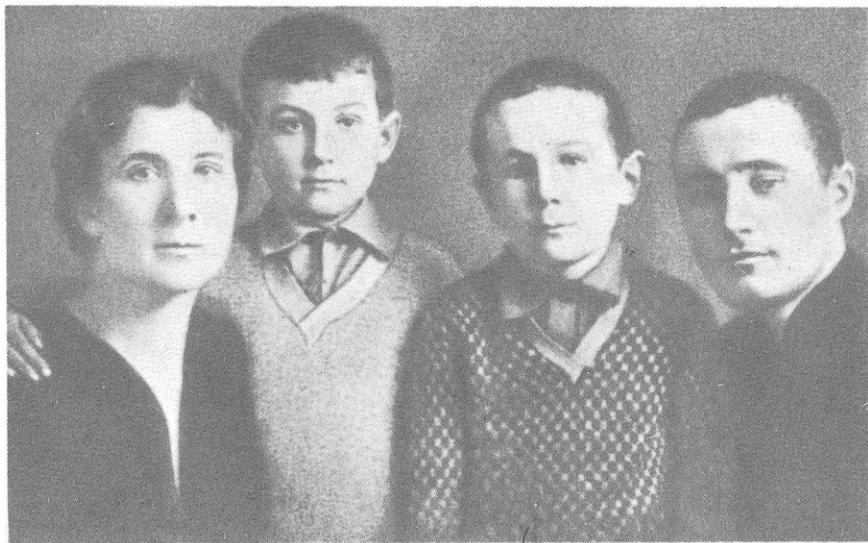
Ми ніколи не чekали «нашої машини», нам подобалося раптом почути знайомий басовитий гудок і такий самий густий, низький оклик: «Ану, забирайтесь в кузов!» Звичайно, добродушному шоферові просто було з нами по дорозі, але діти майже повірили, що він навмисне приїжджає по них. Дуже присмно було так думати!

НОВОСІЛЛЯ

Через два роки після приїзду дітей в Москву Анатолій Петрович одержав іншу кімнату, більшу і зручнішу, в будинку № 7 по Олександрівському проїзду.

Будинок, у якому жила Зоя з 1932 по 1941 рік
(Олександрівський проїзд Тимірязівського району).

Любов Тимофіївна, Зоя, Шура і Анатолій Петрович Космодем'янські.

Тепер Олександрівського проїзду не впізнати: обабіч виросли нові велики будинки, тротуари і брук залиті рівним, гладеньким асфальтом. А в ті часи тут ледве набралося б з десяток будиночків зовсім сільського вигляду, за ними тяглись якісь грядки, городи, а далі — великий, непривітний пустир.

Наш будиночок стояв зовсім самотньо, як то кажуть — на відшибі, і, повертаючись з роботи, я бачила його ще здаля, тільки-но виходила з трамвая. Жили ми на другому поверсі. Нова кімната була куди краща за наше попереднє житло: тепліша, світліша, просторіша.

Діти дуже раділи з новосілля. Вони любили все нове, і пе-реїзд дав їм велике задоволення. Чимало часу вони витратили на лаштування. Зоя дбайливо складала книги, зошити, вирізані з журналів картинки. Шура теж діловито збирав і запаковував своє господарство: скельця, камінці, гачки, залізячки, погнуті цвяхи і ще безліч предметів, призначення яких лишалося для мене загадкою.

У новій кімнаті ми відвели дітям куток, поставили туди невеличкий стіл, повісили полицю для підручників і зошитів.

Побачивши стіл, Шура зараз же вигукнув:

— Лівий бік, цур, мій.

— Правий — мій,— охоче погодилася Зоя, і, як бувало не раз, привід для суперечки зник сам собою.

Наше життя збігало, як і раніш: день ішов за днем, ми працювали, вчилися, неділями «відкривали» який-небудь новий район Москви: їздили то в Сокольники, то в Замоскворіччя, то каталися в трамваї «Б» по Садовому кільцу, то гуляли по Нескучному саду.

Анатолій Петрович добре знову, і стару, й нову, і чимало міг розповісти нам про неї.

— А де ж міст? — спитав одного разу Шура, коли ми проходили Кузнецьким мостом, і у відповідь прослухав цікаву розповідь про те, як тут колись був справжній міст і як річка Неглинка пішла під землю.

Так ми дізнавалися, звідки взялися в Москві всякі «вали», «ворота», Столові, Скатертні, Гранатні провулки, Бронні вулиці, Собача площа.

Анатолій Петрович розповідав, чому Пресня зветься Красна,

чому є Барикадна вулиця і площа Повстання... І сторінка за сторінкою розгорталася перед дітьми історія нашого чудесного міста, вони вчилися розуміти й любити його минуле й сучасне.

ГОРЕ

Одного разу наприкінці лютого було взято квитки в цирк. У кіно, в цирк ми водили дітей не часто, зате кожний такий похід був справжнім святом.

Діти чекали неділі з нетерпінням, яке нічим не можна було вгамувати: вони мріяли, як побачать дресировану собаку, що вміє рахувати до десяти, як помчить по колу тонконогий кінь з крутую шизю, прикрашений срібними блискітками, як учений тюлень стане перебиратися з бочки на бочку і ловити носом м'яча, кинутого йому дресирувальником...

Весь тиждень тільки й розмов було, що про цирк. Але в суботу, повернувшись із школи, я здивовано побачила, що Анатолій Петрович уже дома і лежить на ліжку.

— Ти чого так рано? І чому лежиш? — злякано спитала я.

— Не турбуйся, минеться. Просто недобре себе почував...

Не можу сказати, щоб мене це заспокоїло: я бачила, що Анатолій Петрович дуже блідий і якось одразу змарнів, наче він хворів уже давно й серйозно. Зоя та Шура сиділи поруч і з тривогою дивилися на батька.

— Доведеться вам у цирк без мене піти,— сказав він, примушуючи себе усміхнутися.

— Ми без тебе не підемо,— рішуче відповіла Зоя.

— Не підемо! — відгукнувся Шура.

Другого дня Анатолію Петровичу погіршало. Виник гострий біль у боці, почалася гарячка. Завжди дуже стриманий, він не скаржився, не стогнав, тільки дуже закусив губу. Треба було піти по лікаря, але я боялась лишити чоловіка самого. Поступала до сусідів — ніхто не відгукнувся, мабуть вийшли погуляти: це ж була неділя. Я повернулася розгублена, не знаючи, що робити.

— Я піду по лікаря,— сказала раптом Зоя, і не встигла я заперечити, як вона вже наділа пальтечко й шапку.

— Не можна... далеко... — насилу вимовив Анатолій Петрович.

— Ні, піду, я піду... Я знаю, де він живе. Ну, будь ласка! — І, не чекаючи відповіді, Зоя майже скотилася з сходів.

— Ну, нехай... дівчинка розумна... знайде... — прошепотів Анатолій Петрович і відвернувся до стіни, щоб сковати сіре від болю обличчя.

За годину Зоя повернулася з лікарем. Він оглянув Анатолія Петровича і сказав коротко: «Заворот кишок. Негайно в лікарню. Потрібна операція».

Він лишився з хворим, я побігла по машину, і через півгодини Анатолія Петровича повезли. Коли його зносили вниз по сходах, він застогнав був і зараз же змовк, побачивши розширені від жаху очі дітей.

...Операція пройшла щасливо, але Анатолію Петровичу не легшло. Щоразу, як я входила в палату, мене найбільше лякало його байдуже обличчя: надто вже звикла я до товариського, веселого характеру чоловіка, а тепер він лежав мовчазний і лише зрідка піdnімав кволу, схудлу руку, клав її на мою і все так само мовчки, кволо потискував мої пальці.

5 березня я прийшла, як звичайно, відвідати його.

— Почекайте, — сказав мені у вестибюлі знайомий санітар, якось дивно глянувши на мене. — Зараз сестра вийде. Або лікар.

— Та я до хворого Космодем'янського, — нагадала я, думаючи, що він мене не впізнав. — У мене постійна перепустка.

— Зараз, зараз сестра вийде, почекайте, — повторив він.

За хвилину поспішно ввійшла сестра.

— Сідайте, будь ласка, — сказала вона, уникаючи моого погляду.

І тут я збагнула.

— Він... помер? — вимовила я неможливі, неймовірні слова. Сестра мовчки кивнула.

...Тяжко, гірко втратити рідну людину й тоді, коли задовго до кінця знаєш, що хвороба її смертельна і втрата неминуча. Але така нагла, нещадна смерть — нічого страшнішого я не знаю... Тиждень тому людина, що ніколи змалку не хворіла, була повна сил, весела, життєрадісна — і от вона в труні, несхожа на себе, мовчазна, байдужа...

Діти не відходили од мене: Зоя тримала за руку, Шура чіплявся за другу.

— Мамо, не плач! Мамонько, не плач! — повторювала Зоя, дивлячись на нерухоме батькове обличчя сухими почевонілими очима.

...Холодним, похмурим днем ми стояли втрьох в Тімірязєвському парку, чекаючи моїх брата й сестру: вони мали приїхати на похорон. Стояли ми під якимсь високим, по-зимовому голим деревом, нас пройшло холодним, різким вітром, і ми почували себе самотніми, осиротілими.

Не пам'ятаю, як приїхали мої рідні, як пережили ми до кінця цей холодний, тяжкий, безкраїй день. Невиразно згадується тільки, як ішли на кладовище, потім як раптом відчайдушно, голосно заплахала Зоя — і стукіт землі об віко труни...

БЕЗ БАТЬКА

Відтоді мое життя круто змінилося. Досі я жила, почиваючи й знаючи, що поруч — дорога, близька людина, що я завжди можу спертися на її надійну руку. Я звикла до цієї спокійної, зогріваючої впевненості і навіть уявити не могла, як може бути інакше. І раптом я лишилася сама, і відповідальність за долю наших двох дітей і за саме їх життя лягла на мої плечі...

Шура все-таки був ще малий, і жах того, що сталося, не зовсім дійшов до його свідомості. Йому наче здавалося, що батько просто десь далеко, як бувало під час попередніх наших розлук, і ще повернеться колись....

Але Зоя сприйняла наше горе, як доросла.

Вона майже не заговорювала про батька. Бачачи, що я замислююсь, вона підходила до мене, заглядала в очі і тихенько пропонувала:

— Хочеш, я тобі почитаю?

Або просила:

— Розкажи що-небудь! Як ти була маленька...

Або просто сідала поруч і сиділа мовчки, притулившись до моїх колін.

Вона старалась, як уміла, відвернути мене від гірких думок.

Але іноді ночами я чула, що вона плаче. Я підходила, глядила її по волоссю, питала тихо:

— Ти за татусем?

І вона незмінно відповідала:

— Ні, це я, мабуть, уві сні.

...Зої і раніше часто говорили: «Ти старша, доглядай Шуру, допомагай мамі». Тепер ці слова наповнилися новим змістом: Зоя справді стала моєю помічницею і другом.

Я почала викладати ще в одній школі і ще менше, ніж раніше, могла бути дома. Звечора я готувала обід. Зоя розігрівала його, годувала Шуру, прибирала кімнату, а коли трохи підросла, стала у пічці сама палити.

— Ох, спалить нам Зоя дім! — говорили інколи сусіди — Дитина ж іще!

Але я знала: на Зою можна покластися спокійніше, ніж на декого з дорослих. Вона все робила вчасно, ніколи ні про що не забувала, навіть найдрібнішу роботу не виконувала абияк. Я знала: Зоя не кине непогаслого сірника, вчасно закриє каглянку, одразу помітить, що з пічки вискочила жаринка.

Одного разу я повернулася додому дуже пізно, з болем у голові і така стомлена, що не було сили братися за готовання їжі. «Обід завтра зготую,— подумала я.— Встану раніше...»

Я заснула, ледве поклавши голову на подушку, і... прокинулась на другий день не раніше, а пізніше, ніж звичайно: за якихось півгодини треба було вже виходити з дому, щоб не спізнилися на роботу.

— От так біда! — сказала я, зовсім засмучена.— Як же це я заспалася! Доведеться вам сьогодні обідати всухом'ятку.

Повернувшись увечері, я спитала ще з порога:

— Ну, що, зовсім голодні?

— А от і не голодні, а от і ситі! — переможно закричав Шура, стрибаючи переді мною.

— Сідай швидше обідати, мамо, у нас сьогодні смажена риба! — урочисто оголосила Зоя.

— Риба? Яка риба?..

На сковороді й справді димилаася апетитно підсмажена рибка. Звідки вона? Діти втішалися з моого здивування. Шура все стрибав і кричав, а Зоя, дуже вдоволена, нарешті пояснила:

— Розумієш, ми, коли йшли повз ставок, заглянули в оплонку, а там риба. Шура хотів спіймати її рукою, а вона дуже слизька. Ми в школі у нянечки попросили консервну банку, поклали в мішок для калош, а коли йшли додому, затрималися на годинку біля ставка та й наловили...

— Ми б спіймали ще більше, та нас якийсь дядько звідти прогнав, каже: втонете або руки відморозите. А ми й не відморозили! — перебив Шура.

— Ми багато наловили, — казала Зоя. — Прийшли додому, засмажили, самі поїли і тобі лишили. Смачна ж, правда?

Того вечора ми з Зоєю готували обід удвох: вона акуратно начистила картоплю, помила крупи і уважно дивилася, скільки чого я кладу в кастрюлю.

...Згодом, згадуючи ті перші місяці після смерті Анатолія Петровича, я не раз думала, що саме тоді утвердилася в Зоїному характері рання серйозність, яку помічали в ній навіть мало-знатомі люди.

НОВА ШКОЛА

Незабаром після смерті чоловіка я перевела дітей в 201-у школу, бо до їхньої було занадто далеко ходити, і я побоювалася відпускати дітей самих. Сама ж я там більше не працювала: я стала викладати в школі для дорослих.

Нова школа дітям сподобалася одразу — вони з першого дня полюбили її і просто не знаходили слів, щоб розповісти про своє захоплення. Справді, раніше вони вчилися в невеликому дерев'яному будинку, що нагадував школу в Осикових Гаях. А ця школа була велика, простора, і поруч споруджувався новий чудесний будинок на три поверхи, з величезними, широкими вікнами. Сюди вони переселяться в наступному навчальному році.

Хазяйновита Зоя швидко оцінила Миколу Васильовича Кирикова, директора 201-ї школи.

— Ти б подивилася, мамо, який у нас буде зал! — говорила вона з захватом. — А бібліотека! Книг скільки! Я стільки ніколи не бачила: полиці по всіх стінах, з підлоги до стелі, і жод-

ного вільного місця... Яблуку впасті нема де,— подумавши, додала вона (і я знову почула бабусю — це був її вираз).— Микола Васильович нас водив на новобудову, усе показував. Він каже: у нас великий сад буде, самі посадимо. Побачиш, мамо, яка буде наша школа: крашої в усій Москві не знайдеш!

Шура був захоплений усім, що діялося в новій школі, але найбільше йому подобалися уроки фізкультури. Хлопчик без кінця міг розповідати, як він підтягнувся на трагеції, як перестрибнув через «козу», як навчився влучати м'ячем у баскетбольний «кошик».

Нова вчителька, Лідія Миколаївна Юр'єва, одразу припала сбом до серця. Це я бачила з того, як охоче вони йшли щодня в школу, які ж wavі і вдоволені поверталися, як старалися слово в слово переказати мені все, що говорила вчителька,— все, до дрібниць, було для них важливе й сповнене значення.

— На мою думку, ти лишаєш занадто великі поля,— сказала я одного разу Зої, проглядаючи її зошит.

— Ні, ні! — спалахнувши, квапливо заперечила Зоя.— Лідія Миколаївна велить такі, менші не можна!

Так було в усьому: раз Лідія Миколаївна сказала, значить, тільки так і повинно бути. Я знала: це добре, це сзначає, що вчительку люблять і поважають, саме тому старанно і охоче виконують усяке її прохання, усякий наказ.

І Зоя, і Шура завжди приймали близько до серця все, що відбувалося в класі.

— Сьогодні Боря спізвися та й каже: «В мене мама захворіла, я ходив в аптеку!» — з запалом розповідав Шура.— Ну, раз мама хвора, що тут вдієш. Лідія Миколаївна й каже йому: «Сідай на своє місце». А після уроків якраз приходить Борина мати — вона з ним хотіла кудись прямо зі школи їхати,— і дивимося, вона здорована і зовсім навіть не хвсра. Лідія Миколаївна почервоніла, розсердилася та й каже Борі: «Найбільше я не люблю, коли говорять неправду. В мене таке правило: коли сам признався, не збрехав... сказав правду тобто,— квапливо поправляється Шура, почуваючи, що починає занадто вільно переказувати мову вчительки,— значить, половина провини геть». А я спітав: «Чому, коли признався, половина провини геть?» А Лідія Миколаївна відповідає: «Коли людина сама

сказала, значить, вона зрозуміла свою провину і нема чого її дуже карати. Навіщо, раз вона зрозуміла? А коли заперечує, каже неправду,— ну, значить, нічого вона не розуміє і вдруге знову таке зробить, і, значить, треба її покарати...»

Якщо клас погано справлявся з контрольною роботою, Зоя прихідila додому з таким сумним обличчям, що ввечері я з тривогою питала:

— У тебе «нездовільно»?

— Ні, — журливо відповідала вона,— у мене «добре», я все розв'язала, а от у Мані все неправильно зроблено. І в Ніни теж, Лідія Миколаївна сказала: «Дуже шкодую, але мушу вам поставити нездовільну оцінку...»

Одного разу я повернулася з роботи раніше ніж звичайно. Дітей дома не було. Збентежена, я пішла в школу, відшукала Лідію Миколаївну і спитала, чи не знає вона, де Зоя.

— Мені здається, всі вже розійшлися,— відповіла вона.— А проте, давайте заглянемо в клас.

Ми підійшли до дверей класу і зазирнули в шибку.

Біля дошки стояли Зоя і ще троє дівчаток: дві — вищі від Зої, з однаковими тоненькими кісками; третя — маленька, товста й кучерява. Всі були дуже серйозні, а кучерява навіть рота відкрила.

— Що ж ти робиш? — неголосно і переконливо говорила їй Зоя.— Коли додають олівці до олівців, то їх виходять олівці. А ти додаеш метри до кілограмів. Що ж у тебе виходить?

У цей час ліворуч, у глибині класу, промайнуло щось біле. Я скоса подивилася туди: на останній парті сидів Шура і безтурботно пускав паперових голубів.

Ми відійшли від дверей. Я попросила Лідію Миколаївну трохи згодом послати Зою додому і більше не дозволяти їй довго затримуватися в школі після уроків. Увечері я й сама сказала Зої, щоб вона, коли кінчаються уроки, одразу йшла додому.

— Бачиш, я постаралася сьогодні звільнитися раніше, хотіла побути з вами, а вас нема,— сказала я їй.— Ти вже, будь ласка, не затримуйся в школі даремно...

Зоя вислухала мене мовчки, але потім, уже після вечері, раптом сказала:

— Мамо, хіба допомагати дівчаткам — даремна справа?

— Чому ж даремна? Дуже добре, коли людина допомагає товаришеві.

— А чого ж ти кажеш: «Не затримуйся даремно»?

Я закусила губу і, мабуть, усotte подумала: як же обережно треба вибирати слова в розмові з дітьми!

— Просто я хотіла побути з вами, я ж дуже рідко звільняюся рано.

— Але ж ти сама кажеш: справа над усе.

— Це правильно. Але ж твоя справа і в тому, щоб Шура був ситий, а він сидів у школі голодний і чекав, поки ти звільнишся.

— Ні, я не сидів голодний,— втрутівся Шура,— Зоя захопила хороший сніданок.

Другого ранку, ідучи до школи, Зоя спитала:

— Чи можна, я сьогодні знову попрацюю з дівчатками?

— Тільки не затримуйся довго, Зое.

— На півгодинки! — відповіла вона.

І я знала: це буде справді півгодини і ні хвилини більше.

ГРЕЦЬКІ МІФИ

Мені дуже хотілося зберегти в нашому житті звичаї, які завів Анатолій Петрович. Вихідними днями ми, як і при ньому, гуляли по Москві, але прогулянки ці стали для нас гіркими: ми весь час думали про батька. Вечорами не ладились наші ігри — бракувало батька, його жартів і сміху.

Якось вільним вечором, повертаючись додому, ми затрималися біля ювелірної крамниці. Яскраво освітлена вітрина була сліпуча: червоні, блакитні, зелені, фіолетові вогники спалахували й мінилися в коштовному камінні. Тут були намиста, броші, якісь блискучі дрібнички. Перед самим склом на широкій бархатній подушці рядами лежали каблучки, і в кожній теж виблискував який-небудь камінець, і, здавалося, від кожного камінця, наче з-під гострильного колеса або від дуги трамвая, відлітають і бризкають у вічі колючі різnobарвні іскри. Незнайома сяюча гра каменів приваблювала дітей. І раптом Зоя сказала:

— Мені тато обіцяв пояснити, чому в каблучках завжди камінці, та так і не пояснив... — І вона міцно стиснула мою руку, наче просячи прощення за те, що нагадала вголос про батька.

— Мам, а ти знаєш, чому в каблучках камінці? — втрутився Шура.

— Знаю.

Ми пішли далі, і по дорозі я розповіла дітям історію Прометея. Діти йшли, заглядаючи з обох боків мені в обличчя, ловлячи кожне слово і мало не наштовхуючись на перехожих. Стародавня легенда про сміливця, який заради людей пішов на небувалий подвиг і на жорстокі катування, одразу заволоділа їх уявою.

— І от одного разу до Прометея прийшов Геракл, надзвичайно сильна й добра людина, справжній герой,— розповідала я.— Він нікого не боявся, навіть самого Зевса. Своїм мечем він розрубав кайдани, якими Прометей був прикутий до скелі, і визволив його. Та лишилося в силі веління Зевса, що Прометей ніколи не розлучиться із своїми кайданами: одне кільце їх з уламком каменя так і зосталося на його руці. Відтоді люди носять на пальці каблучку з камінцем.

Через кілька днів я принесла дітям з бібліотеки грецькі міфи і стала читати їх вголос. І дивна річ: незважаючи на весь свій інтерес до Прометея, вони спочатку слухали мене не дуже охоче. Мабуть, півбоги, імена яких так важко запам'ятовувались, здавались їм якимись холодними, далекими, чужими. Інша справа старі знайомі: ласун-ведмідь, лисичка-сестричка, дурний вовк, що злакомився на рибку та й лишив півхвоста в ополонці, та інші давні знайомі з російських народних казок. Але поступово герої міфів теж проклали шлях до дитячих сердець: Шура і Зоя стали говорити про Персея, Геракла, Ікара, як про живих людей. Пам'ятаю, якось Зоя пожаліла Ніобею, а Шура з запалом заперечив:

— А навіщо вона хвасталася?

Я знала: ще багато книжок стануть дорогими й близькими моїм дітям. Може, через це мені дуже запам'яталася ще одна коротка розмова.

— Доросла, а плачеш... — задумано й здивовано сказала одного разу Зоя, заставши мене за перечитуванням «Овода».

- Подивлюсь я, як ти читатимеш цю книжку,— відповіла я.
- А коли я її прочитаю?
- Коли тобі буде років із дванадцять.
- У-у, це ще не скоро,— протягнула Зоя.

Зрозуміло було, що такий строк здається їй страшенно довгим, майже неможливим.

УЛЮБЛЕНІ КНИЖКИ

Тепер, якщо в мене випадав вільний вечір, ми вже не грали в доміно; ми читали вголос, вірніше — читала я, а діти слухали.

Найчастіше читали ми Пушкіна. Це був зовсім особливий і дуже любимий світ, прекрасний і радісний. Пушкінські рядки запам'ятувалися зовсім легко, і Шура міг незтомно декламувати про білку, яка

...у гущині
Все співа дзвінкі пісні
Та горішки розгризає,
В них шкарлупка золотая,
Смарагдове в них зерно...¹

І хоч діти багато знали напам'ять, вони знову й знову просили:

— Мамо, ну, будь ласка, про золоту рибку... про царя Салтана...

Якось я почала читати їм «Дитинство Тьоми». Ми дійшли до того місця, де розповідається, як батько відшмагав Тьому за зламану квітку. Дітям дуже хотілося знати, що буде далі, та було вже пізно, і я послала їх спати. Вийшло так, що ні на цьому тижні, ні в найближчому неділі я не змогла дочитати їм історії Тьоми: набралося багато роботи — неперевірених зошитів, незаштопаних панчіх. Нарешті Зоя не витерпіла, взялася за книжку і дочитала її сама.

З цього почалося: вона стала читати підряд все, що траплялося під руку, чи то газети, чи казка, чи підручник. Вона ніби

¹ Переклад Н. Забіли.

перевіряла своє уміння читати, наче доросла: не просто задану сторінку з підручника, а цілу книгу. Тільки коли я казала: «Це тобі зарано читати, підрости ще», — вона не наполягала і відкладала книгу вбік.

Улюбленцем нашим став Гайдар. Мене завжди дивувало його уміння говорити в дитячій книзі про найголовніші, найважливіші речі. Він розмовляв з дітьми всерйоз, незважаючи на вік, наче з рівними. Він знов, що діти до всього підходять з найбільшою міркою: сміливість люблять беззувітну, дружбу — безоглядну, вірність — беззастережну. Полум'я високої думки освітлювало сторінки його книг. Як і Маяковський, він кожним рядком піднімав свого читача, кликав не до дрібненького, кімнатного, свого власного щастя, а до щастя великого, всенародного, яке будеться в нашій країні, — кликав і вчив боротися за це щастя, творити його своїми руками.

Скільки разом бувало в нас післяожної книжки Гайдара! Ми говорили про те, яка справедлива наша революція, і про те, яка не схожа царська гімназія на нашу школу, і про те, що таке хоробрість та дисципліна. У Гайдара ці слова наповнювалися навдивовижу близьким, відчутним змістом. Пам'ятаю, особливо вразило Зою й Шуру те, як Борис Горіков мимоволі згубив свого старшого друга Чубука тільки тому, що в розвідці забув про обережність і самовільно пішов купатися.

— Ні, ти тільки подумай: купатися йому скотілося, а Чубука скіпили! — хвилювався Шура.

— А Чубук же подумав, що Борис його зрадив! Ти уяви собі, як Борис потім мучився! Я навіть не розумію, як тоді жити, коли знаєш, що через тебе товариша розстріляно!

Ми читали й перечитували «Далекі країни», «Р. В. Р.», «Військову таємницю». Тільки вихідила нова книжка Гайдара, я добувала її й приносила додому. І нам завжди здавалося, що він розмовляє з нами про те, що хвилює нас сьогодні, от у цю саму хвилину.

— Мамо, Гайдар де живе? — спитала якось Зоя.

— Здається, в Москві.

— От би подивитися на нього!

НОВЕ ПАЛЬТО

Улюбленою Шуриною розвагою була гра з хлопцями в «ко-заки-розвбійники». Взимку в снігу, влітку в піску вони копали печери, розводили вогнища і з воявничими криками гасали по вулицях.

Одного разу надвечір у передпокої розлігся страхітливий гуркіт, двері відчинилися навстіж, і на порозі з'явився Шура. Але в якому вигляді! Ми з Зоєю навіть похоплювалися з місця. Шура стояв перед нами з голови до ніг перемазаний у глині, скуйовджений, спіtnілий від біганини, але все це нам було не вдивовижу. Страшне було інше: кишені й гудзики його пальта були видерті з м'ясом, замість них зяли нерівні дірки з кудлатими краями.

Я похолола й мовчки дивилася на нього. Пальто було зовсім нове, щойно куплене.

Все ще не кажучи ні слова, я зняла з Шури пальто й стала його чистити. Шура стояв присоромлений, і в той же час на обличчі його з'явився вираз якоєсь упертої незалежності. «Ну й нехай!» — наче говорив усім своїм виглядом. На нього іноді находило таке, і тоді з ним важко було справитися. Гримати я не люблю, а спокійно говорити не могла, тому я більше не дивилася на Шуру і мовчки лагодила пальто. В кімнаті було зовсім тихо. Минуло якихось п'ятнадцять-двадцять хвилин, вони здалися мені годинами.

— Мамо, пробач, я більше не буду,— скромовкою пробуромів у мене за спину Шура.

— Мамо, пробач йому! — луною повторила Зоя.

— Гаразд,— відповіла я, не обертаючись.

До пізньої ночі я просиділа за лагодженням нещасного пальта.

...Коли я прокинулась, за вікном було ще темно.

У головах моого ліжка стояв Шура і, мабуть, чекав, коли я розплішу очі.

— Мамо... пробач... я більше ніколи не буду,— тихо й з запинками вимовив він. І хоч це були ті ж самі слова, що й вчора, але сказано їх було зовсім інакше: з болем, із справжнім каяттям.

— Ти говорила з Шурою про вчорашнє? — спитала я Зою, коли ми з нею лишилися самі в кімнаті.

— Говорила,— не одразу і, як видно, з почуттям ніяковості відповіла вона.

— Що ж ти йому сказала?

— Сказала... сказала, що ти працюєш сама, що тобі важко... що ти не просто розсердилася, а задумалася: що ж тепер робити, коли пальто зовсім подерте?

«ЧЕЛЮСКИН»

— Пам'ятаєш, Шуро, тато розповідав тобі про експедицію Седова? — кажу я.

— Пам'ятаю.

— Пам'ятаєш, як Седов казав перед від'їздом: «Хіба з таким спорядженням можна йти до полюса! Замість вісімдесяти собак у нас тільки двадцять, одіж зносилася, провіанту обмаль...» Пам'ятаєш?.. А от дивись, вирушає в Арктику криголамний пароплав. Чого там тільки нема! Нічого не забули, про все подумали — від голки до корови.

— Що-о? Яка корова?

— А от дивися: на борту двадцять шість живих корів, четверо поросят, свіжа картопля й городина. Вже напевно моряки в дорозі голодні не будуть.

— І не замерзнуть,— підхоплює Зоя, заглядаючи через мое плече в газету.— Дивися, скільки в них усього: і хутряна одіж усяка, і спальні мішки — вони теж хутряні, і вугілля, і бензин, і гас...

— І лижі! — підхоплює Шура.— І наукові прилади всякі. От спорядилися!..

«Челюскин» став головною темою наших розмов.

— Мамо,— якось ще з порога закричав розпалений Шура,— а «Челюскин»? Пароплав пам'ятаєш? Роздавило його кригою!

— А люди?

— Усіх вивантажили. Прямо на крижину. Тільки один за борт упав...

Я ледве повірила. Але виявилося, що Шура нічого не сплу-

тав — про це вже знала вся країна. Тринадцятого лютого («От, недурно кажуть: тринадцяте — число нещасливе!» — прикро сказав Шура) арктичні льоди роздавили пароплав: їх потужним напором розірвало лівий борт, і через дві години «Челюскин» зник під водою.

За ці дві години люди зивантажили на кригу двомісячний запас продовольства, намети, спальні мішки, літак і радіостанцію. За зірками визначили, де вони, зв'язалися по радіо з полярними станціями Чукотського узбережжя і зараз же почали споруджувати барак, кухню, сигнальну вишку...

Незабаром радіо й газети принесли й іншу звістку: партія та уряд створили комісію по рятуванню челюскінців. І в рятувальних роботах негайно взяла участь усі країна: спішно ремонтувалися криголами, споряджались у дорогу дирижаблі, аероплани. На місі Северному, в Уелені і в бухті Провидіння літаки готувалися вилетіти на місце катастрофи. З Уелена вирушили до табору собачі упряжки. По океану навколо світу пішов «Красин». Два радянських пароплави піднялися до таких паралелей, де ще не бував узимку жоден пароплав, і доставили літаки на мис Олюторський.

Не думаю, щоб у ті дні знайшлася в країні людина, яка не хвилювалася б, не стежила, затамувавши подих, за долею челюскінців. Але Зоя й Шура були захоплені нею неподільно. Я могла б не слухати радіо, не читати газет — діти знали все до найменших подробиць і цілі години гаряче й тривожно говорили тільки про одне: що роблять зараз челюскінці? Як себе почувають? Про що думають? Чи не бояться?

На крижині було сто чотири чоловіки, в тому числі двоє дітей. От кому до нестями заздрив Шура!

— І чого їм таке щастя? Вони ж нічогісінько не розуміють: одній і двох років нема, а друга й зовсім ще в пелюшках. От якби мені!..

— Шуро, схаменися! Яке ж це щастя? У людей таке лихо, а ти кажеш «щастя»!

Шура у відповідь тільки махає рукою. Він вирізує з газет кожний рядок, що має відношення до челюскінців. Малює він тепер тільки Північ: кригу і табір челюскінців — такий, який він йому уявляється.

Ми знали, що застукані страшною, раптовою катастрофою челяускінці не злякалися і не розгубились. Це були мужні, стійкі, справжні радянські люди. Ні в кого з них не опустилися руки, всі працювали, не припиняли наукових спостережень, і недарма газета, яку вони випускали, живучи в льодах, мала назву «Не здамося!». Вони майстрували з залізних бочок пічечки, з консервних банок — сковорідки й лампи, з решток дощок вирізували ложки, вікна в їх баракі були зроблені із сулій — на все вистачало і винахідливості, і кмітливості, і терпіння. А скільки тонн льоду перетягали вони на спині, розчищаючи аеродром! Сьогодні розчистять, а завтра знову скрізь здібляться льодяні хребти — і від упертої, тяжкої роботи не лишиться й сліду. Але челяускінці знали, що порятунок має прийти: у Радянській країні партія і уряд не покинуть людину в біді.

І от на початку березня («Прямо до Жіночого дня!» — вигукнула при цій звістці Зоя) літак Ляпідевського зробив посадку на крижині й переніс жінок і дітей на тверду землю. «От молодець Ляпідевський!» — скрізь чула я.

Ім'я «Молоков» Зоя і Шура вимовляли з побожністю. Насправді, дух захоплювало при самій думці про те, що робив цей чудесний льотчик. Щоб прискорити рятування челяускінців, він вміщав людей у прикріплений до крил колиску для вантажних парашутів. Він робив по кілька рейсів на день, він один вивіз з крижини тридцять дев'ять чоловік!

— От би подивитися на нього! — вголос мріяв Шура.

Урядова комісія додатково послала на рятування челяускінців літаки з Камчатки і Владивостока. Але одразу ж стало відомо, що лід навколо табору в багатьох місцях тріснув. Утворилися ополонки, з'явилися нові широкі тріщини, крига переміщалася, торосилася. Уночі після того, як вилетіли жінки й діти, розламало дерев'яний барак, де вони жили. Літак Ляпідевського встиг вчасно!

Незабаром нове лихо: льодяним валом знесло кухню, зруйнувало аеродром, на якому стояв літак Слєпньова. Небезпека підступала все ближче і з кожним днем, з кожною миттю ставала все загрозливішою. Весна брала своє. Шура зустрічав теплі дні просто з ненавистю: «Знову це сонце! Знов з дахів капає!» — обурювався він.

Але все менше людей лишалося на крижині, і, нарешті, 13 квітня вона зовсім спорожніла — нікого не лишилося, нікого! Останніх шість челюскінців було вивезено на материк.

— Ну що, нещасливе число тринацятъ? Нещасливе, так?! — тріумфуючи кричала Зоя Шурі.

— Ух, я тільки тепер і віддихався! — від щирого серця сказав Шуря.

Я певна: якби це їх самих вивезено було з крижини, вони не могли б радіти більше.

Скінчилися два місяці напруженого чекання: за життя кожного з тих, хто лишався на крижині, безперестанно тривожилися всі, хто жив у безпеці на твердій землі.

...Я багато читала про арктичні експедиції. Анатолій Петрович цікавився Північчю, і в нього було чимало книжок про Арктику — романів і повістей. І я пам'ятала з книжок, прочитаних у дитинстві: коли в повісті розповідалося про людей, що загубилися в льодах, частими їх супутниками були озлоблення, недовір'я один до одного, навіть ненависть і звіряче намагання насамперед врятувати своє життя, зберегти своє здоров'я, хоч би ціною життя і здоров'я недавніх друзів.

Моїм дітям, як і всім радянським дітям, таке й на гадку спасті не могло. Єдиним, про що вони думали, для них було те, як жили довгі два місяці сто челюскінців, загублених у льодах: їх мужність і стійкість, їх товариські турботи один про одного. Та чи могло бути інакше!

...У середині червня Москва зустрічала челюскінців. Небо було похмуре, але я не пам'ятаю яскравішого, яснішого дня! Діти з самого ранку потягли мене на вулицю Горького. Здавалося, сюди зійшлися всі москвичі: на тротуарах ніде було ступити. У небі кружляли літаки, звідусіль — із стін будинків, з вікон і величезних вітрин — дивилися обличчя, що стали такими знайомими й дорогими: портрети героїв-челюскінців і їх рятівників-ліотчиків. Скрізь червоні й блакитні полотнища, палкі слова привітань і квіти, квіти без кінця.

І раптом від Білоруського вокзалу з'явилися машини. В першу секунду навіть не можна було здогадатися, що це автомобілі: наблизялися якісь летючі сади, великі, яскраві квітники на колесах! Вони промчали до Красної площа. Оберемок

квітів, величезні букети, гірлянди троянд,— і серед усього цього ледве відрізняєш усміхнене, схвильоване обличчя, вітальний змах руки. А з тротуарів, з вікон, з балконів і дахів люди кидають ще й ще квіти, і в повітрі, наче великі метелики, кружляють скинуті з літака листівки і суцільним шелестким шаром покривають асфальт вулиці.

— Мамо... мамо... мамо... — наче заклиnanня, вигукував Шура.

Якийсь високий засмагливий чоловік підхопив його і посадив на своє місце, широке плече, і звідти, згори, Шура кричав, здається, голосніше за всіх.

— Який щасливий день! — схвильовано сказала Зоя, і, думаю, це були ті самі слова, які про себе або вголос вимовляли в ці хвилини всі.

СТАРША І МОЛОДШИЙ

Зоя завжди розмовляла з Шурою, як старша з молодшим, і йому частенько влітало від неї:

— Шуро, застебнись!.. Де ж гудзики? Відірвав знову? На тебе не напришиваєшся. Ти навмисно їх відриваеш, чи що? Доведеться тобі самому навчитися гудзики пришивати.

Шура був у цілковитому її віданні, і вона дбала про нього невтомно, але суворо. Іноді, розсердившись на нього за щось, вона звала його «Олександр» — це звучало далеко серйозніше, ніж звичайне «Шура»:

— Олександре, знову в тебе коліна прорізся? Зніми панчохи зараз же!

Олександр покірно знімав панчохи, і Зоя сама штопала всі дірки.

Брат і сестра були нерозлучні: в один час лягали спати, в одну годину підводились, разом ішли в школу й разом поверталися. Хоч Шура був мало не на два роки молодший від Зої, вони були майже однакові на зрист. При цьому Шура був далеко сильніший: він ріс дуже кремезний, а Зоя так і лишилася тоненінькою й на вигляд тендітною. По совісті кажучи, вона іноді набридала йому своїми зауваженнями, але бунтував він

рідко, і йому навіть у найбурхливішій суперечці на думку не спадало штовхнути або вдарити її. Мало не завжди і в усьому він слухався її беззаперечно.

Коли вони перейшли в четвертий клас, Шура сказав:

— Ну, тепер усе. Більше я з тобою на одну парту не сяду. Годі мені сидіти з дівчиськом!

Зоя спокійно вислухала й відповіла твердо:

— Сидіти ти будеш зі мною. А то ще почнеш на уроках пускати голубів, я тебе знаю.

Шура ще погаласував, обстоюючи свою незалежність. Я не втручалася. Увечері 1 вересня я спитала:

— Ну, Шуро, з ким із хлопців ти тепер сидиш?

— З хлопцем на ім'я Зоя Космодем'янська,— хмурячись і всміхаючись, відповів Шура.— Хіба її переспориш!

...Мене дуже цікавило, яка Зоя з іншими дітьми. Я бачила її тільки з самим Шурою та неділями з малятами, яких чимало бігало по нашому Олександрівському проїзді.

Малята теж, як і Шура, любили її і слухали. Коли вона поверталася зі школи, вони здалека пізнавали її по швидкій ході та червоній шерстяній шапочці та бігли назустріч з вигуками, в яких можна було розібрати тільки: «Почитай! Пограйся! Розкажи!» Зоя передавала портфель з книжками Шурі і, весела, пожвавлена, з рум'янцем від руху й морозу на смуглявих щоках, широко розкидала руки, стараючись забрати в оберемок щонайбільше дітлахів, які горнулися до неї.

Іноді, поставивши їх за зростом, вона марширувала з ними і співала пісню, якої навчилася ще в Осикових Гаях: «Товариші, сміло в ногу», або інші пісні, які співали в школі. Іноді грала з малятами в сніжки, але побажливо, обережно, як старша. Шура, граючись у сніжки, забував усе на світі: ліпив, кидав, ухилявся від зустрічних пострілів, знову кидався в бій, не даючи противникам ні секунди відпочинку.

— Шуро,— кричала Зоя,— вони ж маленькі!.. Іди звідси! Ти не розумієш, з ними не можна так.

Потім вона катала малят на санках і завжди стежила, щоб кожне було як слід застебнуте і закутане, щоб нікому не задувало у вуха і сніг не набивавсь у валянки.

А якось влітку я, повертуючись з роботи, побачили її біля

ставка, оточену юрбою дітей. Вона сиділа, обхопивши руками коліна, задумано дивилася на воду і щось неголосно розповідала. Я підійшла ближче.

— ...Сонце високо, криниця далеко, спека діймає, піт виступає,— почула я.— Дивляться — стойть козяче копитце, повне водиці. От Іванко й каже: «Сестрице Оленко, нап'юся я з копитця!» — «Не пий, братику, козенятком станеш»...

Я тихенько відійшла, намагаючись не труснути гілкою, не потривожити дітей: вони слухали так серйозно, на всіх обличчях було таке гірке співчуття неслухняному, нещасливому Іванкові, і Зоя так точно й виразно повторювала журліві інтонації бабусі Маври Михайлівни...

Але яка Зоя з ровесниками?

Один час вона ходила в школу з Леною, дівчинкою з сусіднього будинку. І раптом я побачила, що вони йдуть і повертаються окремо.

— Ти посварилася з Леною?

— Ні, не посварилася, тільки я дружити з нею не хочу.

— Чому ж?

— Знаєш, вона мені все каже: «Неси мій портфель». Я іноді носила, а потім якось сказала: «Сама неси, в мене свій є». Розумієш, якби вона хвора була або квола, я понесла б, мені неважко. А то чого ж?

— Зоя правильно каже: Ленка — пані,— стверджив Шура.

— Ну, а з Танею чому перестала дружити?

— Вона дуже багато бреше. Щó тільки скаже, потім усе, виявляється, неправда. Я їй тепер ні в чому не вірю. А як же можна дружити, коли не віриш? І потім вона несправедлива. Граємося ми в гилку, а вона шахрує. І коли лічимося, теж так підстроює, щоб не водити.

— А ти б їй сказала, що так недобре робити.

— Та Зоя їй скільки разів казала! — втручається Шура.— І всі діти казали, і навіть Лідія Миколаївна, та хіба їй второчиш!

Мене бентежило, чи не занадто Зоя сувора до інших, чи не відокремлюється вона від дітей. Обравши вільну годину, я зайдла до Лідії Миколаївни.

— Зоя дуже пряма, дуже чесна дівчинка,— задумано сказала, вислухавши мене, Лідія Миколаївна.— Вона завжди прya-

мо каже дітям правду у вічі. Спочатку я побоювалася, чи не настроїть вона проти себе товаришів. Та ні, цього не сталося. Вона любить повторювати: «Я за справедливість» — і діти бачать, що зона й насправді обстоює те, що справедливе... Знаєте, — з усмішкою додала Лідія Миколаївна, — цими днями мене один хлопчик при всіх спітав: «Лідіє Миколаївно, от ви кажете, у вас любимчиків нема, а хіба ви Зою Космодем'янську не любите?» Я, сказати правду, навіть трохи сторо піла, а потім питаю його: «Тобі Зоя допомагала розв'язувати задачі?» — «Допомагала», — відповідає. Звертаюсь до іншого: «А тобі?» — «І мені допомагала теж». — «А тобі? А тобі?» Виявилося, мало не для всіх Зоя зробила щось добре. «Як же її не любити?» — пытаю. І вони всі погодилися зі мною... Ні, вони її люблять... І, знаєте, поважають, а це не про кожного скажеш у такому віці. — Лідія Миколаївна ще помовчала.

— Дуже вперта дівчинка, — знову заговорила вона. — Аніза що не відступиться від того, що вважає правильним. І діти розуміють: вона сурова з усіма, але й з собою теж; вимоглива до них, але й до себе. А дружити з нею, звичайно, нелегко. От з Шурою інша справа, — Лідія Миколаївна посміхнулася: — У того багато друзів. Тільки от водночас поскаржусь: не дає проходу дівчаткам — і дражнить, і за коси скубе. Ви з ним про це неодмінно поговоріть.

СЕРГІЙ МИРОНОВИЧ

У траурній рамці — обличчя Кірова. Думка про смерть не-сполучна з ним — таке воно спокійне, відкрите, ясне. Але в правому верхньому куті газетної сторінки — повідомлення про те, що вороги партії й народу вбили Сергія Мироновича Кірова.

Горе було справді спільним, народним — таке Зоя і Шура бачили й переживали вперше. Все це глибоко вразило їх і надовго заїм'яталося: невичерпна людська ріка, що повільно й скорботно тече до Будинку спілок, і слова любові й горя, які ми чули по радіо, і сповнені гіркоти газетні сторінки, і голоси та обличчя людей, які могли в ці дні говорити й думати тільки про одне...

— Мамо,— питава Зоя — а пам'ятаєш, у Шиткіні вбили комуністів? — І я думаю: вона ж правильно каже. Добре, що згадала Шиткіно і загибель семи сільських комуністів. Недобитки старого люто ненавидять нове. Ворожі сили й тоді чинили опір, били з-за рогу — і от зараз вони вдарили підло, в спину. Вдарили по найдорожчому і найчистішому. Вбили людину, яку поважав і любив увесь народ, палкого трибуна, більшовика, що до своєї останньої години боровся за щастя народу.

Вночі я довго лежала з відкритими очима. Було дуже тихо. І раптом я почула хляпання босих ніг і шептіт:

— Мамо, ти не спиш? До тебе можна?

— Можна, йди.

Зоя примостилася поруч і затихла. Помовчали.

— Ти чого не спиш? — спитала я.— Пізно вже, мабуть, друга година.

Зоя відповіла не одразу, тільки міцніше стиснула мою руку. Потім сказала:

— Мамо, я напишу заяву, щоб мене прийняли в піонери.

— Напиши, звичайно.

— А мене приймуть?

— Приймуть неодмінно. Тобі вже одинадцять років.

— А Шура як же?

— Ну що ж, Шура піде в піонери трохи згодом.

Знову помовчали.

— Мамо, ти мені допоможеш написати заяву?

— Краще сама напиши. А я потім перевірю, чи нема помилок.

І знову вона лежить зовсім тихо і думає про щось, і я чую тільки її подих.

Тієї ночі вона так і заснула поруч зі мною.

Напередодні того дня, коли Зою мали приймати в піонери, вона знову довго не могла заснути.

— Знову не спиш? — спитала я.

— Я думаю про завтрашній день,— неголосно відгукнулася Зоя.

Назавтра (я рано прийшла додому і сиділа біля столу, перевіряючи зошити) вона прибігла із школи схвильована, розчервоніла і зразу ж відповіла на моє мовчазне запитання:

— Прийняли!

«А ХТО В НАС БУВ!»

Минуло трохи часу, і одного разу, повернувшись з роботи, я застала Зою і Шуру в надзвичайному збудженні. З їх облич я одразу ж зрозуміла, що сталося щось надзвичайне, але не встигла нічого спитати.

— А хто в нас був!.. Молоков! Молоков до нас в школу приїжджає! — навпереді закричали вони.— Розумієш, Молоков, який челюскінців рятував! Він найбільше врятував, пам'ятаєш?

Нарешті Шура почав розповідати доладніше:

— Розумієш, спочатку він був на сцені, і все було урочисто... але якось не так... не так добре... А потім він зійшов униз, і ми всі його оточили, і тоді вийшло дуже-дуже добре! Він, знаєш, як розмовляє? Просто, ну зовсім просто! Він, знаєш, як сказав?.. «Багато хто мені пише на таку адресу: «Москва, Молокову з Арктики». А я зовсім не з Арктики. Я живу в селі Іринінському, а в Арктику літав тільки по челюскінців». І потім ще сказав: «От ви думаете, що є такі якісь особливі герої-льотчики, ні на кого не схожі. А ми називані сінські люди. Погодивтесь на мене — хіба я який-небудь особливий?» І правда, він зовсім-зовсім простий... Та все одно незвичайний,— несподівано закінчив Шура. І додав з глибоким зітханням: — От і Молокова побачив!

І видно було: людина дочекалася-таки, що збулася її заповітна мрія.

ЧУДЕСНА ПОДОРОЖ

Уже давно ми зустрічаємо на вулиці юнаків і дівчат у забруднених землею та рудою піксихаючою глиною спецівках, у гумових черевиках і крислатих шахтарських капелюхах. Це будівельники метро. Вони стурбовано перебігають від шахти до шахти або після зміни неквапливо йдуть серединою вулиці. І, дивлячись на них, не помічаєш брудних, незграбних спецівок, а бачиш тільки обличчя — дивовижні обличчя, на яких крізь утому світяться радість і гордість.

На людей у таких спецівках дивляться з повагою і ціка-

вістю: перші будівельники метрополітену — це не жарт! Мабуть, не тільки в Москві, а й в Осикових Гаях, і в далекому Шиткіні люди щодня шукають в газеті повідомлення про те, як будується наше метро. І от, пам'ятаю, у весняні дні 1935 року ми дізналися: метро готове!

— Мамо, ми в неділю всім загоном підемо оглядати метро! — повідомила Зоя. — Підеш з нами?

У неділю вранці я визирнула у вікно: лив дощ. Я була певна, що екскурсію в метро відкладуть, але діти підхопились і стали квапливо збиратися.

Ясно було, що ім на думку не спадає відмовитися від наміченого.

— А погода? — нерішуче сказала я.

— Подумаєш, дощик! — безтурботно відгукнувся Шура. — Поллє, поллє та й перестане.

Біля трамвайної зупинки вже зібралося багато дітей. Дощ, на мою думку, навіть тішив їх: вони кричали, галасували й весело вітали нас.

Потім ми всі забралися у трамвай (у вагоні одразу стало галасливо й тісно) і незабаром були вже біля Охотного ряду.

Ступивши на мармурову підлогу вестибюля, діти зразу ж принишки, наче по команді: тут уже не було навіть часу розмовляти — стільки треба було роздивитися!

Ми статечно спустилися широкими східцями і мимоволі зупинилися: далі починалися справжні чудеса! Ще секунда — і ми з Зоєю і Шурою перші ступаємо на рубчасту стрічку, яка збігає вниз. Шура шумливо зітхає. Нас невловимо, плавно зносить кудись. Поряд ковзає чорне поруччя, ледве пружинячи під рукою. А за ним, за гладеньким блискучим бар'єром, біжить жива доріжка другого ескалатора, але вже не вниз, а вгору — назустріч нам. Стільки людей і всі усміхаються. Хтось махає нам рукою, хтось гукає нас, але ми ледве помічаємо їх — ми занадто захоплені своєю подорожжю.

І от під ногами знову тверда підлога. Як гарно навкруги! Там, угорі, періЩить холодний дощ, а тут...

Я якось чула про одну стару розповідочку казок: усе своє життя вона прожила в рідному селі — і от її привезли в Москву. Вона побачила трамваї, автомобілі, літаки. Близькі були впев-

нені, що все це вразить її. Та ні, вона все сприйняла як належне. Вона давно звиклася з казковим килимом-самольотом і чобітьми-скороходами, і те, що вона побачила, було для неї просто здійсненням казки.

Щось подібне сталося і з дітьми в метро. Захоплення, але зовсім не здивування було написане на їх обличчях, наче вони на власні очі побачили знайому і улюблenu казку.

Ми вийшли на платформу — і раптом на кінці її у сутінках тунелю виник, наростаючи, глухий гуркіт, спалахнули два вогненні ока... Ще секунда — і біля платформи м'яко зупиняється поїзд: довгі, світлі вагони з червоною смugoю по нижньому ребру широких дзеркальних вікон. Самі собою відчиняються двері, ми входимо, сідаємо й ідемо.

Ні, не ідемо — мчимо!

Шура припадає до вікна і рахує вогники, які миттю пролітають мимо. Потім повертається до мене:

— Ти не бійся, — каже він, — у метро аварій не буває. Про це навіть написано в «Пионерской правде». Тут є такі автостопи і світлофори — вони звуться «електричні сторожі»...

І я розумію: цими словами він заспокоює не тільки мене, а трошечки — зовсім-зовсім трошечки! — і себе теж.

Ми побували в цей день на всіх станціях. Скрізь ми виходили, піднімалися на ескалаторі вгору і потім знову спускалися. Ми дивилися і не могли надивитися: акуратні кахлі, наче бджолині стільники, на станції імені Дзержинського, величезний підземний палац Комсомольської площа, сірий, золотистий, коричневий мармур — усе було чудесне.

— Дивися, мамо! Тут і справді червоні ворота зроблено! — вигукнув Шура, вказуючи на ніші в стіні станції «Червоні ворота».

Нас із Зоєю зовсім підкорили сповнені світлом колони на станції «Палац Рад»: вгорі, зливаючись із стелею, вони розкривалися, наче якісь дивовижні, гіантські лілії. Ніколи я не думала, що камінь може здаватися таким м'яким і випромінювати стільки світла!

Разом з нами був темноокий, круглолиций хлопець («Вожатий першої ланки», — пояснила Зоя, помітивши, як я прислушаюся до того, що він розповідає). Одразу почувалося, що він

з тих дітей, які цікавляться всім на світі, запам'ятовують слово в слово все, що читають.

— Тут мармур з усієї країни,— повідомляє він.— Оце — кримський, а це — карельський. А на Кіровській станції ескалатор в шістдесят п'ять метрів. Давайте полічимо, скільки часу ми спускаємося!

Вони з Шурою тут же піднялися ескалатором нагору й знову спустилися.

— Давайте ще полічимо, скільки чоловік спускається за один раз! — запропонував Шура.

З хвилину вони стояли нерухомо, зосереджено наморщивши лоби і беззвучно ворушачи губами.

— В тебе скільки вийшло? Сто п'ятдесят? А в мене сто вісімдесят. Вважай, що сто сімдесят. Десять тисяч чоловік на годину — оце здорово! А якби він був нерухомий? От тіснота була б! А за побудову ескалатора англійці знаете скільки працювали? — без передишко казав вожатий першої ланки.— Я забув скільки, тільки дуже багато — на наші гроші мільйон золотих карбованців. А ми взяли й зробили самі, на наших заводах. Знаєте, які заводи працювали? (Московський Володимира Ілліча, в Ленінграді Кіровський, потім ще в Горлівці, у Краматорську.

...Ми повернулися додому надвечір, ледве не падаючи від утоми, але повні вражень, і ще кілька днів усе згадували чудесне підземне царство.

Минуло не так уже багато часу — і метро стало звичним. Весь час можна було чути: «Поїду в метро», «Зустрінемося біля метро». І все ж, побачивши у вечірніх сутінках рубінову світну букву «М», я згадую день, коли ми з дітьми побували в метро вперше.

«ЗЛИНЬТЕ ВОГНЯМИ, СИНІЙ НОЧІ»

Звичайно, коли починались літні канікули, Зоя й Шура виїжджали в піонерський табір. Вони писали звідти захоплені листи: про те, як ходять у ліс по ягоди, як купаються у повно-

водій і бистрій річці, як вчаться стріляти. Пам'ятаю, одного разу Шура навіть прислав мені свою мішень. «Бачиш, як я навчився? — писав він з гордістю.— Ти не дивися, що не всі кулі в яблучко. Це не біда. Головне, купчастість добра. Бачиш, як лягли тісно, в купку!» І в кожному листі вони просили: «Мамо, приїжджай, подивись, як ми живемо».

Одного разу я приїхала до них у неділю вранці, а поїхала останнім поїздом; діти не відпускали мене. Вони водили мене по табору, показували все своє господарство: грядки з огірками та помідорами, клумби квітів, гіантські кроки, волейбольний майданчик. Шуру весь час тягло ближче до великого білого намету, в якому жили старші хлопці: молодші спали в будинку, і це його дуже прикро вражало.

— Ніякого самолюбства в нього нема! — несхвально сказала мені Зоя.— Куди Вітя Орлов — туди й він.

Вітя Орлов, як виявилось, був головою ради загону. Це був високий, енергійний хлопець, на якого наш Шура дивився з великою шанобою: Вітя краще за всіх грав у баскетбол, краще за всіх стріляв, чудово плавав і мав ще багато заслуг... Не тільки Шура — десятків зо два малюків так і ходили за Вітею слідком. А Вітя для кожного знаходив яке-небудь важливe дoручення. «Піди до чергового, скажи, що можна сурミти на обід», — говорив він. Або: «Ану, підмети доріжки. Дивися, як насмітили!» Або: «Полий клумби. Третя ланка води пошкодувала — гляди, квітам жарко». І малюк щодуху біг виконувати доручення. Шурі дуже хотілося побути зі мною — ми так давно не бачилися: батькам дозволялося приїжджати тільки раз на місяць. Але в той же час йому не хотілося відставати від Віті — він явно був одним з перших Вітиних ад'ютантів.

— Розумієш, — з запалом розповідав він, — Вітя, коли стріляє, завжди тільки в саме яблучко влучає! Розумієш, куля в кулю! Це він мене стріляти навчив. А плаває як! Ти б глянула: і брасом, і кролем, і наввимашки — ну як ти тільки хочеш!

Діти повели мене на річку, і я побачила, що обое вони стали добре плавати. Шура «виставлявся» переді мною як тільки міг: довго лежав на воді без руху, потім плив, працюючи тільки однією рукою, потім держачи в руці «гранату». Для його десяти років це було непогано.

Потім були змагання з бігу, і Зоя пробігла відстань на сто метрів швидше за всіх: вона бігла легко, навально і якось дуже весело, наче це були не справжні змагання з суворим суддею і завзятими болільниками, а просто гра.

Хвилина найвищого торжества настала для Шури, коли стемніло.

— Шуро! Космодем'янський! — пролунав голос Віті Орлова.— Час запалювати вогнище!

І я не встигла оглянутись, як Шуру, що оце зараз сидів поруч, наче вітром здуло.

Один із наймолодших, Шура, проте, був у таборі костровим. Розпалювати вогнище його давно, ще в Гаях, навчав батько, і він досконало володів цим мистецтвом: сучки знаходив якнайсухіші, вкладав їх якось особливо спритно, так що займалися вони вмить і горіли жарко й весело. Але невеличке вогнище, яке Шура іноді розкладав недалеко від нашого дому, звичайно, не могло порівнятися з тим, що мало спалахувати зараз на великому табірному майданчику.

Шура весь захопився роботою. Тут уже він забув і про мій приїзд, і про все на світі. Він тягав сучки, укладав, готував запас, щоб був напохваті. І коли зовсім стемніло і діти сіли кружка, він, на знак Віті, чиркнув сірником. Одразу ж слухняно зайнялися тонкі сухі гілки, по чорному ламкову хмизу з невловимою швидкістю поповзли вогняні змійки — і раптом, далеко відкидаючи пітьму, що обіймала нас, скинулося вгору сліпуче, яскраве полум'я.

Мені давно треба було іхати, майже нікого з батьків уже не лишилося в таборі, але Зоя міцно тримала мене за руку, повторюючи:

— Ну, будь ласка, зостанься! Почекай, посидь ще. Вогнище — це так добре! От сама побачиш. До станції ж близько, і дорога пряма. Ми тебе проведемо всією ланкою. Нам Гриша дозволить.

І я зсталася. Я сиділа разом з дітьми біля вогнища і дивилася то на вогонь, то на обличчя дітей, освітлені рожевим відблиском веселого невідомового полум'я.

— Ну, про що сьогодні поговоримо? — сказав вожатий, якого всі діти звали просто Гришею.

Я одразу ж зрозуміла: тут не готують особливої програми для вогнища, тут просто розмовляють, розмовляють одверто, бо коли ж і поговорити, як не в цю тиху годину, коли за плечима, чуйно прислухаючись, стоїть прозора синява теплого літнього вечора, і не можна відвести очей від вогнища, і дивишся, дивишся, як наливається розтопленим золотом вугілля і знову потьмяніє під попелом, і летять, і гаснуть незлічені іскри...

— Я ось що думаю,— просто й неголосно запропонував Гриша: — Давайте сьогодні попросимо Надиного батька розповісти нам...

Я не почула, що саме розповісти,— останні Гришині слова заглушив хор голосів. «Так, так! Розкажіть! Просимо!» — летіло звідусіль, і я зрозуміла, що розповідача люблять діти, його не раз слухали і готові слухати ще й ще.

— Це батько Наді Васильєвої,— швидко пояснила мені Зоя.— Він, мамо, чудесний! Він в дивізії у Чапаєва був. І Леніна слухав.

— Я вже стільки вам розповідав, надокучило, мабуть,— почула я добродушний низький голос.

— Ні, ні! Не надокучило! Ще розкажіть!

Надин батько присунувся близче до вогню, і я побачила круглу голену голову, засмагле широке обличчя і широкі, мабуть, дуже сильні й добре руки, а на гімнастерці — потьмянілий від часу орден Червоного Прапора. Рудуваті підстрижені вуса не приховували доброзичливої усмішки; очі з-під густих вицвілих брів дивилися зірко й весело.

Він був з перших комсомольців, Надин батько. Він чув промову Леніна на Третьому з'їзді комсомолу, і коли став розповідати про це, навкруги стало так тихо, що було чути найменший шурхіт, тріск кожної гілки, яка розсипалася у вогнищі.

— Володимир Ілліч нам не доповідь читав. Він з нами розмовляв просто, як з друзями. Він нас примусив поміркувати про те, що нам тоді й на думку не спадало. Як зараз пам'ятаю, спітав він: «Що тепер найголовніше?» І ми стали чекати відповіді. Ми думали, він скаже: воювати! Перемогти ворога! Це ж двадцятий рік був! Ми всі були хто в шинелях, хто в бушлатах, із зброєю в руках, одні — щойно з бою, інші — завтра в бій. І раптом він говорить: «Учитися! Найголовніше — учитися!»

У голосі Надиного батька бриніли і ніжність, і подив, наче він знову переживав ту далеку хвилину. Він розповідав про те, як тоді дорослі, двадцятирічні люди сіли за парту, взялися за буквар, щоб виконати наказ Леніна. Розповідав про те, який простий і скромний був Ілліч, як дружньо, тепло розмовляв з делегатами, як умів розв'язати простим і виразним словом найбільш незрозумілі питання, висвітлити людині найзавітніше, запалити її, наповнити силою для найважчої справи, розкрити очі на найпрекрасніше — на наступний день людства, заради якого треба було і воювати, і вчитись...

— Володимир Ілліч говорив, що те покоління, якому зараз п'ятнадцять років, воно й побачить комуністичне суспільство і само будуватиме це суспільство... І важливо, щоб кожний із вас повсякчасно, день у день робив свою справу — нехай найдрібнішу, нехай найпростішу,— але щоб це була частка спільної великої справи...

...Не раз, дивлячись на своїх дітей, я думала: як склалося б їх життя раніше, в ті глухі, темні часи, коли росла я сама? Як важко давалося б усе, як тяжко було б мені виховувати дітей! А тепер виховую їх не сама я, мати: виховує школа, піонерський загін, виховує все, що вони бачать і чують навколо. І хто знає, в яке полум'я розгориться у майбутньому іскра від цього табірного вогнища? Які почуття, які прагнення посіяв сьогодні ввечері в дитячих серцях цей чоловік, що знов Чапаєва і слухав Леніна? Некваліво він розповідав про все, що пригадалося йому з далекого і славного минулого, а потім раптом сказав:

— А тепер давайте заспіваем!

Діти заворушились наче прокинувшись, потім наввипередки стали пропонувати:

— «Юність»!

— Чапаєвську!

І от полилася в темряву задумлива мелодія пісні, яку в ті дні співали скрізь:

Ревіла буря, дощ шумів;
Крізь морок блискавки літали;
І безперервно грім громів...¹

¹ Переклад П. Тичини.

Потім заспівали пісню перших піонерських років:

Злињте вогнями, синії ночі!
Ми, піонери — діти робочих!
Світлої ери час надійшов,—
Клич піонерів «Завжди будь готов!»¹

І ще, і ще — пісня за піснею. Зоя щільно притулилася до моого плеча і зрідка поглядала в очі мені поглядом змовниці: «Не шкодуєш, що зосталась? Бачиш, як добре!»

Незадовго до того, як дітям треба було шикуватися на вечірню лінійку, Зоя потягнула Шуру за руку:

— Час! Ходімо...

Зашепотіли ще хлопці й дівчатка, що сиділи неподалік, і тихо, по одному стали одходити від вогнища. Я теж хотіла підвістися, але Зоя прошепотіла: «Ні, ні, ти сиди. Це тільки наша ланка. От побачиш, що буде».

Трохи згодом усі діти строєм пішли на лінійку. Я йшла слідом і раптом почула:

— От молодці! Хто це зробив? Як гарно!

Посеред лінійки, біля підніжжя щогли з прапором світилася велика п'ятикутна зірка. Я не одразу зрозуміла, як це зроблено, але тут же почула:

— Із світляків виклали. Бачиш — зелені вогники!

Вожаті ланок віддали рапорти. «День минув спокійно!» Прапор спустили, і горн протяжно заспівав: «Спа-а-ати, спа-ати по наме-етах!»

Зоя і Шура підійшли до мене, обличчя в обох сяяли:

— Це наша ланка придумала з зіркою. Правда, гарно? Тільки знаєш, мамонько, Гриша каже, щоб ми тебе не проводжали. Надин тато теж іде на поїзд, тобі з ним не страшно буде.

Я розпрощалася з ними, і ми з Надиним батьком пішли на станцію. Вогні її видно було від самого табору, дорога й справді пряма та коротка, і страшно мені дійсно не було.

— Гарний народ! — сказав мій супутник. — Люблю з ними розмовляти, чудесно слухають...

Здалека нас гукнув паровозний гудок, і ми прискорили ходу.

¹ Переклад Л. Первомайського.

...Згадка про полум'я табірного вогнища потім зогрівала дітей усю зиму. Коли-не-коли, та й знову згадається табір, розмова при вогні, зірка із світляків. Ці спогади спалахували і в шкільних зошитах, у творах на вільну тему.

«Біля вогнища добре думається,— писала Зоя у 1935 році в письмовій роботі, що звалася «Як я провела літо».— Добре біля вогнища слухати розповіді, а потім співати пісні. Після вогнища ще більше розуміш, як гарно жити в таборі, і ще більше хочеш дружити з товарищами».

ЩОДЕННИКИ

Хто з нас у дитинстві не вів щоденника! Вів його і дев'ятирічний Шура. Але я ніяк не могла читати цей щоденник без сміху. Звичайно Шура писав так:

«Сьогодні встав о восьмій. Поїв, попив і пішов на вулицю. Побився з Петъкою». Або: «Сьогодні встав, поїв, попив і пішов гуляти. Сьогодні ні з ким не бився». Різниця була тільки в кінці: «Побився з Петъкою», «Побився з Вітькою», «Ні з ким не бився». В усьому іншому записи скидалися один на одного, як дві краплини води.

Зоя ставилася до щоденника сумлінно й серйозно, як до всякої справи, за яку бралася: записувала часто і події викладала детально. В мене зберігся її щоденник за весну й літо 1936 року.

Я вже говорила: на час літніх канікул діти виїжджали в пionерський табір. Ім було там цікаво й весело. Але відвідувати їх мені доводилося рідко, і ми, як завжди, розлучаючись, нудьгували одне без одного. І тому дуже mrяли про те, як зберемось та й поїдемо на літо до дідуся з бабусею в Осикові Гаї. Нас давно запрошували туди, і нам так хотілося провести літо всім укупі! У 1936 році наша мрія справдилася; думати про поїздку в Гаї ми стали ще навесні. От від цієї пори й зберігся в мене тонкий учнівський зошит — Зоїн щоденник.

«1 травня — свято веселого щастя! Вранці, о пів на восьму, мама пішла на демонстрацію. Погода була сонячна, але віяв вітер. Коли я прокинулася, в мене був гарний настрій. Швидко

прибралася, поїла і пішла до трамвай дивитися на демонстрантів, які йдуть на Красну площу. Цілий день була на вулиці, ходила в крамницю по цукерки, на поляні бігала та гралася. Потім пішов дощ. Коли мама прийшла з демонстрації, почався наш дитячий вечір.

На ньому роздавали подарунки.

3 травня. Мама сьогодні не працювала, і я була дуже рада. У школі за диктант дісталася «добре». Але зате з літератури і арифметики — «відмінно».

Взагалі день минув добре.

12 травня. О дев'ятій годині ранку пішла до крамниці по молоко і хліб. Мама купила етажерку. В кімнаті одразу стало світло, красиво. Етажерка зроблена з прутиків, і вона гарна. Вона мені одразу сподобалась.

Настрій у мене був якийсь дивний, хотілося гуляти по вулиці, бігати, пустувати. Та от надвечір стали ділити город. Мені дісталася земля під нашим вікном. Я свій город скопала. І мрія моя: мама купить різного насіння — квіткового і городинного, і тоді буде мій город на славу!

24 травня. Завтра почнуться іспити. Був теплий, свіжий ранок. Мама сказала, що купити в крамниці, і пішла на роботу. Я встала, прибрала всю кімнату, але тут прийшла мама: вона швидко звільнилася сьогодні. І ми пішли по молоко, потім по гас. Ми любimo ходити разом по що-небудь. Опівдні стало ще жаркіше. Не можна було ніде сидіти, тільки в затінку. Принесли мою «Піонерку», як я зву «Піонерскую правду».

Нема часу читати книжки, але читати «Піонерку» я знахожу час. Сьогодні в ній надруковано, що в Ростові відкрився Палац піонерів. Дуже гарний. В найкращому будинку. Там вісімдесят кімнат — куди хочеш, туди й іди. Там є іграшкова телефонна станція. А в інцій кімнатізвімкнеш рубильник — і два трамваї помчать по колу. Трамваї, звичайно, іграшкові, але зовсім як справжні. І ще в «Піонерці» сказано, що скоро в Палаці буде маленьке метро, як московське, але тільки маленьке. І тоді ті діти, що ніколи не були в Москві, все ж зможуть побачити метро.

І звичайно, в «Піонерці» багато про іспити. Написано: «Відповідайте спокійно, впевнено, чітко!» Іспити! Іспити!.. Я тільки

й думаю про них. Учу уроки і готуюсь. Головне, не боятися вчителя і асистентів, які будуть присутні. І я складу, неодмінно складу іспити на «відмінно» і не нижче як на «добре».

11 червня. Ой, сьогодні нам скажуть, хто як склав іспити, видадуть табелі і будуть преміювати...

Встала я о пів на дев'яту і пішла на шкільний ранок. Усі діти чистенькі і причепурені. І от почалася урочиста доповідь нашого завідувочого учбовою частиною. У залі тиша. На столі, вкритому червоним полотнищем, лежать гарні книжки. Їх дають відмінникам. І от викликають мене: іспити я склала з російської та арифметики відмінно, з природознавства і географії добре. У Шури оцінки теж добрі. Мене викликають і дарують мені найкращу книгу — байки Крілова.

12 червня. О десятій годині тридцять хвилин ми поїхали в сад ім. Зуєва. Дочекались автобуса і поїхали. А приїхавши, пішли дивитися надзвичайний кінофільм «Батьківщина кличе»... Була у нас і вистава. Потім ми гуляли по саду, каталися з гір, ходили в бібліотеку. Потім нас почестували тістечками, і ми поїхали додому.

26 червня. З самого ранку не хотілося нічого робити. Якось підвелася і взялась за роботу. Мама працювала до пізньої ночі і ще спала. Щоб не заважати їй відпочивати, ми з Шурою пішли гуляти. Був вітер, але дуже гріло сонечко. Вода в ставку була, як молоко з-під корови, тепла, чиста й приемна. Покупавшись, ми вилізли на берег і стали сушитися на травці. Після купання нам скотілося чогось кисленького, і ми пішли в сад. Там ми стали збирати маленькі кислички-яблука.

Раптом годині о сьомій-восьмій приїхав Слава — наш двоюрідний брат. Він на п'ять років старший за мене, але ми з ним дружимо. Я показала йому байки І. Крілова, які мені подарували в школі. І ще показувала йому папку з Шуриними малярками. Він дуже їх хвалив.

Усі дні я тільки й думаю про село. І нарешті це збулося.

2 липня. Весь учорашній день ми лаштувались і навіть не спали всю ніч. І от о пів на п'яту ранку ми (тобто я, Шура, Слава і мама) пішли до трамвайної зупинки. Мені якось було сумно, що з нами не їде мама, і в той же час весело, що я їду на село.

Я ж у ньому не була п'ять років!

Поїздом ми їхали цілу добу. На станції сіли на коня і поїхали в Гаї (так зветься наше село). Коли ми приїхали, то Слава постукав у двері, а дідусь сказав: «Та входь уже!» Він думав, що це тракторист Васятка зайшов у гості. У бабусі були кольки, але коли ми приїхали, то вона була дуже рада, і біль ущух. Вона нас годувала млинцями і кислим та солодким молоком. Після цього я ходила купатися, гралася з дівчатками, а ввечері в хаті-читальні зустріла свою давню знайому і щиру подругу Маню. День пройшов добре: ми весело гралися і дихали чистим повітрям...

Лягла спати в кухні на дідусевому ліжку.

7 липня. Я гуляю, бігаю, допомагаю бабусі в роботі. Мені приємно виконувати її вказівки. Я ходжу доглядати курей на пшеницю, купаюся тричі на день, ходжу в бібліотеку. Прочитала багато цікавих книжок: «Гулівер у ліліпутів», «Ревізор» Гоголя, «Бежин луг» Тургенєва та багато інших.

Бабуся нас дуже смачно годує: яйцями, смаженими курчата-ми, млинцями; на базарі ми купуємо огірки, ягоди — смородину, вишні. Але бувають у нас і неприємності. Одного разу (не пам'ятаю, якого числа) Шура загубив свою куртку. Ходили шукати та й не знайшли.

А інколи піду я на річку і спізнююся додому. І тоді бабуся сердиться.

15 липня. Коли нема роботи, то якось нудно й тоскно. Але тут, на селі, особливо нудно без роботи. І я вирішила ще більше допомагати бабусі. Коли я встала, то мені на думку спало помити підлогу. Я з охотою помила її. Потім я зробила з червоного шовку собі стрічки. Вийшли гарні, не гірші за мої блакитненські.

Весь день минув добре, але ввечері була сильна гроза з дрібним дощем. Весь час на небі з'являлась блискуча смуга — блискавка. Гроза лякає тварин: наша маленька кізочка відбилася від стада, і її ледве знайшла бабуся на чужому городі. Сьогодні писала листи в Москву: мамі і своїй подрузі Ірі.

23 липня. Сьогодні дивлюся — пшеницею (що посіяна на то-лоці) іде Ніна (двоюрідна сестра) з братом Льоликом і мамою.

Вони живуть не дуже далеко — у селі Вельможці (тридцять

шість кілометрів від Гаїв). Я і всі ми дуже зраділи їх прі-їздові.

26 липня. Коли приїхала Ніна, то я дуже була рада. Ми разом гралися, розмовляли, читали книжки, веселилися. Бабуся дала нам шашки і лото, і ми з захопленням грали. Але сьогодні я з Ніною посварилася. Та потім ми помирилися, і я вирішила ніколи більше з нею не сваритися.

30 липня. Ми спали в сінях. Коли бабуся підійшла і розбудила нас з Шурою, ми одразу згадали, що будемо прощатися з Ніною, Лъоликом, тъотею Анею. Вони їхали у Вельможку. Під'їхав візок. Сонце повільно опускало своє ясне проміння на землю, що вже пробуджувалася.

Ми попрощалися, і вони поїхали. Мені дуже шкода, що вони поїхали.

Вдень допомагала бабусі деякі справи робити: прасувала білизну, ходила по воду та інше.

31 липня. Полудень. Дуже жарко. Про спеку ходять навіть такі чутки: буцімто у неділю вода в річці кипітиме.

Починає спадти спека, вечоріє. Я йду по кіз. Їх аж п'ять: Майка, Чорноморка, Барон, Зорька, а одна — просто коза.

Бабуся їх доить. Я відношу молоко у льох. Ми лягаємо спати.

1 серпня. Кіски в мене зовсім маленькі. Але відтоді, як я сюди приїхала, бабуся стала мені їх міцно заплітати, і вони стали потроху рости. Бабуся в мене дуже добра.

Надвечір нам прийшов лист від мамочки. Вона пише, що хвора. І, може, приїде сюди. Мені її дуже шкода, що вона хворіє. Відпустка у неї з 15 серпня, і тоді вона приїде до нас!

2 серпня. На цей раз бабуся мене лишила за хазяйку. Вона витопила пічку і пішла. Я й нахазяйнувалася. Бабуся зварила лапшу і звеліла накришити в неї яєць. Я хотіла поставити чаюнок з лапшею на лавку. Чаяунок поставила на рогач. Він у мене перевернувся, і лапша моя полетіла! Я скоріш протерла підлогу і зварила нову лапшу.

Надвечір ми з бабусею ходили купатися. Ходили чутки, що сьогодні буде спека і вода в річці кипітиме. Та це неправда. День був дуже пекучий, але вода в річці не кипіла.

5 серпня. Сьогодні я допомагала бабусі: мила підлогу,

вікна, лави. Прасувала й качала білизну. Я дуже турбуюсь за маму.

11 серпня. Дощів тут дуже мало. Як би не погорів урожай! У бабусі на городі ростуть огірки, гарбузи, дині, капуста, тютюн, помідори і коноплі. На толоці — картопля, знову ж гарбузи, помідори. Своїх соняшників нема. Бабуся не знала, що ми приїдемо, і не садила. Дуже жарко. Сильний, гарячий вітер тягне курячу і б'є в вічі.

13 серпня. Ми були вже зібралися чай пити, коли прийшов лист від мами. Вона пише, що приїде в суботу, тобто завтра ввечері... Коли ми прочитали листа, то були дуже-дуже раді. Вона приїде сюди і хоч трохи, та спочине. Дідусь поїхав у Тамбов.

15 серпня. Рано-вранці в двері тихенько постукали. Я, і Шура, і бабуся одразу підхопились — це приїхала мама. Яка була наша радість! Бабуся стала пекті млинці, а мама привезла подарунки. Тьотя Оля сама не могла приїхати, але теж багато прислава.

17 серпня. Ми пішли з мамою і Шурою на город і зірвали там гарбуза і сім маленьких (з кулак) динь. З гарбуза бабуся зварила кашу і насушила гарбузового насіння.

Надвечір ми з Шурою і мамою ходили купатися. Як тут добре! А з мамою — втрое!

19 серпня. Пройшов дощик. Бабуся дала мені різні клаптики, і я хочу зробити собі ковдрочку.

22 серпня. Ранок був похмурий. Я й Шура чогось розжапризвалися. І вирішили, що більше сердити маму не будемо.

24 серпня. Коли я вранці встала, мені бабуся подарувала старовинну мережану коробочку, а дідусь — свою карточку. Цим подарункам я була дуже рада. Вони мені будуть на згадку.

Думаємо про Москву».

«БІЛА ПАЛИЧКА»

Так, це було славне літо — таке ясне, безтурботне! Зоя і Шура були тепер уже зовсім дорослі, але, як і п'ять років тому, коли я приїхала по них з Москви, вони ходили за мною слідком, наче боялися, що я можу раптом зникнути або втекти від них.

Час, який я побула з ними, злився для мене в один довгий щасливий день, в якому нічого окремо не відрізниш. І тільки один випадок я пам'ятаю дуже виразно і ясно, наче це було вчора.

Чи то Слава навчив дітей цієї гри, чи то вони прочитали про неї в «Пионерській правді», але тільки захопилися вони нею надзвичайно. Звалася вона «біла паличка». Грати в цю гру треба було ввечері, коли смеркалося так, що темні речі зливалися з землею і око відрізняло тільки світле або блискуче. Діти — мої і сусідські — розбивалися на дві команди і обирали суддю. Суддя, — він же й кидальник, — кидав якнайдалі білу паличку, і всі учасники гри бігли розшукувати її. Хто знайде, одразу біжить віддавати судді. Але зробити це треба було хитро, непомітно, щоб не побачив противник. Гравець передавав свою знахідку товаришеві по команді, той — іншому, щоб заплутати слід і не дати противникові здогадатися, у кого паличка. Якщо пощастиТЬ передати паличку судді непомітно, команда дістає два очка. Якщо противник помітить того, хто знайшов, і вдарить його по плечу, тоді у кожної команди по очку. Грали доти, доки одна з команд набирала десять очок.

Зоя і Шура страшенно захоплювалися цією грою і просто вуха мені пропуркали, запевняючи, що вона надзвичайно цікава. А Слава додавав: «І корисна теж. Привчає до справжньої дружби. Щоб не кожний за себе, а один за всіх і всі за одного».

Шура часто бував суддею: в нього була сильна рука, і він кидав паличку далеко й спрітно — так, що знайти її було нелегко. Одного разу взялась кидати паличку Зоя.

— Це не дівчача справа! — сказав хтось із хлопців.

— Не дівчача? А от дай спробую!

Зоя скопила паличку, розмахнулася, кинула... і паличка впала зовсім близько. Зоя спалахнула, закусила губу й пішла додому.

— Ти чого ж пішла? — спитав у неї Слава, коли вони з Шурою повернулися після гри.

Зоя мовчала.

— Образилась? Дарма. Раз не можеш кидати, нехай інший буде суддею, хто кидати вміє. А ти грай з усіма. Ображатися нема чого. Самолюбство добре в міру, а коли занадто — погано.

Зоя знову не відповіла, але наступного вечора приєдналася до гравців, наче нічого не було. Діти її любили, і ніхто не нагадав про вchorашнє. Я вже й забула цю пригоду, але якось Слава увійшов у хату і поманив мене за собою. Ми обійшли будинок, пройшли далі, за палісадник.

— Подивись-но, тътю Любо, — шепнув Слава.

Недалеко спиною до нас стояла Зоя. Я не одразу збагнула, що вона робить: вона замахнулася, кинула щось, побігла піднімати. Підняла, повернулась на попереднє місце і знову кинула. Тут я роздивилася: це був невеликий дерев'яний бруск. Ми стояли за деревом, і Зоя не бачила нас, а ми досить довго мовчки дивилися, як невтомно вона кидає бруск, біжить, піdnімає і знову розмахується. Спочатку вона робила змах самою рукою, а потім почала відкидатись і подаватися вперед усім тілом, наче сама летіла вслід за бруском,— і закидала його все далі й далі.

Ми з Славою тихенько пішли, а незабаром повернулася додому й Зоя. Вона розчевонілася, краплинки поту блищають в неї на лобі. Зоя вмилась і взялася за щитво: вона майструвала собі з клаптиків ковдру. Ми з Славою переглянулися, і він засміявся. Зоя звела очі:

— Чого ти?

Але Слава не став пояснювати.

Ще два дні підряд я виходила з дому в ту саму годину і дивилася, як Зоя кидає то камінь, то палицю. А днів через десять, вже незадовго до від'їзду, я почула, як Зоя пропонує дітям, що зібралися біля нашого ганку:

— Давайте в «блу паличку»! Тільки я суддя!

— Знову за своє? — здивувався Шура.

Але Зоя широко розмахнулася, кинула — навколо тільки ахнули: палиця майнула в повітрі і впала десь дуже далеко.

— От лихо-дівчисько! — сказав за вечерею дідусь. — Ну, на віщо тобі здалася ця паличка? Це ж не заради справи, а заради суперечки?

Зоя хотіла відповісти, але бабуся випередила її:

— Є прислів'я: «Вже хоч що буде, а поставлю на своє!» — і додала з усмішкою: — А мені це до серця. Не стерпіла душа, на простір пішла — правда, внучко?

Зоя уткнулася в тарілку, помовчала і раптом, усміхнувшись, відповіла теж прислів'ям (недурно вона була внучкою Маври Михайлівни!):

— Крутій бережок, та рибка смачна.
І всі за столом засміялися.

«ОВІД»

...Весна. Інколи налітає теплий вітер, повний запаху свіжості і вологої землі. Добре дихати весною! Я передчасно виходжу з задушного трамвая — додому недалеко, дійду пішки.

Не тільки мене тішить весна: частіше бачиш усмішки на обличчях у зустрічних, яскравіші очі, гучніше, жвавіше бріння голоси.

— ...біля Кордови республіканці успішно наступають,— ловлю я уривок фрази.

— А в провінції Естремадура...

Так, Іспанія зараз у всіх у серці і на вустах, думка про неї володіє нами.

Крилате слово Долорес Ібаррурі: «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах», — облетіло весь світ, запало в душу кожній чесній людині.

Вранці, ледве прокинувшись, Зоя біжить до поштової скриньки по газеті: що сьогодні на фронтах Іспанії?

А Шура?.. Неповні тринадцять років — от що мучить, от що не дає зараз же, негайно, опинитись під Мадрідом. Щовечора він повертається до цієї розмови: то він прочитав у газеті про дівчинку, яка сміливо б'ється в рядах республіканців, то чув по радіо про іспанського юнака, якого родичі не відпускали на фронт, а він все-таки пішов.

— ...І таким молодцем виявив себе! Одного разу фашистський снаряд розкидав їхній окоп і розбив протитанкову гармату. А цей хлопець — Емутеріо Корнеко його ім'я — скопив гранату та як вистрибне з окопу! Побіг назустріч танкам і як кине гранату в танк!.. Вона розірвалася під гусеницею, танк так і закрутівся на одному місці! Тут інші підтягли ящик з гранатами. Корнеко став кидати одну за одною. Дивляться — другий

танк звалився набік, потім третій, а решта повернула назад.
От бачите! А вже, здається, страшніше за танк нічого нема.

- Скільки ж років цьому Корнеко? — питаю я.
- Сімнадцять, — відповідає Шура.
- А тобі?

З мого боку жорстоко запитувати таке. Шура мовчки зіткає...

— Мамо! — виводить мене з задуми дзвінкий голос зовсім поруч.— Чому так пізно? Ми заждалися!

- Хіба пізно? Я обіцяла о сьомій.

— А тепер без десяти восьма. Я вже стала турбуватися.

Зоя бере мене під руку і приміряється, щоб попасті в ногу.
Ми йдемо поруч. Вона дуже виросла за останні два роки: скоро, дуже скоро вона буде така ж на зріст, як і я. Іноді мені навіть дивно, що в мене така доросла дочка. Спідниця їй уже коротка, і вишита блузка теж стає мала; час уже подумати про нове...

...Відтоді, як у 1931 році я привезла дітей у Москву, ми майже не розлучалися. Навіть ненадовго йдучи з дому, кожен з нас неодмінно казав, куди йде і коли повернеться. Пообіцявши прийти з роботи не пізніше восьмої, я стараюся додержати слова. Якщо мене щось затримує, Зоя починає турбуватися, виходить мені назустріч до трамвайної зупинки і жде — от як сьогодні.

Якщо Шура, прийшовши додому, не заставав сестру, то його перше запитання було:

- А де Зоя? Куди пішла? Чого її так довго нема?
- Де Шура? — питала Зоя, ледве переступивши через поріг кімнати.

І я теж, коли траплялося прийти додому раніше за дітей, почувала себе дивно й незатишно, аж поки лунали на сходах знайомі кроки. А навесні інколи ставала біля відчиненого вікна і чекала... Наче зараз бачу: от вони йдуть, майже завжди про щось палко розмовляючи, і одразу теплішає у мене на серці...

...Зоя м'яко віднімає в мене портфель і сумку:

- Ти втомилася, давай я понесу.

Ми йдемо повільно, радіючи гарному весняному вечору, і розповідаємо одна одній про все, що сталося за день.

— Ти читала? Іспанських дітей привезли в Артек,— каже Зоя.— Фашисти ледве не потопили пароплав, на якому вони їхали. От би подивитися на цих дітей!... Подумай: після бомбування, після всього опинитися раптом в Артеку! А там добре зараз? Не холодно?

— Ні, в квітні на півдні вже зовсім тепло. Троянди цвітуть. Та подивися на себе: ти й у Москві примудрилася засмалитись, ніс лупиться.

— То це ж ми почали саджати навколо школи сад. Півдня на повітрі — от і засмагла. Знаєш, кожен повинен посадити дерево. Я посаджу тополю, люблю, коли тополевий сніг іде. І запах у тополі гарний, правда? Свіжий-свіжий і трохи гіркий... Ну, от ми й дома! Швидше вмиваєшся, я зараз підігрю обід.

Я вмиваюсь, але, й не дивлячись, знаю, що робить Зоя. Вона запалює гасничку, щоб підігріти суп, безшумно ходить у своїх тапочках по кімнаті, швидко й спритно накриваючи на стіл. У кімнаті — чистота, недавно помито підлогу, пахне свіжістю. На вікні, у високій склянці, дві гілочки верби, на якій наче поснули сріблясті мохнаті джмелі.

Чистота і затишок у нашему домі — діло Зоїних рук.

На ній лежить усе господарство: прибирання, закупка продуктів. Узимку вона ще й грубку топить. У Шури теж є деякі обов'язки: він носить воду, рубає дрова і ходить по гас. Але «дрібничками» він не займається: як багато хлопців, він береться тільки за «чоловічі» справи і переконаний, що підлоги підмітати й по крамницях бігати йому не личить: «Це може кожне дівчисько».

А ось і він!

Двері не просто розчиняються — вони розчиняються з тріском, навстіж, і на порозі — Шура: рум'янці на всю щоку, руки до ліктів у грязюці, під оком, на жаль, знову синець.

— Була гра! — весело пояснює він.— Добривечір, мамо! Вже помилася? Ось твій стілець. Зараз я теж помилюсь.

Він довго плещеться, пирхає і одночасно розповідає про футбол з таким захопленням, наче, крім футбола, нічого на світі не існує.

— А переклад з німецької коли буде? — питает Зоя.

— Поїм — перекладу.

Я беруся за свій пізній обід, діти вечеряють. Зараз усі розмови про те, який буде шкільний сад. Я слухаю і розумію: діти ладні посадити навколо своєї школи всі дерева, які тільки знають.

— Чому ти кажеш, що пальма не ростиме? От я в «Огоньке» бачив фото: пальми, а навколо сніг. Значить, вони чудесно переносять холод.

— Чого ж ти зіставляєш кримську зиму й нашу, — спокійно заперечує Зоя. Потім повертається до мене: — Мамо, а ти щонебудь почитати принесла?

Я мовчки дістаю з портфеля «Овід». Зоя червоніє від задоволення.

— От спасибі! — каже вона і не може втриматися, починає обережно перегортати книгу, але тут же відкладає вбік. Потім швидко прибирає з столу, перемиває посуд і сідає за уроки.

Поруч з нею, зітхнувши й побурчавши трохи («Завтра зрання часу нема, чи що!»), сідає Шура.

Зоя починає з того, що їй дається найважче — з математики. Шура розгортає підручник німецької мови, лишаючи задачі на кінець: вони йому даються легко. За півгодини Шура закриває підручник і з гуркотом відсуває стілець:

— Скінчив! А задачки — завтра вранці.

Зоя навіть не повертає голови. Вона вся захоплена роботою. Поруч лежить «Овід» — книга, яку вона вже давно просила мене принести. Але я знаю: поки Зоя не впорається з уроками, читати вона не стане.

— Дай-но я подивлюся твій переклад, Шуро, — кажу я. — Так... Це хіба давальний відмінок? Подивись-но сюди.

— Так... збрехав...

— Ну от... А тут треба не «и», а «ї». І от ще: Garten — це ж іменник, чому ж з маленької букви? Три помилки. Сідай, будь ласка, і перепиши все ново.

Шура, зітхаючи, виглядає з вікна: на ганку сидять його приятелі і чекають, чи не вийде він. Час не такий пізній, ще можна разок зіграти.... Але факти — річ уперта: три помилки... з цим не посперечашся! І Шура з зітханням знову сідає до столу.

...Вночі я прокидаюся з невиразним відчуттям: у кімнаті щось не так, як завжди. Так і є: засвічена й прикрита газетою настільна лампа; Зоя, підперши кулаками щоки, скилилася над «Оводом». І щоки, і руки, і, здається, сторінки мокрі від сліз.

Відчувши мій погляд, вона зводить очі і мовчки посміхається крізь сльози. Ми нічого не кажемо одна одній, але обидві згадуємо той день, коли Зоя з докором сказала мені: «Доросла, а плачеш!»

ДІВЧИНКА В РОЖЕВОМУ

По-весняному яскраве небо, і на тлі його — голе чорне гілля і шпаківня... Більше нічого нема на цій картинці, але я довго дивлюся на неї, і десь усередині гарячою хвилею знімається радість і надія. Тут не просто намальовані дерева, небо, шпаківня — тут є головне, без чого неможливий живопис: настрій, думка, вміння бачити природу і розуміти її.

А от інший малюнок: мчать коні, вояовниче скинуті шаблі в руках завзятих кавалеристів. Тут усе в навальному, палкому русі. От знову пейзаж: знайомий зарослий ставок у Тімірязевському парку. А от Осикові Гаї — висока, соковита трава на прибережній луці і срібні жмури нашої маленької веселої річки...

Дітей нема, я сама дома, і на колінах у мене товста папка з Шуриними малюнками.

Шура з кожним роком малює краще. Ми часто буваемо в Третьяковській галереї: мені хочеться, щоб він не тільки вчився малювати, але знов і розумів живопис. Пам'ятне мені наше перше відвідання Третьяковки. Ми повільно переходили з залу в зал. Я переказувала дітям історичні сюжети, міфи, що давали натхнення художникам. Діти слухали, без кінця запитували. Все їм подобалось, усе дивувало їх. Зою вразило, що Врубелева ворожка не зводить з неї очей, хоч би куди вона відійшла. Величезні чорні очі, нерадісні і тямущі, проводжали нас невіdstупним поглядом.

Потім ми потрапили в зал Сєрова. Шура підійшов до «Дівчинки з персиками» — і завмер. Темноволоса дівчинка з ніж-

ними рум'янцями на щоках задумливо дивилася на нас. Так спокійно лежали на білій скатерті її руки. Позаду неї за вікном вгадувався величезний тінистий сад з столітніми липами, з зарослими доріжками, що ведуть хтозна в яку глушину... Ми довго мовчки стояли й дивилися. Нарешті я легенько торкнула Шуру за плече.

— Ходімо,— тихо сказала я.

— Ще трошечки,— так само тихо відповів він.

Іноді з ним таке бувало: коли щось глибоко й сильно вражало його, він наче весь завмирав і не міг зрушити з місця. Так було колись у Сибіру, коли чотирирічний Шура вперше побачив справжній ліс. Так було й тепер. Я стояла поруч з сином, дивилася на спокійну, задумливу дівчинку в рожевому і думала: що так вразило Шуру? Його малюнки завжди сповнені руху й шуму, коли можна сказати, що пензель і олівець відтворюють шум: скачутъ коні, мчать поїзди, нестримно ліпнуть в небі літаки. І сам Шура — пустун, палкий футболіст, любитель побігати й погаласувати. Що полонило його в дівчинці Серова, у цій картині, де стоїть така світла й нерухома тиша? Чому він завмер перед нею, такий принишклив, яким я його давно не бачила?.. Того дня ми більше нічого не дивилися. Ми пішли додому, і Шура всю дорогу розпитував: коли жив Серов? Чи рано він почав намалювати? Хто його вчив? Репін? Той, що написав «Запорожців»?

Це було давно, Шурі ледве минуло десять років. Відтоді ми не раз бували в Третьяковській галереї, бачили й інші картина Серова, бачили й Сурикова: понурого Меншикова в Березові, натхненного Суворова, бояриню Морозову, печальні, задушевні пейзажі Левітана — словом, усе, що тільки там є. Але саме після першого знайомства з серовською дівчинкою в Шуриних малюнках вперше з'явився пейзаж, і тоді ж він уперше спробував намалювати Зою.

— Посидь, будь ласка,— незвично м'яко просив він сестру.— Я спробую тебе намалювати.

Зоя сиділа довго, терпляче, майже не ворушачись. І навіть у тих перших портретах, зроблених ще невмілою рукою, була схожість. Правда, ледве помітна, невиразна, а все ж з аркуша дивилися, безперечно, Зоїні очі: уважні, серйозні, вдумливі...

І от я перебираю Шурині малюнки. Ким же він стане, коли виросте?

Шура, безперечно, чудесний математик, він успадкував від батька любов до техніки, і в нього спритні й бистрі, дійсно золоті руки: він усе вміє, хоч за що візьметься — все в нього спориться. Мене не дивує, що йому хочеться бути інженером. Він усі свої кишенськові гроші витрачає на журнал «Наука и техника» і не тільки прочитує кожний номер від самого початку до кінця, але весь час майструє щось за порадою журналу.

Працює Шура завжди палко, з душою. Якось я зайдла до них у школу глянути на сад. Робота була в розпалі: копали землю, сажали кущі й молоді деревця, повітря дзвеніло від лунких дитячих голосів. Зоя, розчервоніла, розпатлана, на секунду опустила лопату і здалека помахала мені рукою. Шура в парі з трохи старшим хлопчиком тягнув носилки.

Важко було уявити, як вміщується на цих носилках стільки землі!

— Обережніш, Космодем'янський, надірвешся! — гукнула йому вслід висока білява дівчина, з вигляду, безперечно, спортсменка.

І я чула, як Шура, сповільнивши крок, весело відповів:

— Е ні! Мені ще дід говорив: коли працюєш на совість, не надірвешся. Робота сутулить, коли її боїшся, а як сили не шкодувати — ще сильнішим станеш!

Того дня, за вечерею, він сказав чи то жартома, чи то серйозно:

— Мамо, а може, мені після школи в Тімірязевку піти? Сади саджатиму, в землі порпатимусь. Як ти думаєш?

Крім того, Шурі хочеться бути спортсменом-професіоналом. Взимку вони з Зоєю бігають на ковзанах, ходять на лижах, влітку купаються в Тімірязевському ставку. Шура — богатир: у тринадцять років він виглядає п'ятнадцятьрічним. Взимку він натирається снігом, купатися починає навесні раніше за всіх і кінчає пізно восени, коли найвідважніших купальників дрожі беруть при одному погляді на воду. А про футбол і казати нема чого: заради футболу Шура ладен забутий про їжу, і про уроки.

І все ж... все ж, здається, найбільше Шура хоче бути художником. Останнім часом він кожну вільну хвилину віддає малюванню. З бібліотеки приносить і мене просить приносити біографії Рєпіна, Серова, Сурикова, Левітана.

— Знаєш,— з шанобою каже він,— Рєпін з дев'ятироків малював щодня, жодного разу не проминув за все життя! Ти тільки подумай: щодня! А коли в нього заболіла ліва рука і не можна було тримати палітру, він прив'язав її до себе і все ж таки працював. Оце я розумію!

...Я перебираю Шурині малюнки і пізнаю то нашу улюблена лавку в парку, то кущ глоду, що росте недалеко від нашого дому,— під ним Шура любить лежати у жаркі літні вечори. От наш ганок, де він пізно засиджується з товаришами після гри, а от і лужок — їхнє футбольне поле.

Зараз Шура весь час малює Іспанію: нечуваної блакиті небо, сріблясті маслини,rudі гори, обпечена сонцем земля, порита траншеями, розтерзана вибухами, залита палкою кров'ю республіканських бйців... Мені здається, коли взимку у Третьяковці відкрилася виставка Сурикова, Шура бігав туди кілька разів ще й заради іспанських акварелей: наче Суриков став більший йому й тим, що подорожував по Іспанії, бачив і малював цю далеку землю.

А це що?.. Фасад високого будинку з безліччю вікон здається мені знайомим. Та це ж 201 школа! А навкруги — майбутній сад: берези, клени, дуби й... пальми!

ПАРІ

Зоя і Шура ставали вже зовсім дорослими. Але іноді, напаки, вони здавалися мені зовсім маленькими.

...Я швидко заснула того вечора і прокинулася враз, наче від поштовху: мені почулося, ніби хтось цілими жменями кидав в скло дрібні камінці. Це дощ так і бив у вікно, так і барабанив по шибці. Я сіла на ліжку й побачила, що Шура теж сидить.

— Де Зоя? — спитали ми обоє разом.

Зойне ліжко було порожнє. Але тут же, наче у відповідь нам,

на сходах почулись приглушенні голоси й сміх, і двері нашої кімнати тихо прочинилися: на порозі стояли Зоя й Іра — її ровесниця, що жила в маленькому сусідньому будинку.

— Де ви були? Звідки ви?

Зоя мовчки зняла пальто, повісила його і стала стягувати набряклі, наскрізь мокрі туфлі.

— Та де ж ви були? — вибухнув Шура.

І тоді Іра, схвильована до того, що, навіть коли вона сміялась, по щоках її текли слізки, стала розповідати.

Годині о десятій вечора до неї у вікно постукала Зоя. І коли Іра вийшла, Зоя повідомила її, що посперечалася з дівчатами. Вони запевняли, що Зоя таким темним осіннім вечером побоїтися пройти крізь Тімірязєвський парк, а Зоя твердила: «Не побоюся». І вони уклали парі: дівчата мали поїхати трамваєм до зупинки «Тімірязєвська академія», а Зоя мала піти туди пішки. «Я робитиму на деревах позначки», — сказала Зоя. «Ми тобі й так віримо», — відповіли дівчата. Але в останню хвилину вони самі злякалися і стали умовляти Зою не йти на парі: дуже холодно й темно було на вулиці, і вже починався дощ.

— ...Але її тільки дужче захопило, — сміючись і плачуши, розповідала Іра. — І пішла. А ми поїхали трамваєм. Ждемо, а її нема й нема. А потім дивимось — вона йде... і смеється...

Я здивовано глянула на Зою. Вона все так само мовчки розвішувала біля грубки мокрі панчохи.

— Ну, знаєш, не чекала я від тебе цього, — сказала я. — Така доросла і така...

— ...дурна? — усміхаючись, докінчила за мене Зоя.

— Так, уже пробач, але, звичайно, це не дуже розумно!

— Якби ще зробив це я, тоді зрозуміло, — вирвалось у Шури.

— Та вона ж ще й назад хотіла пішки, — поскаржилася Іра. — Ледве ми її умовили, щоб ішала з нами трамваєм.

— Та роздягайся ж, Іро! — скаменулась я. — Грійся швидше, ти теж зовсім промокла!

— Ні, я додому... там мама теж буде сердитися... — призналася Іра.

Лишившись самі, ми деякий час мовчали. Зоя весело всміхалася, але розмови не починала, а спокійно сушилася й грілася біля грубки.

— Гаразд, парі ти виграла,— сказав нарешті Шура.— А що ж тобі за це буде?

— Ой, я про це й не подумала,— відгукнулась Зоя.— Ми просто посперечались, а на що — не умовились...— І на обличчі її відбився щирий жаль.

— Ех ти! — вигукнув Шура.— Хоч би про мене подумала: мовляв, якщо я виграю, гоніть Шурці новий футбольний м'яч. Нема, щоб за рідного брата потурбуватись! — Він докірливо похитав головою, потім додав серйозно: — А все ж я від тебе такого не чекав. Чого це ти стала таким способом доводити свою хоробрість? Навіть я розумію, що це неправильно.

— А я, думаєш, не розумію? — заперечила Зоя.— Але тільки мені дуже хотілося полякати дівчат: лісом ішла я, а боялись же вони!

Вона засміялась, і ми з Шурою мимоволі приєдналися до неї.

ТЕТЯНА СОЛОМАХА

Дуже рано я стала вирішувати наші грошові справи спільно з дітьми.

Пам'ятаю, у 1937 році ми завели ощадну книжку і урочисто поклали на неї перші сімдесят п'ять карбованців. Щоразу, коли на кінець місяця щастило зекономити трохи грошей, Зоя відносила їх в ощадкасу, навіть коли сума була невеличка: п'ятнадцять—двадцять карбованців.

Тепер у нас з'явилася ще одна стаття витрат: у банку існує рахунок № 159 782, на нього громадянин СРСР пересилають гроші, зібрани для жінок і дітей республіканської Іспанії. Робимо це й ми. Думка ця належить не мені, її першим висловив Шура:

— Ми з Зоею можемо менше витрачати на сніданок.

— Ні,— сказала я,— сніданки чіпати не будемо. А от не піти один-два рази на футбол — це навіть корисно...

Потім ми складаємо список найпотрібніших речей: у Зої нема рукавичок, у Шури зовсім розвалилися черевики, у мене порвалися калоші. Крім того, у Шури скінчилися фарби, а Зої потрібна заполоч на вишивання. Діти завжди наполягають, щоб на самперед купувалося те, що потрібне мені.

Але найулюбленніша стаття наших витрат — це книжки.

Яка це втіха — прийти до книгарні, поритися в тому, що лежить на прилавку, потім здалека, підводячись навшпиньки і нахиляючи голову вбік, щоб було зручніше, читати назви на корінцях книг, які суціль уставили поліци, потім довго гортали, радитися... і повернутися додому з акуратно перев'язаним важким пакуночком! День, коли наша етажерка (вона стояла в кутку, в головах Зоїного ліжка) прикрашалася новою книжкою, був у нас святковим, ми знову й знову згадували про свою новинку. Читали книжку по черзі, а іноді в неділю ввечері — і вголос.

Однією з таких спільно прочитаних книг була збірка нарисів, звалася вона «Жінка в громадянській війні». Пам'ятаю, я сиділа й штопала панчохи, Шура малював, а Зоя розгорнула книгу, збираючись читати. Несподівано Шура сказав:

— Знаєш, ти не читай підряд.

— А як же? — здивувалася Зоя.

— А так: ти розгорни навмання; який відкриється, з того й почнемо.

Далебі, не знаю, чому це йому спало на думку, але так і виришили. Першим відкрився нарис «Тетяна Соломаха».

Пам'ятаю, там були уривки з трьох зошитів: спочатку про сільську вчительку Тетяну Соломаху розповідав її брат, потім — учень і, нарешті,— молодша сестричка.

Брат розповідав про дитинство Тані, про те, як вона росла, вчилася, як любила читати. Тут було місце, дійшовши до якого, Зоя на секунду зупинилась і глянула на мене: рядки про те, як Таня прочитала вголос «Овід». Пізно вночі Таня дочитала книгу і сказала братові: «А ти думаєш, я не знаю, навіщо живу?.. Мені здається, що я по краплинах віддала б усю кров, тільки щоб людям жилося краще».

Скінчивши гімназію, Таня стала вчителювати в кубанській станиці. Перед революцією вона вступила в підпільну більшовицьку організацію, а під час громадянської війни — у червоно-гвардійський загін.

У листопаді 1918 року білі вдерлися в село Козьминське, де в тифу лежала Таня. Хвору дівчину кинули в тюрму й катували, сподіваючись, що вона викаже товаришів.

Гриша Половинко писав про те, як він і інші діти, що вчилися у Тані в школі, побігли до тюрми — їм хотілося побачити свою вчительку, чим-небудь допомогти їй. Вони бачили, як побиту, скривлену Таню вивели на подвір'я й поставили біля стіни. Хлопців вразило її спокійне обличчя: в ньому не було ні страху, ні благання про пощаду, ні навіть болю від щойно пережитих мордувань. Широко відкриті очі уважно оглядали юрбу.

Раптом вона підняла руку і голосно, виразно сказала:

— Ви можете скільки завгодно бити мене, ви можете вбити мене, але Ради не вмерли — Ради живі. Вони повернуться.

Урядник ударили Таню шомполом і розітнув плече, п'яні ко-заки стали гатити її ногами й прикладами. «Я тебе ще приму-шу милості просити!» — кричав їй кат-урядник, і Таня, витираючи кров, що струменіла по обличчю, відповіла: «А ти не чекай: у вас я нічого не проситиму».

І Зоя читала далі: про те, як знову й знову, день за днем катували Таню. Білі мстилися їй за те, що вона не кричала, не просила пощади, а сміливо дивилася у вічі катам...

Зоя поклала книгу, відійшла до вікна і довго стояла не обертаючись. Вона рідко коли плакала й не любила, щоб бачили її слізози.

Шура, який давно вже відклав свій альбом і фарби, взяв книгу і став читати далі. Раїя Соломаха розповіла про загибель сестри:

«От що я дізналася про її смерть.

На світанку 7 листопада козаки ввалилися в тюрму.

Арештованих стали прикладами виганяти з камери. Таня біля дверей обернулася назад до тих, хто залишався.

— Прощавайте, товариші! — пролунав її дзвінкий, спокійний голос.— Нехай ця кров на стінах не минеться марно! Скорі прийдуть Ради!

Раннім морозяним ранком білі за толокою порубали вісім надцять товаришів. Останньою була Таня...

Вірна своєму слову, вона не просила пощади у катів».

Пам'ятаю: разюча сила й чистота, якою дихав образ Тані, примусили того вечора плакати не саму тільки Зою.

ПЕРШИЙ ЗАРОБІТОК

Якось увечері нас відвідав мій брат. Напившись чаю і по-розвовлявши з дітьми, які завжди щиро раділи йому, він раптом замовк, потягнувся до свого товстого, туго набитого портфеля і багатозначно подивився на нас, і ми зрозуміли: це неспроста.

— Що це в тебе там, дядю Серъожо? — спитала Зоя.

Він відповів не одразу: по-змовницькому підморгнувши їй, не кваплячись відкрив портфель, дістав пачку рисунків і став перебирати їх.

Ми з нетерпінням чекали.

— От креслення,— сказав нарешті Сергій.— Іх треба скопіювати. У тебе, Шуро, яка оцінка з креслення?

— У нього «відмінно»,— відповіла Зоя.

— Так от, брат Шуро, бери роботу. Справа хороша, чоловіча, родині допоможеш. Ось тобі готовальня. Це моя, стара, вона мені ще в інститутські роки послужила, але працює добре, все справне. Туш, мабуть, у тебе є?

— І калька є,— вставила Зоя.

— От і чудесно! Підійдіть-но близче, я поясню, що до чого. Робота нескладна, але потребує великої точності і акуратності, гавити й мазати тут не доводиться.

Зоя підсіла до дядька. Шура, що стояв весь час біля грубки, не рушив з місця й не вимовив жодного слова. Сергій побіжно глянув на нього скоса і, скилившись над кресленням, став давати пояснення.

Я, як і брат, одразу зрозуміла, в чому справа.

Одна риса в Шуриному характері завжди дуже турбувалася мене: надзвичайна впертість. Наприклад, Шура любить музику, в нього добрий слух, і він давно вже грає на батьковій гітарі. Трапляється йому, звичайно, і не вловити одразу який-небудь мотив. Скажеш йому: «Ти тут фальшивиш, це не так співається, от як треба». Шура вислухає, спокійнісінько відповість: «А мені так більше подобається»,— і все-таки грає по-своєму. Він прекрасно знає, що я маю рацію, і наступного разу візьме правильну ноту, але тільки не зараз. В нього звичай твердий: усі рішення, великі й дрібні, він ухвалює сам, ніхто не пови-

нен підказувати йому. Він дорослий, він мужчина, він сам усе знає і розуміє!

Мабуть, дядькова пропозиція здалася Шурі замахом на його самостійність, на право розпоряджатися собою, яке він так ревниво оберігав. І поки Сергій пояснював, що і як треба зробити, Шура здалека уважно слухав, але так і не вимовив ні слова. А Сергій більше й не глянув у його бік.

Вже у дверях брат сказав, ні до кого зокрема не звертаючись:

— Креслення мені потрібні будуть рівно через тиждень.

Коли він пішов, Зоя розгорнула підручник фізики. Я, як завжди, перевіряла зошити. Шура взявся за книжку. Деякий час в кімнаті було тихо. Та от Зоя підвелаєсь, потягнулась, трусила головою (була в неї така звичка — різким рухом відкидати темне пасмо, що повсякчас сповзalo на лоб і на праву брову). Я зрозуміла, що з уроками покінчено.

— Що ж, час за роботу,— сказала вона.— За ніч з половиною впораюсь.— І стала розкладати рисунки на столі.

Шура відірвався від книги, глянув скоса на сестру й сказав похмуро:

— Сидй, читай свої «університети».. (Зоя в ті дні читала автобіографічну трилогію Горького). Я креслю краще... Впораюсь і без тебе.

Але Зоя не послухалась. Вдвох вони зайняли кресленням весь стіл, і я з своїми зошитами мусила пересунутися на самий край. Незабаром діти вже заглибились у роботу. І от, як часто бувало за шиттям, готованням їжі або прибиранням — за роботою, що потребує не всієї людини без остаті, а тільки вірності ока й руки,— Зоя неголосно заспівала:

Ой шумить ковила, та блакитна трава,
Та блакитна трава-бірюза,
І минувшина ця
Не забута, жива,
Хоч давно відгриміла гроза...

Шура спочатку слухав мовчки, потім тихенько підтягнув, потім заспівав голосніше... обидва голоси злилися, зазвучали чисто й дружно.

Вони доспівали пісню про дівчину-козачку, що загинула в бою з отаманами, і Зоя заспівала іншу, яку всі ми любили і яку колись співав Анатолій Петрович:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма...

Так вони працювали й співали, а я й слухала і не слухала їх: не слова доходили до мене, а мелодія й почуття, з яким вони співали, і так хороше мені було...

Через тиждень Шура відніс дядькові виконану роботу і повернувся щасливий, з новою пачкою рисунків.

— Сказав: добре! Через тиждень будуть гроші. Чуєш, мамо? Наші з Зосю гроші, зароблені!

— А більше дядько Сергій нічого не казав? — спитала я.

Шура уважно подивився на мене і засміявся:

— Він ще сказав: «Отак воно краще, брат Шуро!»

А через тиждень, прокинувшись уранці, я побачила поруч, на стільці, дві пари панчіх і дуже красивий білий шовковий комірець — це діти купили мені подарунок із свого першого заробітку. Тут же в конверті лежала решта грошей.

...Тепер, повертуючись вечорами додому, я нерідко ще на сходах чула — співають мої діти.

І тоді я знала: вони знову заглибились у свої креслення.

ВІРА СЕРГІЙНА

Життя наше йшло рівно, без будь-яких помітних подій — так здалося б усікому, хто подивився б збоку. Кожний новий день був схожий на попередній: школа й робота, зрідка — театр або концерт, і знов уроки, книги, короткий відпочинок — і все. Але насправді це було далеко не все.

У житті юнака, підлітка має значення кожна година. Перед ним безперестанку відкриваються нові світи. Він починає самостійно мислити і нічого не бере на віру, у готовому вигляді. Він усе передумує і вирішує заново: що добре, що погано? Що

високе, благородне і що підле й низьке? Що таке справжня дружба, вірність, справедливість? Яка в мене мета в житті? Чи не даремно я живу?.. Життя щогодини, щохвилини пробуджує в молодої істоти нові й нові запитання, примушує шукати, мислити; кожна дрібниця сприймається надзвичайно гостро й глибоко.

Книга давно вже не просто відпочинок або розвага. Ні, вона — друг, порадник, керівник. «Те, що в книгах, те завжди правда», — казала Зоя, коли була маленька. Тепер вона довго думає над книгою, сперечаеться з нею, шукає в книзі відповіді на те, що її хвилює.

Після нарису про Таню Соломаху прочитали ту незабутню повість, що не минає безслідно для жодного підлітка, — повість про Павла Корчагіна, про його світле й прекрасне життя. І вона лишила глибокий слід у свідомості й серці моїх дітей.

І кожна нова книга — для них подія; про все, що в ній розповідається, діти говорять, як про справжнє життя; про її героїв палко сперечаютися, їх люблять або засуджують.

Зустріч з хорошою книгою — розумною, сильною, чесною — це таке важливе в юності! А зустріч з новою людиною нерідко визначає весь твій дальший шлях, усе твоє майбутнє.

У житті моїх дітей завжди велике значення мала школа.

Вони любили й поважали своїх учителів і особливо тепло говорили про завідуючого учебовою частиною Івана Олексійовича Язєва.

— Він дуже гарна людина і дуже справедливий учитель, — не раз говорила Зоя. — А садовод який! Ми його Мічуріним звемо.

Шура завжди з задоволенням розповідав про уроки математики, про те, як Микола Васильович примушує мислити, шукати і завжди спіймає того, хто відповідає навмання або просто механічно заучує правило.

— Ох, і не любить зубрил, папуг усяких! Але вже коли бачить, що людина розуміє, — інша справа. Навіть і попливеш коли, а він тільки скаже: «Нічого, ти не поспішай, подумай». І правда, від цього якось одразу краще міркуєш!

І Зоя, і Шура надзвичайно ласково говорили завжди про свою класну керівницю Катерину Михайлівну.

— Така добра, скромна! І завжди заступається за нас.

І правильно, я не раз чула: наробить лиха, завинить хтось у класі, перший оборонець — Катерина Михайлівна.

Вона викладала німецьку мову. Ніколи не гримала, але сиділи в неї завжди дуже тихо. Вона була поблажлива, але нікому з дітей на думку не спадало погано приготувати її урок. Вона любила дітей, а вони відповідали їй тим же, і цього досить було, щоб ніколи не стояло питання ні про дисципліну на її уроках, ні про успішність з її предмета.

Та зовсім нова смуга почалася в житті Зої і Шури з того дня, коли в них у класі стала викладати російську мову і літературу Віра Сергіївна Новосьолова.

І Зоя і Шура стримано, навіть обережно виявляли свої почуття. В міру того, як вони підростали, ця риса в характері обох ставала все помітніша. Вони, як вогню, боялися всяких пишних слів. Обос були скупі на вияв любові, ніжності й захвату, гніву й неприязні. Про такі почуття, про те, що переживають діти, я дізнавалася скоріш з їх очей, з їх мовчання, з того, як Зоя ходить з кутка в куток, коли вона чимось прикро вражена або схвилювана.

Колись — Зої було тоді років дванадцять — на вулиці перед нашим будинком якийсь хлопчиксько мучив і дражнив собаку: кидав у нього каменюками, шарпав за хвіст, потім підносив до самого його носа недоїдок ковбаси і, ледве пес намірявся скопити ласий шматок, зараз же відводив руку. Зоя побачила все це у вікно і, як була, навіть не накинувши пальтечка (було це пізньої, холодної осені), вибігла на вулицю. У неї було таке обличчя, що я побоялася: вона зараз накинеться на хлопчикська з криком і, може, навіть з кулаками. Але вона не закричала і навіть не замахнулася на нього.

— Облиш! Ти не людина, ти людисько,— вийшовши на ганок, сказала Зоя.

Вона сказала це неголосно, але з такою безмірною зневагою, що хлопчиксько пом'явся і якось боком, незgrabно пішов геть, не відповівши й слова...

— Це гарна людина,— говорила про кого-небудь Зоя, і цього було досить — я знала: вона дуже поважає того, про кого так каже.

Але про Віру Сергіївну і Зоя, і Шура говорили з неприхованим захопленням.

— Якби ти тільки знала, яка вона! — повторювала Зоя.

— Ну, яка? Що тобі так до серця у ній?

— Я навіть не можу пояснити... Ні, можу. Розумієш, от вона входить у клас, починає розповідати — і ми всі розуміємо: вона не просто веде урок, тому що він у неї за розкладом. Ні, їй самій це важливе й цікаве — те, що вона розповідає. І видно — їй не треба, щоб ми просто завчили все, — ні, вона хоче, щоб ми думали й розуміли. Діти кажуть, що вона віддає нам літературних героїв «на розтерзання». І правда, вона каже: «Він подобається вам? А чому? А як, на вашу думку, він повинен був зробити?» І ми навіть не помічаємо, як вона замовкає, а говорить весь клас: то один скопиться, то інший... Ми сперечаємося, сердимось, а потім, коли всі висловляються, вона заговорить сама — так просто, неголосно, наче нас не тридцять чоловік, а троє. І все одразу стане ясно: хто правильно казав, хто помилявся. І так хочеться все прочитати, про що вона каже! Коли її послухаєш, потім зовсім по-новому читаєш книгу — бачиш те, чого раніше ніколи не помічала... А потім — це ж їй треба сказати спасибі за те, що ми тепер по-справжньому знаємо Москву. Вона на першому ж уроці спитала нас: «В Толстовському музеї були? В Останкіні були?» І так сердито: «Ех, ви, москвичі!» А тепер — де ми тільки з нею не побували, всі музеї оглянули! І щоразу вона примушує над чим-небудь міркувати.

— Ні, правда, вона дуже гарна, дуже! — підтримував Шура. Однак він соромився таких чутливих слів і чомусь, щоб приховати зніяковіння або щоб твердіше пробриніло, завжди хвалив учительку басом, хоч це йому ще погано вдавалося. Зате очі його і вираз обличчя говорили виразно й без вагань: «Гарна, дуже гарна!»

Але по-справжньому я зрозуміла, що таке розбуджений інтерес до літератури, до письменника, до історії, коли в класі стали читати Чернишевського.

ВИСОКА МИРА

— Ваша дочка вчиться в інституті? — спитала якось бібліотекарка, в якої я брала книги за Зоїним списком.

Списки завжди були довгі й різноманітні. Чого тільки не прочитала Зоя, готуючись до доповіді про Паризьку комуну! Тут були і серйозні історичні праці, і переклади з французьких робітничих поетів — Потье, Клемана.

А скільки було прочитано про Вітчизняну війну 1812 року! Зоя марила іменами Кутузова і Багратіона, описами боїв, з захватом повторювала напам'ять цілі сторінки з «Війни і миру». Готуючись до доповіді про Іллю Муромця, вона склала довгий список рідкісних книг, які я насилу розшукала по різних бібліотеках.

Так, для мене не було новиною, що Зоя вміє працювати серйозно, добиратися до найглибших джерел, до самої суті справи, вміє поринати в свою тему з головою. Але так неподільно вона ще не віддавалась жодній справі. Зустріч з Чернишевським стала однією з найважливіших у Зоїному житті.

Прийшовши з уроку, на якому Віра Сергіївна ознайомила дітей з біографією Чернишевського, Зоя сказала рішуче:

— Я хочу знати про нього все. Розумієш, мамочко? А в школі є тільки «Що робити?». Ти вже, будь ласка, спитай, що є в вашій бібліотеці. Мені хочеться мати велику, повну біографію, листування й спогади сучасників. Хочу уявити, який він був у житті.

Ці слова були тільки початком, і лишатися остоною я вже не могла. Звичайно не щедра на слова, Зоя раптом стала балахуча — мабуть, їй треба було поділитися кожною думкою, кожною своєю західкою, кожною новою іскрою, що спалахнула в годину роздумування над прочитаним.

— Дивися, — говорила вона, показуючи мені якусь стару біографію Миколи Гавrilовича, — тут сказано, що в перші студентські роки він нічим не цікавився, крім занять. А от поглянь, які латинські вірші він давав тоді перекладати своєму двоюрідному братові: «Хай торжествує справедливість або загине світ!» Або от ще: «Хай зникне брехня або зруйнуються небеса!» Невже ж це випадково?.. А от з листа до Піпіна: «Спри-

яти славі не минущій, а вічній своєї батьківщини і благу людства — що може бути вище і жаданіше за це?» Мамо, я більше не буду тобі заважати, а тільки ти послухай ще одне місце. Це запис у щоденнику: «Для торжества своїх переконань я не пошкодую життя! — Для торжества свободи, рівності, братерства і достатку, знищення зліднів і пороку. Якби тільки певен був, що мої переконання справедливі і восторжествують вони, навіть не пошкодую, що не побачу дня торжества й царювання їх, і солодко буде вмерти, а не гірко, якщо тільки буду в цьому переконаний». Ну, ти подумай: хіба після цього можна говорити, що він цікавився тільки своїми заняттями?

Раз почавши читати «Що робити?», Зоя вже не могла відрватися — вона була так захоплена книгою, що, здається, вперше в житті не підігріла обід до мого приходу. Вона ледве помітила, як я ввійшла: на секунду звела на мене далекі очі, не пізнаючи мене, і зараз знову заглибилася в читання. Я не стала тривожити її, розпалила гасничку, поставила суп і взялася за відро, щоб налити води в умивальник. Тут тільки Зоя скаменулась, підхопилася і відняла в мене відро:

— Що ти, мамо! Я сама!

Скінчилася вечеря. Шура ліг спати, пізніше лягла і я, заснула, потім прокинулася, полежала трохи з розплющеними очима, знову заснула і знову прокинулася уже пізно вночі, — а Зоя все читала. Тоді я підвелась, мовчки взяла у неї книгу і поклава на етажерку. Зоя подивилася на мене винувато і благально.

— Мені важко спати при свіtlі, а завтра треба рано підводитись, — сказала я, розуміючи, що тільки це і прозвучить для неї переконливо.

Вранці Шура не стримався, щоб не піддражнити сестру:

— Знаєш, мамо, вона вчора як прийшла з школи, так і потонула в книжці. Читає — і нічого не бачить і не чує. На мою думку, вона скоро почне спати на цвяхах, як Рахметов!

Зоя промовчала, але ввечері принесла з школи книжку, в якій було наведено слова Георгія Димитрова про Рахметова — про те, як герой російського письменника став колись улюбленним образом для молодого болгарського робітника, що робив перші кроки в революційному русі. Димитров згадував, що тоді, юнаком, він прагнув стати таким твердим, вольовим, загарто-

ваним, як Рахметов, так само підкорити своє особисте життя великий справі — боротьбі за визволення трудящих.

Зоя взяла для своєї письмової роботи тему «Життя Чернишевського». Вона без кінця читала, невтомно розшукувала все нові матеріали і часом добиралася до фактів, про які я раніше не знала.

Про громадянську страту Чернишевського Зоя розповіла стисло, скupo, але виразно. Небагатьма словами вона описала похмурий, дощовий ранок, ешафт і на ньому чорний стовп з кайданами і чорну дошку з написом білими буквами: «Державний злочинець», яку надягли на шию Чернишевському.

Потім — три місяці тяжкої виснажливої дороги, сотні, тисячі довгих, неміряних верстов. І, нарешті, Кадая — глухина, каторга, де царський уряд намагався загасити «яскравий світоч науки опальної».

Зоя знайшла в якійсь книзі малюнок тушшю, правильніш — ескіз, зроблений одним з політичних засланців: будиночок, в якому жив Микола Гавrilович. Шура — його теж не міг не захопити Зоїн захват — перемалював цей ескіз їй у зошит, причому зумів уловити й передати головне: смуток, що скував пустинний, холодний край. Жорстка риса обрію, болото, пісок, кволій низькорослий ліс, хрести над могилами, і все наче придавлене низько навислим похмурим небом, і придавлений страшим тягарем маленький будиночок, за стінами якого не вгадуєш ні тепла, ні затишку, ні радості...

Тягнуться роки й роки у самотності — нестерпне, безвідрадне життя. І неймовірними здаються листи, які пише Микола Гавrilович дружині й дітям, — листи, сповнені тепла, світла, ніжності й любові; листи ці місяцями йдуть крізь ніч, крізь сніг.

Так минають довгі сім років. І от Чернишевський напередодні визволення. Якого листа пише він своїй дружині, Ользі Сократівні!

«Миlíй мій друже, радість моя, єдина любов і думко моя... пишу в день весілля нашого. Мила радосте моя, дякую тобі за те, що освітлене тобою життя моє... 10 серпня кінчається мені строк лишатися бездіяльним, некорисним для тебе і дітей. До осені, думаю, влаштуєсь десь в Іркутську або поблизу Іркут-

ська і матиму вже змогу працювати, як і раніш... Скоро справи підуть на краще. З цієї ж осені...»

Кожне слово дихає впевненістю у скорому побаченні, надією на зустріч. А замість цього — заслання в Вілюйськ і ще довгі, нескінчені тринацяті років самотності. Холодна, сувора зима тягнеться півроку; навколо — болота, тундра. Це найтяжча пора ув'язнення, навіть не освітлена надією на визволення. Ничого попереду. Самотність, ніч, сніг...

І ось тоді до Чернишевського приїжджає полковник Винников і передає йому пропозицію уряду: подати прохання про помилування. В нагороду обіцяно визволення, повернення на батьківщину.

«У чому ж я повинен просити помилування? — каже у відповідь Чернишевський. — Це питання... Мені здається, я засланий тільки тому, що моя голова і голова шефа жандармів Шувалова влаштовані на різний манір, а про це хіба можна просити помилування? Дякую вам за труди... Від подачі прохання я категорично відмовляюсь...»

І знову повільно тягнеться час. День за днем, рік за роком відходить життя.

У нього діяльний, могутній розум, який так прагне роботи й творчості, так уміє передбачати! Рука, що написала гнівній пристрасні прокламації, звернені до російських селян. Голос, який закликав Герцена, щоб його «Колокол» не благовістив, а кликав Русь до сокири. Усе своє життя він присвятив одному, прагнув однієї мети: щоб гноблений народ знайшов свободу. Він і наречений сказав колись: «Я не належу собі, я обрав такий шлях, що загрожує мені в'язницю і фортецею». І ця людина приречена на найстрашнішу для неї муку — на бездіяльність. Вона не може навіть потиснути руку другові, коли той умирає, сказати йому прощальне слово.

Некрасов умирал. Звістка про це була для Чернишевського жорстоким ударом. «Якщо, коли ти одержиш мій лист, Некрасов ще дихатиме, — пише він Пипіну, — скажи йому, що я палко любив його, як людину, що я дякую йому за добре ставлення до мене, що я цілую його, що я переконаний: його слава буде невмируща, що вічна любов Росії до нього, найгеніальнішого і найблагороднішого з усіх російських поетів. Я ридаю за ним...»

Три місяці йшов цей лист — і застав Некрасова ще живим. «Скажіть Миколі Гавrilовичу,— просив він,— що я дуже дякую йому. Я тепер потішений: його слова дорожчі мені, ніж будь-чий...»

Після двадцяти років каторги й заслання Чернишевський нарешті повертається на батьківщину. Він весь — нетерпіння, весь — поривання, він мчить, не зупиняючись, не даючи собі в цій довгій і тяжкій дорозі ні години відпочинку. Нарешті він в Астрахані. І тут знову жорстокий удар: Чернишевський позбавлений можливості працювати. Хто ж, який журнал стане друкувати статті «політичного злочинця»? І знову бездіяльність, знову навколо безмовність і порожнеча...

Незадовго до смерті Чернишевського з ним бачився Короленко. Микола Гавrilович не дозволяв жаліти себе, згадував Короленко: «Він завжди чудово володів собою і якщо страждав — а чи міг він не страждати дуже жорстоко! — то завжди страждав гордо, один, ні з ким не ділячись своєю гіркотою».

...Зоя прочитала нам свій твір уголос. Ми обоє — і я, і Шура — сказали те, що думали: «Дуже добре».

— Знаєш,— додав Шура, походжаючи по кімнаті,— я колись неодмінно напишу велику картину. Вона буде зватися: «Громадянська страта Чернишевського».

— А Герцен так і писав,— швидко сказала Зоя.— Знаєш, він писав: невже ніхто не намалює такої картини — Чернишевський біля ганебного стовпа? Він говорив, що це полотно затаврує... як це він сказав?.. затаврує тупих лиходіїв, які прив'язують людську мисль до ганебного стовпа.

— Я все бачу,— ледве дослухавши її, мовив Шура.— І дівчину, що кинула йому квіти, і офіцера, який вигукнув: «Прощавай!» І Чернишевського бачу... Знаєш, у цю хвилину, коли кат переламав у нього над головою шпагу. Чернишевського поставлено на коліна, але однаково — обличчя в нього таке... розумієш, одразу видно, що він не скорився і ніколи не скоприться!

Другого дня, ледве я з'явилася у дверях, Шура закричав:

— Мамо, Віра Сергіївна викликала Зою! І ти тільки подумай: спітала якраз про життя й діяльність Чернишевського!

— І що ж?

— Відмінно! Відмінно! Весь клас просто заслухався; навіть я — вже на що мені все це знайоме! І Віра Сергіївна була дуже задоволена.

За домашню роботу Зоя теж дістала «відмінно».

— Заслужена оцінка,— сказала я.

— Ще б пак! — відгукнувся Шура.

Здавалося б, «відмінно» за роботу — от завершення Зоїної праці. Але це було не так. Зустріч з Чернишевським, знайомство з його долею і його книжками означали дуже багато для Зої. Його життя стало для неї високою мірою вчинків і думок. Такий був справжній підсумок Зоїної роботи над твором з літератури.

«ВІДМІННО» З ХІМІЇ

Зоя вчилася дуже добре, хоч багато предметів давалися їй важко. Над математикою і фізику вона просиджувала іноді до глибокої ночі і нізащо не хотіла, щоб Шура їй допоміг.

Скільки разів бувало так: вечір, Шура давно приготував уроки, а Зоя все ще за столом.

— Ти що робиш?

— Алгебру. Задача не виходить.

— Дай я тобі покажу.

— Ні, я сама додумаюсь.

Минає півгодини, година.

— Я йду спати,— сердито каже Шура.— От розв'язання. Дивись, я кладу сюди.

Зоя навіть не повертає голови. Шура, з досадою махнувши рукою, лягає спати. Зоя сидить довго. Якщо її знемагає сон, вона спопілкує обличчя холодною водою і знову сідає до столу.

Розв'язання задачі лежить поруч, треба тільки руку простягти, але Зоя не дивиться туди.

На другий день вона дістає з математики «відмінно», і це нікого в класі не дивує. Але ми з Шурою знаємо, чого їй коштують ці «відмінно».

...Шура, з його здібностями, все скоплював швидко, але часто готовував уроки неокайно і, бувало, приносив додому «посеред-

ньо». І кожна посередня оцінка брата завдавала Зої більше прикрості, ніж йому самому:

— Це робота твоя, розумієш? Ти не маєш права несумлінно ставитися до своєї роботи!

Шура тільки моршився і охав, слухаючи її, потім не витримував:

— Що ж, на твою думку, я нездатний зрозуміти всю цю премудрість?

— Якщо здатний — доведи! Перегорнув книжку та й кинув? Ні, ти почав, то дійди до кінця! Тоді скажеш: здатний. Не люблю я, коли роблять абияк. Це просто огидно!

* * *

— Зоє, ти чому така похмура?

— Дісталася «відмінно» з хімії, — нехотя відповідає Зоя.

На моєму обличчі такий подив, що Шура не витримує і голосно рेगоче.

— Тобі відмінна оцінка прикра? — питала я, не вірячи своїм вухам і очам.

— Зараз я тобі все поясню, — каже Шура, бо Зоя вперто мовить. — Вона, бачиш, вважає, що оцінка незаслужена, що вона хімію на «відмінно» не знає.

У голосі Шури несхвалення.

Зоя опускає підборіддя в долоні й переводить невеселі, потемнілі очі з Шури на мене.

— Ну так, — каже вона. — Ніякої втіхи мені це «відмінно» не дало. Я ходила-ходила, думала-думала, потім підійшла до Віри Олександрівни та й кажу: «Я ваш предмет на «відмінно» не знаю». А вона подивилася на мене і відповідає: «Раз ви так кажете, значить, знатимете. Будемо вважати, що «відмінно» я вам поставила авансом».

— І вже напевне подумала, що ти прикидаєшся! — сердито каже Шура.

— Ні, вона так не подумала! — Зоя гостро випростовується, палкий рум'янець заливає її щоки.

— Якщо Віра Олександрівна справедлива й розумна людина і якщо вона хоч трохи знає своїх учнів, вона про Зою так

не подумає,— втручаюсь я, бачачи, якої прикрості завдали Зої Шурині слова.

...Того ж вечора, коли Зоя чогось пішла з дому, Шура знову заговорив про подію з оцінкою з хімії.

— Мам, я ж не марно сьогодні Зою лаяв,— почав він з надзвичайною серйозністю. Він стояв спиною до вікна, спираючись обома руками в край підвіконня, зсунувши брови; між бровами з'явилася коса сердита зморшка.

Трохи здивована, я чекала, що буде далі.

— Ти зрозумій, мам: Зоя інколи чинить так, що ніхто не може цього зрозуміти! От з цією оцінкою. Кожен у класі був би радий дістати «відмінно», і ніхто б навіть не здумав міркувати, чи заслужена оцінка, чи незаслужена. Хімічка поставила — і все. Ні, Зоя якась уже занадто сувора! Або от, дивись: цими днями Борис Фоменков написав письмову роботу — добру, розумну. Але він за собою знає: у нього завжди багато помилок. То він взяв і приписав у кінці: «Без граматичної помилки російську мову не люблю». Всі сміялися, а Зоя осуджувала. Це, каже, його робота, його справа, і тут не місце жартам... Мені що прикро,— палко говорив Шура,— вона ж розуміє жарти і посміятається любити, а от у школі про це, на мою думку, навіть ніхто не здогадується. Досить комусь побузити... ну, загалом, попустувати,— виправився він, помітивши мій погляд,— і навіть не дуже, а зовсім трошечки — і Зоя вже одразу читає нотації. Або теж учора — ти навіть не знаєш, який галас зчинився у класі! Був диктант. Якась дівчинка питає у Зої, як пишеться: «тимчасом» чи «тим часом». І Зоя їй не відповіла, ти подумай тільки! У перерву весь клас поділився — половина на половину — і мало не в бійку: хто кричить, що Зойка поганий товариш, а хто — що вона принципова...

— А ти що кричав?

— Я нічого не кричав. Але тільки май на увазі: я б на її місці ніколи не відмовив товарищеві.

З хвилини ми обое мовчали.

— Послухай, Шуро,— заговорила я.— Коли в Зої не виходить задача, а в тебе все вже давно розв'язане, Зоя просить тебе допомогти їй?

— Ні, не просить.

— Пам'ятаєш, як вона одного разу просиділа до четвертої ранку, а все ж сама розв'язала ту заплутану задачу з алгебри?

— Пам'ятаю.

— Я думаю, що людина, яка так вимогливо, так суворо ставиться до самої себе, має право вимогливо ставитися й до інших. Я знаю, діти вважають так: — підказ — справа свята. У нас у гімназії це було законом. Але це старий, поганий закон. Я не поважаю тих, хто живе на підказах та шпаргалках! І я поважаю Зою за те, що в неї є мужність сказати про це прямо.

— Ну так, деякі хлопці теж так казали, що, мовляв, Зоя пряма людина і говорить те, що думає. От Петька сказав так: «Якщо я не розумію, вона мені завжди все пояснює, ніколи не відмовляється, а під час контрольної підказувати нечесно». А втім...

— Що «а втім»?

— А втім, це не по-товариському!

— Знаєш, Шуро, якби Зоя відмовлялася допомогти, пояснити — от це було б не по-товариському. А відмовити в підказуванні, на мою думку, це і є товариський вчинок. Прямий і чесний.

Я бачила, що мої слова не переконали Шуру. Він довго ще стояв біля вікна, не читаючи перегортав книгу, і я розуміла, що суперечка з самим собою триває.

* * *

Дещо в Шуриній розповіді збентежило й мене.

Зоя — жвава, весела дівчина. Вона любить театр і, якщо дивиться яку-небудь виставу без нас, завжди так виразно й палко розповідає про бачене й чуте, що нам з Шурою здається, ніби ми самі бачили п'есу. Крізь її постійну серйозність нерідко проривається нестримний гумор, успадкований від батька, і тоді ми весь вечір сміємось, загадуючи різні забавні випадки.

Іноді Зоя розмовляє своїм звичайним тоном і раптом ледве помітно змінить голос, вираз обличчя... Сама вона при цьому ніколи не посміхнеться, а ми з Шурою репетуємо до сліз, пізнаючи людину, про яку зайшла мова. От Зоя ледве зігнулась, стиснула губи і каже статечно, з довгими паузами:

— А я, любі мої, от що вам скажу, ви вже не осудіть... Ви молоді, не вірите, тільки вже коли кіт перебіжить дорогу — бути нещастю...

І перед нами, наче жива, постає старенька сусідка із колишньої квартири.

— Вірно, вірно: Акулина Борисівна! — кричить Шура.

От Зоя нахмурилася і вимовляє строго, уривчасто:

— Чому непорядок? Негайно припинити! Інакше буду вимушений вжити заходів!

І ми із сміхом пізнаємо шкільногого сторожа в Осикових Гаях.

Почуття гумору рідко коли кидає її, і вона вміє говорити смішні речі, лишаючись серйозною.

Зоя любить гостей. Коли до нас заходить дядько Сергій, або моя сестра Ольга, або хтось із моїх товаришів по роботі, Зоя не знає, куди посадити, чим почастувати. Вона жваво клопочеться, неодмінно пригостить стравою свого готовання, завжди шкодує, якщо в гостя нема часу посидіти довше. Вона добре, легко почуває себе серед дорослих.

А от у школі, серед ровесників, Зоя часто здається замкненою і нетовариською. І це бентежить мене.

— Чом ти ні з ким не дружиш? — якось спітала я.

— А ти хіба мені не друг? — заперечила Зоя. — А Шура не друг? Та й з Ірою ми в дружбі. — Вона помовчала і додала з усмішкою: — Це в Шури півкласу друзів. А я так не можу.

НА САМОТИ З СОБОЮ

— Зос, ти що пишеш?

— Просто так.

Це означає: Зоя сидить за щоденником.

Товстий зошит у клітинку, в коленкоровій обкладинці. Зоя дістає його з рідка, записує небагато.

— Дай почитати, — просить Шура.

Зоя хитає головою.

— Ну добре! Рідному братові не показуєш?

Шура трохи грає: його сердитий, грізний тон, звичайно, жарт, але в цьому жарті мимоволі відчувається й справжня образа.

— Рідний брат прочитає, а потім глузуватиме, знаю я тебе,— відповідає Зоя. А потім каже мені тихо: — Тобі, мамочко, можна показати.

...Це був дивний щоденник. Він зовсім не скидався на той, що вела Зоя у дванадцять років. Вона не викладала в ньому ніяких подій. Іноді вона записувала лише кілька слів, іноді — фразу з книги, іноді віршовий рядок. Але за чужими словами, за чужими віршами було видно, про що думає, чим бентежиться моя дівчинка.

Серед інших я знайшла такий запис:

«Дружба — це означає ділитися всім, всім! Мати спільні думки, спільні помисли. Ділитися радістю і горем. Мені здається, неправду пишуть у книгах, що дружать люди тільки протилежних характерів. Це неправильно: чим більше спільногого, тим краще. Я хотіла б мати такого друга, якому могла б довіряти все. Я дружу з Ірою, але мені все здається, що вона молодша за мене, хоч ми й ровесниці».

Були в щоденнику рядки Маяковського:

Мені ж —
люди,
і ті, що покривдили,—
ві над усе дорожчі та біжчі.

А потім слова Миколи Островського:

«Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боліча за безцільно прожиті роки... і щоб, вмираючи, міг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства».

Були й такі слова (не знаю, чи належали вони Зої, чи вона їх десь вичитала):

«Хто не надто високої думки про себе, той далеко кращий ніж думав».

І ще:

«Поважай себе, не переоцінюй. Не замикайся в свою шкаралупу і не будь однобокою. Не галасуй, що тебе не поважають, не цінують. Більше працюй над собою, і більше буде впевненості».

Я закрила зошит з дивним і складним почуттям. На цих стопінках пробивалась ще дуже юна думка, яка ще не сформувалась, ще шукала — наче людина шукала дороги, виходила на правильну стежку, а потім знову збочувала, блукала й знову вибивалася на вірний шлях. Це було велике, чисте дзеркало, де відбивався кожний рух розуму й серця.

І я вирішила: не буду більше читати Зоїного щоденника. Корисно людині побути на самоті з самим собою, заглянути в себе, помізкувати про все далі від стороннього ока, навіть коли це око материне.

— Спасибі, що віриш мені,— сказала я Зої.— Але щоденник — твій, і нікому його читати не треба.

«САМО СОБОЮ ЗРОЗУМІЛО»

Влітку 1938 року Зоя стала готуватися до вступу в комсомол. Вона дісталася статут, знову й знову читала його, а потім Шура перевіряв, чи все вона запам'ятала й засвоїла.

Восени, коли почалося навчання, Шура сказав мені:

— Тепер я бачу, що наші школярі поважають Зою. Там ще дехто готується в комсомол, то вони весь час звертаються до неї: поясни, та розкажи, та як це зрозуміти. І потім, комітет комсомолу дав їй таку характеристику, як нікому: і сумлінна, і надійна, і гідна, і все, що тобі завгодно. І на загальних зборах було дуже урочисто. Зоя вийшла, розповіла біографію, потім їй задавали всякі запитання, а потім стали обговорювати її кандидатуру. І всі, ну, просто одностайно говорили: чесна, пряма, гарний товариш, усю громадську роботу виконує, відсталим допомагає...

Пам'ятаю, Зоя писала автобіографію — вся вона вмістилася на одній сторінці, і Зоя дуже сумувала.

— Зовсім нема про що писати,— повторювала вона. — Ну, народилася, ну, пішла в школу, ну, вчуся... А що зробила? Нічого!

...Того дня Шура хвилювався, на мою думку, не менше, ніж сама Зоя. Не пам'ятаю, коли ще я бачила його таким. Він чекав Зою біля райкому. Того вечора приймали багатьох, а Зою ви-

кликали однією з останніх. «Ледве дочекався!» — розповідав він опісля.

Я теж не могла дочекатися. Весь час дивилась у вікно — чи не йдуть вони, але за вікном залягла нічна пітьма, і в ній нічого не можна було розрізнати. Тоді я вийшла навулицю і повільно пішла в тому напрямі, звідки мали прийти діти. Не встигла я зробити кількох кроків, як вони налетіли на мене, задихані, збуджені вигукували навперебій:

— Прийняли! Прийняли! На всі запитання відповіла!

Ми піднялися до себе, і Зоя, розчервоніла, щаслива, стала розповідати все, як було:

— Секретар райкому такий молодий, веселий. Задавав багато запитань: що таке комсомол, потім про події в Іспанії, потім спитав, які праці Маркса я знаю. Я сказала, що читала лише «Комунистичний маніфест». А під кінець він каже: «А що найважливіше в статуті, як ти думаєш?» Я подумала і кажу: «Найголовніше: комсомолець повинен бути готовим віддати батьківщині всі свої сили, а якщо треба — і життя». Правда ж, це найголовніше?.. Тоді він і каже: «Ну, а добре вчитися, виконувати комсомольські доручення?» Я здивувалась і відповідаю: «Ну, це звичайна річ». Тоді він відслонив завіску, показав на небо і каже: «Що там?» Я знову здивувалась, відповідаю: «Нічого нема». — «А бачиш, — каже, — скільки зірок? Красиво? Ти їх навіть не помітила одразу, а все тому, що вони звичайна річ. І ще одне запам'ятай: усе видатне й гарне у житті складається з дрібного, непомітного. Ти про це не забувай!» Добре сказав, правда?

— Дуже добре! — в один голос відповіли ми з Шурою.

— Потім він запитав, — розповідала Зоя: — «Ти читала промову Леніна на Третьому з'їзді комсомолу?» — «Звичайно!» — відповідаю. «А добре її пам'ятаєш?» — «На мою думку, напам'ять». — «Ну, коли напам'ять, скажи найпам'ятніше місце». І я сказала: «І ось, покоління, якому тепер 15 років і яке через 10—20 років житиме в комуністичному суспільстві, повинне всі завдання свого навчання ставити так, щоб кожного дня в першому-ліпшому селі, в першому-ліпшому місті молодь розв'язувала практично те або інше завдання спільної праці, нехай найменше, нехай найпростіше».

— Зоє, а ти не пам'ятаєш, коли ти вперше почула про те, що говорив Володимир Ілліч на Третьому з'їзді? — спитала я, майже впевнена, що вона не зможе відповісти.

Але я помилилася.

— Нам розповідали влітку, у таборі,— не задумуючись, відповіла Зоя.— Пам'ятаєш, біля вогнища...

Потім ми сиділи й пили чай, і Зоя згадувала все нові й нові подробиці того, як її приймали. А лягаючи спати, сказала:

— Мені здається, що в чомусь я тепер стала інша, нова...

— Ну що ж, давай познайомимося,— відповіла я з мимовільною усмішкою, але з Зоїних очей побачила, що вона в цю годину не сприйме жарту, і додала: — Розумію, Зоє.

БУДИНОК У СТАРОПЕТРОВСЬКОМУ ПРОІЗДІ

Герцен сказав якось: «Ніщо так не облагороджує юність, як дуже збуджений загальнолюдський інтерес». Коли я згадую, як виховувалися мої діти і їх шкільні друзі, я бачу: так, це робило їх юність одухотвореною і прекрасною. Все, що діялося в країні і за її межами, стосувалося їх безпосередньо, було їх особистою справою.

Країна міцніла, будувалась, росла, а разом з нею росли Зої й Шура — не глядачі, а діяльні учасники всього, що творилося навколо. І новопобудований завод, і смілива думка радянського ученого, і успіхи радянських музикантів на міжнародному конкурсі — усе це було частиною і їх життя, було невіддільне і від їх особистої долі. Усе це було важливе, близьке моїм дітям, на все вони відгукувалися всім серцем, обговорювали в школі, дома, знову й знову поверталися до цього в думці, на цьому виховувались.

Розмова з секретарем райкому комсомолу не просто запам'яталася Зої, вона справді викарбувалась їй у пам'яті, і кожне його слово у той день — день її другого народження, — стало для неї законом.

Зоя завжди навдивовижу точно й сумлінно виконувала свої

обов'язки. Але тепер у кожну доручену їй справу вона дійсно вкладала всі сили і всю душу. Наче тепер вона наново зрозуміла: її робота — частина того великого, спільногоЗавдання, про яке говорив колись Володимир Ілліч.

Дуже скоро після її вступу в комсомол Зою обрали групоргом. Вона одразу ж склала список комсомольських доручень. «Кожен повинен що-небудь робити, інакше які ж з нас комсомольці?» Вона розпитала, хто чим цікавиться, хто яку роботу хоче виконувати. «Тоді краще працювати», — справедливо сказала вона в разомі зі мною. Проте вона й раніш уважно придивлялась до товаришів по класу і добре знала, хто на що здатний і хто що може. Список доручень вийшов довгий і докладний: один відповідав за навчальну роботу, інший — за фізкультурну, третій — за стінну газету... Справа знайшлася всім. Зоя і ще кілька комсомольців мали навчати неписьменних жінок в одному з будинків у Старопетровському проїзді.

— Це важко, — сказала я, — дуже важко. Та й далеко ходити, а кинути буде негоже. Ти подумала про це?

— Ну що ти! — спалахнула Зоя. — «Кинути!» Вже коли ми взялися...

Першого ж вільного вечора Зоя вирушила в Старопетровський проїзд. Повернувшись, вона розповіла, що її учениця — літня жінка, яка зовсім не вміє ні читати, ні писати й дуже хоче навчитися грамоти.

— Подумай, навіть підписати своє ім'я як слід не вміє! — казала Зоя. — У неї справ дуже багато — і господарство, і діти, але вчитися вона буде, я певна. Мене зустріла привітно, називала дочкою...

Зоя взяла у мене книгу з методики навчання грамоти і просиділа над нею до пізньої ночі. Двічі на тиждень вона стала ходити до своєї учениці, і ніщо — ні дощ, ні сніг, ні втома — не могло її перешкодити.

— Якщо станеться землетрус, вона однаково піде. Буде по-жежа — вона однаково скаже, що не може підвести свою Лідію Іванівну, — говорив Шура.

І хоч у голосі його іноді бриніли і досада, і глузування, але він часто виходив зустрічати Зою після її уроків, бо осінь стояла дощовита, непогожа, і ми турбувалися, як Зоя повернати-

меться у темряві, по грязюці. Шурі це навіть подобалося: піти по сестру, проводжати її. Нехай Зоя відчуває, що означає брат — захисник, опора, мужчина в родині!

Шура був тепер вищий за Зою, широкоплечий, сильний.

— Дивіться, які мускули! — любив він повторювати.

І Зоя теж з радісною гордістю, із подивом казала:

— Правда, мамо, подивись, які мускули — наче залізо!

...Одного разу я принесла квітки на концерт у Великий зал консерваторії. Виконувалась П'ята симфонія Чайковського. Зоя дуже любила її, не раз чула і запевняла, що слухає щоразу з новою насолодою.

— Чим музика знайоміша, тим сильніш вона впливає. Я вже скільки разів у цьому переконувалась,— сказала вона одного разу. Зоя дуже зраділа квіткам, але раптом наче в душі ахнула, піднесла до губ і злегка прикусила вказівний палець, як робила завжди, коли, скаменувшись, несподівано згадувала щось ненароком забуте.

— Мамо, а це ж у четвер! — з прикрістю сказала вона.— Я не можу піти. Я ж по четвергах у Лідії Іванівни.

— Яка дурниця! — обурився Шура.— Ну, не прийдеш один раз, яка трагедія!

— Що ти! Ні, нічого не вийде, не можу ж я, щоб вона мене марно чекала.

— Я піду й попереджу, щоб не чекала.

— Ні, не можу. Коли не дуж — не берись за гуж. Вона мене чекає вчитися, а я піду на концерт? Ні, не можна.

Так Зоя й не пішла слухати Чайковського.

— Ну й характер! Ну й характер! — твердив Шура, і в цьому вигуку змішалися обурення і мимовільна повага до сестри.

ПІД НОВИЙ РІК

...Наступив новий, 1939 рік.

Прийшовши зі школи, Зоя розповіла, що дівчатка в класі пишуть одна одній новорічні побажання. Записку з побажанням треба спалити, а попіл проковтнути, тільки-но кремлівський годинник продзвонить дванацяту.

— Ну, вже й вигадали! — пирснув Шура.

— Ковтати я, мабуть, не буду, — засміялася Зоя, — навряд чи це смачно, а прочитати — прочитаю.

Вона дісталася з кишені старанно скручену й заклеєну записочку, надірвала і прочитала вголос:

«Зоєнько, не суди людей так суворо. Не бери усе так близько до серця. Знай, що мало не всі люди егоїсти, облесники, нещирі й покладатися на них не можна. Слова, сказані ними, лишай без уваги. Таке мое побажання до Нового року».

З кожним словом Зоя все більше хмурилася, а дочитавши, різко відкинула записку.

— Якщо так думати про людей, то навіщо жити? — сказала вона.

...До новорічного шкільного балу-маскараду Зоя готувалася з захопленням. Дівчата вирішили одягтися в костюми національностей, що населяють Радянський Союз. Ми довго думали, ким нарядитися Зої.

— Українкою, — запропонував Шура. — Очі гарні, брови підхожі — чом не черноброда дівчина? Вишита кофточка є, спідниця є, потрібні тільки стрічки та намисто.

А пізніше, вибравши хвилину, коли ми з ним лишилися вдвох, Шура сказав мені:

— От що, мам: треба Зої купити нові туфлі. У всіх дівчат у класі туфлі на якихось там каблучках — не дуже високих, а все ж...

— Це зветься на віденському каблуку, — підказала я.

— Ну так. А в Зої якісь хлопчачі.

— У цьому місяці не вдастеться, Шурику.

— Тоді мені не треба нової сорочки. Я в цій проходжу. І не треба шапки.

— Твоя шапка вже давно ні на що не схожа.

— Мамо, але я ж хлопець, а Зоя дівчинка. Дівчина навіть. Для неї це важливіше.

І правильно, для неї це було важливе.

Пам'ятаю, одного разу, прийшовши додому, я застала Зою перед дзеркалом у моїй сукні. Зачувши кроки, вона швидко обернулася.

— Мені до лиця? — спитала вона з соромливою усмішкою.

Вона любила приміряти мої сукні і дуже раділа кожній дрібній обнові. Ніколи вона не просила купити їй нове, завжди вдовольнялася з того, що я сама їй шила, але Шура мав рацію: їй це не могло бути байдуже.

Ми викроїли потрібну суму, і, палко посперечавшись з наими, Зоя все ж пішла й купила собі нові чорні туфельки — свої перші туфлі на тому самому віденському каблуку.

Новорічне убрання ми теж «дотягли»: було й намисто, й стрічки. Шурі випрали й вигладили сорочку, пов'язали новий галстук. І мої діти пішли в школу гарно убрани й жваві. Я довго стояла біля вікна й дивилася їм услід.

Вечір був на диво ясний і тихий. Поза вікном повільно, нехотя опускався пухнастий сніг. Я знала, що, пройшовши крізь цю снігову тишу, Зоя і Шура з головою поринуть у барвисті, шумливі молоді веселощі, і широко бажала, щоб увесь новий рік був для них також світлим, яскравим, щасливим.

...Повернулися вони тільки вдосвіта: у школі був великий маскарад, музика і «танці до упаду», як повідомив Шура.

— І знаєш, мам, ми грали в пошту, і якийсь дивак весь час писав Зої, що в неї гарні очі. Правда, правда! Під кінець навіть завіршував! От послухай...

Шура став у позу і, ледве стримуючись від сміху, продекламував:

Ти така чарівноока —
Навіть серце завмирає!
Вся душа твоя глибока
Попід віямі сіяє!

І ми всі троє нестремно зареготали.

...Під кінець зими з'ясувалося, що та сама дівчинка, яка в новорічному побажанні написала Зої про людський егоїзм та невірність і про те, що на людей не можна покладатися, перестала вчити грамоти свою «підшефну» домашню господарку.

— Дуже далеко ходити,— пояснила вона групорогові — Зої.— І уроків стільки задають, я не встигаю. Признач кого-небудь іншого.

У Зої від гніву очі були зовсім чорні, коли вона мені розповідала про це.

— Я цього навіть зрозуміти не можу! Ні, ти послухай: взяла та й кинула! І навіть не подумала, що цим вона підводить усіх, не тільки себе. Яка ж з неї комсомолка? Та коли вона зустріне цю жінку — як вона їй у вічі подивиться? І всім у класі?

Сама Зоя за цю зиму не пропустила занять ні разу. В якийсь з четвергів у неї дуже розболілася голова, але вона подолала себе і все ж пішла.

Ми з Шурою негайно й докладно дізnavалися про кожний успіх Зоїної учениці:

— Лідія Іванівна вже пам'ятає всі букви...

— Лідія Іванівна вже читає по складах...

— Лідія Іванівна вже добре читає! — нарешті, тріумфуючи, повідомила Зоя. — Пам'ятаєш, вона навіть підписатися не вміла, а тепер у неї й почерк стає гарний.

Того вечора, лягаючи спати, Зоя сказала:

— Знаєш, мамо, весь тиждень ходжу і думаю: що таке гарне сталося? І одразу згадую: Лідія Іванівна читати вміє. Тепер я розумію, чому ти стала вчителькою. Це й насправді дуже добре!

(

ТЯЖКІ ДНІ

Осінь 1940 року несподівано виявилася для нас дуже гіркою...

Зоя мила підлогу. Вона вмочила ганчірку в відро, нахилилась — і раптом зомліла. Отаку, у глибокій непритомності, я й знайшла її, прийшовши з роботи додому. Шура, ввійшовши в кімнату одночасно зо мною, кинувся викликати карету швидкої допомоги, що й завезла Зою у Боткінську лікарню. Там поставили діагноз: менінгіт.

Для нас із Шурою настав тяжкий час.

Довгі дні й ночі ми могли думати тільки про одне: чи виживе Зоя?.. Життя її було в небезпеці. У професора, який лікував її, під час розмови зо мною обличчя було похмуре, стурбоване. Мені здавалося, що надії немає.

Шура по кілька разів на день бігав у Боткінську лікарню. Обличчя його, звичайно відкрите, ясне, ставало дедалі похмурішим та сумнішим. Хвороба в Зої проходила дуже тяжко. Їй робили уколи в спинний мозок — це була дуже болісна й складна операція.

Якось ми з Шурою після одного з таких уколів прийшли довідатися про Зоїне здоров'я. Медична сестра уважно подивилася на нас і сказала:

— Зараз до вас вийде професор.

Я похолола.

— Що з нею? — спитала я, мабуть, уже дуже страшним голосом, бо професор, вийшовши в цю хвилину, кинувся до мене з словами:

— Що це ви, все йде як слід! Я хотів вас побачити, щоб заспокоїти: все гаразд. У дівчинки величезна витримка, вона все терпить без стогону, без крику, дуже мужньо й стійко.— I, глянувши на Шуру, він спітав добродушно: — А ти теж такий?

Того дня мене вперше пустили до Зої. Вона лежала крижем, не могла підвести голови. Я сиділа поруч, тримаючи її за руку, і не почувала, що по моєму обличчю течуть слози.

— Не треба плакати,— тихо, з зусиллям сказала Зоя.— Мені краще.

І правда, почалося одужання. Ми з Шурою одразу відчули величезне полегшення, наче біль, який цупко тримав нас у ці нескінченно довгі тижні, раптом попустив. I разом з тим прийшла величезна, ні з чим незрівнянна втома. За час Зоїніх хвороби ми втомилися, як не втомлювались за всі останні роки. Було так, наче страшний тягар, що надовго придушив нас, раптом зник, і ми ще неспроможні випростатися, перевести подих.

Через кілька днів Зоя попросила:

— Принеси мені, будь ласка, щось почитати.

За деякий час лікар і справді дозволив мені принести книгу, і Зоя відчула себе зовсім щасливою. Вона ще ледве говорила, швидко стомлювалась, а проте читала. Я принесла їй тоді «Голубу чашку» і «Долю барабанщика» Гайдара.

— Яка чудесна, світла повість! — сказала вона про «Голубу чашку».— Нічого там не відбувається, нічого не діється, а відірватися не можна!

Одужання йшло повільно. Спочатку Зої дозволили сидіти і тільки через деякий час — ходити.

Вона подружила з усіма, хто був у її палаті. Літня жінка, що лежала на сусідньому ліжку, сказала мені одного разу:

— Шкода нам буде розлучатися з вашою дочкою. Вона така ласкава, навіть найтяжчих хворих уміє підбадьорити.

А лікар, який лікував Зою, не раз жартував:

— Знаєте що, Любов Тимофіївно? Віддайте-но мені Зою за дочку!

Сестри теж були привітні з Зоєю, давали їй книги, а професор сам приносив їй газети, які вона, трохи поправившись читала вголос сусідкам по палаті.

А одного разу до Зої пустили Шуру. Вони давно не бачились. Зоя, побачивши брата, підвелася на ліжку, і обличчя їй залили гарячі рум'янці. А з Шурою сталося те, що завжди з ним бувало, коли він потрапляв серед незнайомих людей: він злякано оглядався на Зоїних сусідок, почервонів аж до поту на лобі, витер обличчя хусткою і, нарешті, зупинився посеред палати, не знаючи, куди ступити далі.

— Та йди ж, іди, сідай отут,— квапила Зоя.— Розповідай швидше, що в школі. Та не соромся ти,— додала вона пошепки,— ніхто на тебе не дивиться.

Шура якось опанував себе і у відповідь на повторне Зосю запитання: «Як там у школі? Розповідай швидше!» — вийняв з нагрудної кишені маленьку книжку з силуетом Ілліча. Таку ж дістала Зоя у лютому 1939 року.

— Комсомольський квиток! — вигукнула Зоя.— Ти комсомолець?

— Я тобі не говорив, щоб був сюрприз. Я знов, що ти зрадієш.

І, забувши про незвичну обстановку, Шура став з усіма подробицями розповідати сестрі, про що його запитували на загальних зборах, про що з ним розмовляли в райкомі і як секретар райкому запитав: «Ти брат Зої Космодем'янської? Пам'ятаю її. Гляди не забудь, передай їй привіт!»

ДОДОМУ!

Під час Зоїної хвороби Шура набрав дуже багато креслярської роботи. Він працював до пізньої ночі, а іноді і вранці, поки йшов у школу. Потім він відніс креслення і одержав гроші, але не віддав їх мені, як робив звичайно. Я не стала питати,

бо знала: він і сам скаже, що хоче зробити з ними. Так і вийшло. Напередодні того дня, коли треба було йти в лікарню по Зою, Шура сказав:

— От, мам, гроші. Зої на нову сукню. Я хотів купити матеріал,— та вже краще нехай вона сама. Нехай вибере, що їй до смаку.

...Зоя вийшла до нас зблідла, схудла, але очі в неї так і сяяли. Вона обійняла мене і Шуру, який при цьому злякано озирнувся, чи не бачить хто.

— Ходімо, ходімо, хочу додому! — квапила Зоя, наче її могли повернути в палату.

І ми пішли, дуже повільно, зрідка зупиняючись: боялися втомути її. А Зої хотілося йти швидше. Вона на все дивилася з жадобою людини, яка довго пробула в ув'язненні. Іноді вона піднімала обличчя до сонця — воно було холодне, але яскраве — і мружилася, і посміхалась. А сніг так гарно порипував під ногами, дереви стояли волохаті від інею, у повітрі наче тремтіли веселі колючі іскорки. Зоїні щоки злегка порожевіли.

Вдома вона повільно пройшла по всій кімнаті й помацала кожну річ: погладила свою подушку, провела рукою по столу, по ребру шафи, перегорнула книги — мовби заново знайомилася з усіма цими, такими звичними, речами. І тут до неї підійшов серйозний і наче трохи засоромлений Шура.

— Це тобі на нову сукню,— сказав він, протягуючи гроші.

— Велике спасибі,— серйозно відповіла Зоя.

Вона не сперечалася й не відмовлялась, як звичайно робила, коли мова заходила про якусь обнову для неї. І на обличці її було велике, щире задоволення.

— А тепер лягай, ти стомилася! — владно сказав Шура, і Зоя все так само слухняно і з явним задоволенням лягла.

...Поки я клопоталася про путівку в санаторій, де Зоя могла б остаточно видужати, вона в школу не ходила — сиділа дома і потрошечку вчилася.

— Мені б дуже хотілося, щоб ти лишилася на другий рік,— сказала я обережно.— Тобі ще не можна всерйоз учитись.

— Ні в якому разі! — уперто труснувши головою, відповіла Зоя.— Я після санаторію буду вчитися, як звір (вона мимохідь

усміхнулась тому, що в неї зірвалося це Шурине словечко), і влітку буду вчитися. Неодмінно дожену. А то ще, гляди, Шура — молодший, а скінчить школу раніше за мене. Ні, анізацько!

...Зоя раділа життю, як радіє людина, що врятувалась від смертельної небезпеки.

Вона весь час співала: причісуючись перед дзеркалом, підмітаючи кімнату, вишивала. Часто співала вона бетховенську «Пісеньку Клерхен», яку дуже любила:

Гримлять барабани, і сурми гудуть,
Війська за коханим у битву ідуть.
Він спис підіймає, солдатів скликає.
Ах, серце у мене палає вогні!
Якби-то рушницею і шаблю мені!
Вітчизну свою захищать я б змогла!
Я всюди з коханим своїм би ішла...
Женем ворогів ми далеко назад!
Який же щасливий відважний
солдат!

Зоїн голос так і дзвенів: радість жити,— от що звучало в ньому. І навіть сумні рядки «Гірських верховин» в її виконанні теж здавалися задумливо-радісними, сповненими надії:

Не курить дорога,
Листя не тримтіть...
Скоро буде змога
І тобі спочити.

У ці дні Шура часто малював Зою, саджаючи її біля вікна.

— Знаєш,— задумливо сказав він одного разу — я читав, що Суриков змалку любив вдивлятися в обличчя: як очі розставлені, як риси обличчя складаються. І все думав: чому це так красиво? І потім вирішив: красиве обличчя те, де риси гармоніюють одна з одною. Розумієш, хай ніс кирпатий, хай вилиці, а коли все гармонійне, то обличчя красиве.

— А хіба в мене ніс кирпатий? Ти це хочеш сказати? — сміючись, спитала Зоя.

— Ні,— відповів Шура соромливо, з незвичною для нього ласкою в голосі.— Я хочу сказати, що в тебе обличчя гармонійне, усе пасує одне до одного: і лоб, і очі, і рот...

АРКАДІЙ ПЕТРОВИЧ

Незабаром Зоя поїхала в санаторій. Був він недалеко, у Сокольниках, і в перший же свій вільний день я приїхала її відвідати.

— Мамо,— вигукнула Зоя, кидаючись мені назустріч і ледве встигнувши привітатися.— Знаєш, хто тут відпочиває?

— Хто ж?

— Гайдар! Письменник Гайдар! Та от він іде.

З парку йшов високий, широкоплечий чоловік з відкритим милим обличчям, в якому було щось дуже дитинне.

— Аркадію Петровичу! — гукнула Зоя.— Це моя мама, познайомтесь.

Я потиснула міцну велику руку, близько побачила веселі, сміхотливі очі — й мені одразу здалось, що завжди таким я уявляла автора «Голубої чашки» і «Тимура».

— Дуже давно, коли ми з дітьми читали ваші перші книжки, Зоя все питала, який ви, де живете і чи не можна вас побачити,— сказала я.

— Я — найзвичайнісінський, живу в Москві, відпочиваю в Сокольниках, і бачити мене можна весь день! — сміючись, відрапортував Гайдар. Потім хтось покликав його, і він, посміхнувшись нам, відійшов.

— Знаєш, як ми познайомилися? — сказала Зоя, ведучи мене кудись по ледве протоптаній сніговій стежці.— Іду я парком, дивлюсь — стоїть отакий великий, плечистий дядько і ліпить снігову бабу. Я навіть не одразу збагнула, що це він. І неабияк ліпить, а так, знаєш, старанно, з захватом, наче маля: відійде, подивиться, полюбується... Я набралася хоробрості, підійшла ближче та й кажу: «Я вас знаю, ви письменник Гайдар. Я всі ваші книги знаю». А він відповідає: «Я,— каже,— теж вас знаю і всі ваші книги знаю: алгебру Кисельова, фізику Соколова і тригонометрію Рибкіна!»

Я посміялась. Потім Зоя сказала:

— Пройдімо ще трохи, я тобі покажу, що він побудував: цілу фортецю.

І правда, це скидалося на фортецю: у глибині парку стояли, вишикувавшись у ряд, сім снігових фігур. Перша була справжній велетень, інші усе менші й менші на зріст, найменша снігова баба сиділа у виліплениму із снігу наметі, а перед тією сніговою бабою на прилавку лежали соснові шишкі і пташине пір'я.

— Це ворожа фортеця,— сміючись, розповідала Зоя,— і Аркадій Петрович обстрілює її сніжками, і всі йому допомагають.

— І ти теж?

— Ну і я, звичайно! Тут не встоїш, такий галас зчиняється... Знаєш, мамо,— трохи несподівано закінчила Зоя,— я завжди думала: той, хто пише такі гарні книги,— неодмінно й сам дуже гарний. А тепер я це знаю.

Аркадій Петрович і Зоя подружили: каталися разом на ковзанах, ходили на лижах, разом співали пісень вечорами і розмовляли про читані книги. Зоя читала йому свої улюблені вірші, і він сказав мені при наступній зустрічі: «Вона у вас чудесно читає Гете».

— А мені він знаєш що сказав, послухавши Гете? — здивовано говорила потім Зоя.— Він сказав: «На землю спускайтесь, на землю!» Що це означає?

Іншим разом, незадовго до від'їзду з санаторію, Зоя розповіла:

— Знаєш, мамо, я вчора спітала: «Аркадію Петровичу, що таке щастя? Тільки, будь ласка, не відповідайте мені, як Чуку й Геку: щастя, мовляв, кожний розуміє по-своєму. Є ж у людей одне, велике, спільне щастя?» Він замислився, а потім сказав: «Е, звичайно, таке щастя. Заради нього живуть і вмирають справжні люди. Але таке щастя на всій землі настане ще не скоро». Тоді я сказала: «Аби тільки настало!» І він сказав: «Неодмінно!»

Через кілька днів я приїхала по Зою. Гайдар проводжав нас до хвіртки. Потиснувши нам на прощання руки, він з серйозним обличчям простягнув Зої книжку:

— Моя. На згадку.

На обкладинці билися два хлопці: худенький — у блакитному костюмі, і товстий — у сірому. Це були Чук і Гек. Зраділа

й засоромлена, Зоя подякувала, і ми з нею вийшли за хвіртку. Гайдар помахав рукою і ще довго дивився нам услід. Оглянувшись востаннє, ми побачили, як він неквапливо йде стежкою додому.

Раптом Зоя зупинилася:

— Мамо, а може, він написав мені щось!

І, наче не наважуючись, вона розгорнула книжку. На титульній сторінці були великими, виразними буквами написані добре нам знайомі слова:

«Що таке щастя — це кожний розумів по-своєму. Але всі разом люди знали й розуміли, що треба чесно жити, багато працювати і дуже любити й берегти цю величезну щасливу землю, яка звуться Радянською країною».

— Ще він мені знову відповідає,— тихо сказала Зоя.

...Через кілька днів після повернення з санаторію Зоя пішла в школу. Про те, щоб лишатися на другий рік, вона й слухати не хотіла.

ОДНОКЛАСНИКИ

— Знаєш,— сказала Зоя задумано,— мене дуже добре зустріли в школі. Навіть якось дивовижно добре... якось бережно. Наче я після хвороби стала скляна і от-от розіб'юся... Ні, правда, було дуже приємно бачити, що мені раді,— додала вона після недовгого мовчання.

Іншим разом Зоя повернулася з школи у супроводі кругло-видої, червонощокої дівчини. Вона була уособленням здоров'я — міцна, рум'яна. Про таких кажуть: «яблучко» наливне. Це була Катя Андрієва — однокласниця моїх дітей.

— Здрastуйте, доброго дня! — сказала вона, усміхаючись і потискуючи мені руку.

— Катя взялась підігнати мене з математики,— повідомила Зоя.

— А чому Шура не може? Навіщо Каті завдавати клопоту?

— Бачите, Любов Тимофіївно,— серйозно сказала Катя,— у Шури нема педагогічних здібностей. Зоя багато пропустила, і їй треба пояснювати пройдене дуже поступово й систематично.

А Шура... Я чула, як він пояснює: раз-раз, і готово. Це не годиться.

— Ну, коли нема педагогічних здібностей, тоді звичайно...

— Ні, ти не смійся,— втрутилася Зоя.— Шура й насправді не так уміє пояснити. А от Катя...

Катя дійсно пояснювала розумно і до пуття: не поспішаючи, не переходячи до далішого, аж поки переконається, що Зоя все зрозуміла й засвоїла.

Я чула, як Зоя сказала їй одного разу:

— Ти стільки часу на мене витрачаеш...

І Катя палко заперечила:

— Та що ти! Я ж, поки пояснюю тобі, так добре все сама засвоюю, що мені не доводиться вдома повторювати. От одне на одне й виходить.

Зоя швидко втомлювалась. Катя помічала й це. Вона відсувала книгу й говорила:

— Чогось я втомилася. Давай трохи порозмовляємо.

Іноді вони виходили на вулицю, гуляли, потім поверталися й знову сідали за навчання.

— Може, ти збираєшся стати вчителькою? — пожартував якось Шура.

— Збираюсь,— дуже серйозно відповіла Катя.

Не тільки Катя відвідувала нас. Забігала Іра, приходили хлопці: скромний, соромливий Ваня Носенков, палкий футbolіст і пристрасний сперечальник Петя Симонов, енергійний, веселий Олег Балашов — дуже вродливий хлопець з гарним, відкритим чолом. Іноді заглядав Юра Браудо — високий худорлявий юнак з ледве іронічним виразом обличчя, учень паралельного класу. І тоді наша кімната сповнювалася гомоном і сміхом, дівчата відсували підручники, і починалася розмова одразу про все.

— А знаєте, тепер Анну Кареніну грає не тільки Тарасова, а й Єланська,— повідомляла Іра, і зараз же спалахувала гаяча спірка про те, яка артистка правильніш і глибше зрозуміла Толстого.

Якось Олег, який мріяв стати льотчиком, прийшов до нас просто з кіно, де він дивився фільм про Чкалова. Він був повен баченого.

— От людина! — повторював він.— Не тільки надзвичайний льотчик, а й людина дивовижна. І гумор такий милив. Знаєте, коли він у тридцять сьомому році перелетів над Північним полюсом в Америку, там репортери спитали його: «Ви багаті, пане Чкалов?» — «Атож,— відповідає,— дуже. В мене сто сімдесят мільйонів». Американці так і ахнули: «Сто сімдесят мільйонів?! Карбованців? Доларів?» А Чкалов у відповідь так спокійно: «Сто сімдесят мільйонів чоловік, які працюють на мене, так само як я працюю на них».

Діти сміються.

Іншим разом Ваня прочитав вірші під назвою «Генерал», присвячені пам'яті Мате Залки, який загинув у боях з фашистами на полях Іспанії. Я пам'ятаю цей вечір: Ваня сидів за столом, задумано дивлячись перед собою, а інші попримошувалися хто на ліжку, хто на підвіконні й слухали:

Вночі у горах прохолода.
Стомившись розвідковим днем,
Він руки собі зогрівав
Над жовтим похідним вогнем.
В кофейнику кофе булькоче,
Солдати потомлені сплять.
Над ним Арагонії лаври
Зеленим гіллям шерехтять.
І враз генералу здається,
Що це в пустотливій ігри
Угорські, вітчизняні липи
Шепочуття десь угорі.

Ваня читав дуже просто, без пафосу, але всі ми чули, як у карбованих, стриманих рядках з пристрасною силою б'ється велике людське серце. І Ванин погляд став незвично твердим, напруженим, наче юнак скорботно й гордо вдивлявся в пітьму цієї далекої арагонської ночі.

...Давно він Угорщину бачив,
Та де б він не був, понад ним
Крізь небо блакитне угорське,
Угорська земля попід ним.
Угорський той прapor червоний,
Що світить йому у бою.

І де б він не бився, він б'ється
Завжди за вітчизну свою.

Недавно в Москві пішли чутки,
Мені розповів не один,—
Загинув з фашистської бомби
В бою під Уескою він.

Нікому, проте, не повірю:
Він має іще воювати,
Він має в своїм Будапешті
До смерті іще побувати.

І поки в іспанському небі
Фашистські кружать коршаки,—
Не вірте: про згубу героя
Невірні листи і чутки.

Живий він. Він близько Уески,
Солдати потомні сплять.
Над ним Арагонії лаври
Зеленим гіллям шерехтять.

І враз генералу здається,
Що це в пустотливій ігри
Угорські, вітчизняні лили
Шепочуться десь угорі.

Ваня замовк. Ніхто не ворухнувся, не вимовив жодного слова.

На нас, мов гарячим вітром, війнуло хвилювання тих днів, коли всі ми жили іспанськими подіями, коли слова «Мадрід», «Гвадалахара», «Уеска» звучали, як свої, рідні, і від кожної звістки з тих далеких фронтів швидше билося серце.

— Ох, гарно як! — видихнув Шура.

І одразу звідусіль посипалися запитання:

— Чи є вірші? Звідки?

— Вони написані ще в тридцять сьомому році, я їх недавно знайшов у журналі. Правда, гарні?

— Дай переписати! — хором попросили школярі.

— Іспанія... Відтоді ще тільки одне так ударило — падіння Парижа, — сказав Ваня.

— Так, — підхопила Зоя, — я дуже добре пам'ятаю цей день... улітку... Принесли газету, а там — Париж узято. І так страшно, так ганебно було!..

— Я теж пам'ятаю цей день, —тихо сказав Ваня. — Просто не можна було повірити, уявити не можна: фашисти крокують Парижем. Париж під німецьким чоботом. Париж комунарів!

— Хотів би я бути там! Я бився б за Париж, як наші в Іспанії,— до останньої краплини крові! — неголосно сказав Петя Симонов, і ніхто не здивувався його словам.

— Я теж мріяв: спочатку про Іспанію, потім — воювати з білофінами і нікуди не встиг... — зітхаючи, відгукнувся Шура.

Я слухала їх і думала: які люди ростуть!..

Тієї зими я близько познайомилася з однокласниками Зої Й Шури і пізнавала в них риси своїх дітей. І думала: так воно й повинно бути. Родина — не замкнута посудина. І школа — не замкнута посудина. Родина, школа й діти живуть тим самим, що жвилює, бентежить і радує всю нашу країну, і все, що відбувається навколо, виховує наших дітей.

Ну от, наприклад: скільки трудівників — творців чудесних відкриттів — у минулому лишились невідомими! А тепер кожний, хто працює розумно, яскраво, талановито, стає знатною людиною. І всякого, хто творить, оточує повага і любов народу. От дівчина-текстильниця винайшла спосіб випускати в багато разів більше, ніж раніше, красivoї і міцної тканини — і її приклад запалив усіх текстильниць по всьому Радянському Союзу. От трактористка — вона працює так розумно й талановито, що вчора ще нікому не відоме ім'я її тепер люблять і поважають усі. От нова книга для дітей — це «Тимур і його команда», повість про честь, про дружбу, про ніжність до друга, про повагу до людини. От новий фільм — це «Зорі Парижа»: про французький народ, про польського патріота Домбровського, який боровся за свободу і щастя своєї батьківщини на барикадах у Парижі. І діти жадібно вбирають усе гарне, чесне, сміливe, добре, чим сповнені ці книги, фільми, чим сповнений кожний день нашого життя.

І я бачила: для моїх дітей і для їх товаришів нема нічого дорожчого за рідну країну, але їм дорогий і весь великий світ. Франція для них не батьківщина Петена й Лаваля, а країна Стендالя і Бальзака, країна комунарів; англійці — 'потомки великого Шекспіра; американці — це ті, в кого були Лінкольн і Вашингтон, Марк Твен і Джек Лондон. І хоч вони бачили вже, що німці нав'язали світові страхітливу, нищівну війну, захопили Францію, топтали Чехословаччину, Норвегію,— справжня Німеччина була для них не та, що породила Гітлера й Геб-

бельса, а країна, де творили Бетховен, Гете, Гейне, де народився великий Маркс і боровся видатний революціонер Ернст Тельман. У них виховували глибоку гарячу любов до своєї Батьківщини і повагу до інших народів, до всього прекрасного, що створили всі нації, які населяють земну кулю.

Усе, що бачили діти навколо себе, все, чого вчили їх у школі, виховувало в них справжній гуманізм, людяність, палке бажання будувати, а не руйнувати, творити, а не нищити. І я глибоко вірила в іхнє майбутнє, в те, що всі вони стануть щасливими і життя їх буде гарне й світле.

«ЗЕЛЕНИЙ ШУМ»

Дні минали за днями. Зоя тепер була здорована, зовсім зміцніла, перестала швидко втомлюватися,— а це мало таке значення для нас! Вона потроху наздогнала клас, і в цьому їй дуже допомагали товариші. Зоя, завжди така чуйна до дружнього, доброго слова, дуже дорожила цим.

Пам'ятаю, якось вона сказала мені:

— Ти ж знаєш, я завжди любила школу, але зараз... — Вона замовкла, і в цьому мовчанні було таке велике почуття, якого не вимовиш словами.

Трохи згодом вона додала:

— І знаєш, я, здається, подружила з Ніною Смоляновою.
— З Ніною? З якою Ніною?

— Вона вчиться не в нашому, а в паралельному класі. Вона мені дуже до серця. Така серйозна. І пряма... Ми якось розговорилися з нею в бібліотеці про книги, про школярів. І в нас однакові погляди на все. Я тебе з нею обов'язково познайомлю.

Через кілька днів після цієї розмови я зустрілась на вулиці з Вірою Сергіївною Новосьоловою.

— Ну як? — спитала я.— Як у вас там моя Зоя?

— З мого предмета вона давно вже наздогнала. Це й не дивно: вона ж стільки читала... Нас радує, що вона одужала, зміцніла. Я весь час бачу її серед товаришів. Імені здається, що вона подружила з Ніною. Вони чимось схожі — обидві дуже прямі, обидві серйозно ставляться до всього: до занять, до людей.

Я провела Віру Сергіївну до школи. Повертаючись додому, я думала: «Як вона знає дітей! Як уміє бачити все, що відбувається з ними!..»

...Непомітно надійшла весна — дружна, зелена. Вже не пам'ятаю, чим завинув тоді дев'ятий «А», але тільки вони всім класом прийшли до свого директора з повинною і просили не карати, а просто дати їм найважчу ділянку шкільного двору, який вирішено було озеленити.

Микола Васильович погодився і, справді, не покарав, доручив їм найтяжче місце — те саме, де недавно закінчили прибудовувати до школи триповерховий корпус. Все довкола було закидано всяким будівельним сміттям.

Того дня Зоя й Шура повернулася додому пізно і наввипередки стали розповідати, як пропрацювали.

Озброївшись лопатами і носилками, дев'ятий «А» вирівнював і розчищав майданчик, прибирав щебінь, копав ями для дерев. Разом з школярами працював і Микола Васильович — тягав каміння, копав землю. Коли раптом до школярів підійшов хтось високий, худорлявий.

«Здрастуйте», — сказав він.

«Здрастуйте!» — хором відповіли йому.

«Скажіть, де тут у вас можна знайти директора?»

«Це я», — відгукнувся Кириков, обертаючись до незнайомого.

— Розумієш, — сміючись, розповідала Зоя, — стоить брудний, з лопатою, наче це нічого, наче директор для того є існує, щоб саджати дерева із своїми учнями!

Худорлявий, як виявилося, був дитячим письменником і кореспондентом «Правди». Він спочатку здивувався, почувши, що плечистий землекоп у косоворотці і є директор 201-ї школи, потім розсміявся і більше вже не пішов з ділянки, хоч і відвідав школу в якихось інших справах. Він оглянув молодий фруктовий сад, посаджений руками учнів, густий малинник, трояндovi кущі. «Як добре!.. — казав він задумано. — Ти був, припустімо, у середніх класах, коли сам, власними руками посадив яблуню в шкільному саду. Вона росла разом з тобою, ти бігав доглядати її під час перерв, обкопував її, обприскував, винищував шкідників. І от ти кінчаєш школу, а твоя яблуня вже дає перші плоди... Добре!»

— Добре! — мрійно повторювала й Зоя.— Добре! От я в дев'ятому класі і сьогодні посадила липу. Ростимемо разом... Моя липа третя — запам'ятай, мамо. А четверта липа — Каті Андрієвої.

А через кілька днів у «Правді» з'явилася розповідь про те, як дев'ятикласники озеленили школіне подвір'я. І завершувалася ця розповідь такими словами:

«Закінчуються випускні екзамени. З школи підуть молоді люди, які дістали тут правильне прищеплення, добре підрошли, не бояться ні приморозків, ні вітрувів просто неба. Вихованці школи підуть працювати, вчитися, служити в Червоній Армії...

Іде-гуде Зелений Шум,
Зелений Шум, весняний шум!

БАЛ

А 21 червня був вечір на честь випуску десятого класу. Дев'ятий клас вирішив з'явитися на цей вечір у повному складі.

— По-перше, тому, що ми любимо наших випускників,— сказав Шура.— Там чудесні хлопці, один Ваня Бєлих чого вартий!..

— А по-друге,— підхопила Катя,— ми подивимося, як у них вийде, і в наступному році влаштуємо ще краще!

Вони готувалися до випускного балу як гости, як учасники і як суперники, що через рік мають намір влаштувати такий розкішний бал, якого ще й не снилося жодному випускові. Вони прикрашали школу. Ім допомагав у цьому вчитель-художник Микола Іванович. В нього було те, що так високо цінували й поважали в 201-й школі,— вмілі, золоті руки. Він завжди прикрашав школу витончено й просто і щоразу — до річниці Жовтня, до Нового року, до травневих днів — вигадував щось нове, незвичне. І діти з захватом виконували його вказівки.

— А зараз він сам себе перевершить! — запевняв Шура.

...Вечір був теплий і світлий. Я повернулась додому пізно, годині о десятій, і не застала дітей — вони вже пішли на бал. Трохи пізніше я знову вийшла на вулицю, сіла на ганок і довго сиділа спокійно й бездумно — просто спочивала, втішаючись

тишею і свіжим запахом листя. Потім підвелась і не кваплячись пішла до школи. Мені схотілося хоч здалеку глянути на те, як «перевершив себе» Микола Іванович, як веселяться діти... Та я й не усвідомлювала, навіщо йду: гуляю — от і все.

— Ви не знаєте, де тут двісті перша школа? — почула я глухуватий жіночий голос.

— Кириковська? — відгукнувся хтось густим добродушним басом, раніше ніж я встигла обернутися.— Та отак просто йдіть, а он біля того будинку — бачите? — повернете, там вона й є. Чуете, музика?

Так, я теж чула музику і вже здалека побачила школу, всю залиту світлом. Вікна були відчинені навстіж.

Я тихо увійшла, оглянулась і стала повільно підніматися сходами. Так, Микола Іванович зробив найкраще: він дав літу увірватися в школу. Скрізь були квіти й зелень. У вазах, у діжках і горщиках, на підлозі, на стінах і на вікнах, у кожному кутку і на кожному кроці — букети троянд і темні гірлянди ялинових гілок, оберемки бузку і мережане гілля берези, і ще квіти, квіти без краю...

Я пішла туди, звідки лунала музика, сміх і гамір. Підійшла до відчинених дверей залу і зупинилась засліплена: стільки світла, стільки молодих облич, усмішок, блискучих очей... Я пізнала Ваню — того самого, про якого не раз захоплено й шанобливо розповідав Шура: він був голова учкому, прекрасний комсомолець, хороший учень, син штукатурів і сам майстер штукатурної справи, теж — золоті руки і ясна голова... Побачила я Володю Юр'єва, сина Лідії Миколаївни, яка вчила Зою й Шуру в молодших класах. Цей ясноокий, високолобий хлопчик завжди дивував мене якимсь серйозним виразом обличчя, але зараз він обсипав жменями конфетті пари, що пролітали мимо, і весело, зовсім по-хлоп'ячому сміявся... Потім я відшукала очима Шуру; він стояв біля стіни, білява дівчина, сміючись, запрошувала його на вальс, а він тільки соромливо всміхався і мотав головою.

А от і Зоя. На ній червоне з чорними горошинками плаття — те саме, куплене на гроші, подаровані Шурою. Плаття їй дуже личило. Шура, побачивши його вперше, сказав з задоволенням: «Воно тобі дуже, дуже до лиця».

Зоя розмовляла про щось із високим смуглувим юнаком, імені якого я не знала. Очі її світились усмішкою, обличчя розгорілося...

Вальс скінчився, пари розсипалися. Але тут же пролунав веселій заклик:

— У коло! У коло! Всі ставайте у коло!

І знову замиготіли перед очима блакитні, рожеві, білі дівочі плаття, сміхотливі, розчервонілі обличчя... Я тихенько відійшла од дверей.

Вийшовши з школи, я зупинилася ще на секунду — такий вибух веселого сміху долинув до мене. Потім я повільно пішла вулицею, глибоко, на повні груди вдихаючи нічну прохолоду. Мені згадався той день, коли я вперше повела маленьких Зою й Шуру до школи. «Як вирости... От би батькові поглянути!» — думала я.

...Літні ночі в Москві короткі, і тиша їх не стала. Лунко простукотять по асфальту запізнілі кроки, прошурхотить, невідомо звідки узвішись, автомобіль, далеко пробринить над сплячим містом кришталевий передзвін кремлівських курантів.

А цієї червневої ночі, мабуть, і не було. То тут, то там несподівано лунали голоси, вибухи сміху, швидкі, легкі кроки, раптом спалахувала пісня. З вікон здивовано виглядали розбуджені в незвичайну годину люди, і тут же на їх обличчях виникала усмішка. Ніхто не питав, чому цієї ночі на вулицях стільки невгамованої молоді, чому юнаки й дівчата, взявши під руки, по десятеро-п'ятнадцятро крокують просто серед бруку, чому в них такі пожвавлені, радісні обличчя і їм ніяк не стримати ні пісні, ні сміху. Нічого було питати, всі знали: це молода Москва святкує шкільний випуск.

Нарешті я повернулася додому й лягла. Прокинулась, коли у вікні ледве розвиднілось: ця ніч на 22 червня була така коротка...

Шура стояв біля свого ліжка. Мабуть, це його приглушенні, обережні кроки й розбудили мене.

— А Зоя? — спитала я.

— Вона пішла ще трошечки погуляти з Ірою.

— Гарний був вечір, Шурику?

— Дуже! Дуже! Але ми пішли раніше, лишили випускників

самих з учителями. Із ввічливості, розумієш? Щоб не заважати їм прощатись, і все таке.

Шура ліг, і ми деякий час мовчали. Раптом за відчиненим вікном почулися тихі голоси.

— Зоя з Ірою... — прошепотів Шура.

Дівчата зупинилися під самим нашим вікном, палко про щось розмовляючи.

— ...це коли ти найщасливіша людина на світі, — долетів до нас Ірин голос.

— Це так. Але я не розумію, як можна кохати людину, не поважаючи її, — заперечила Зоя.

— Ну як ти можеш так казати! — прикро вигукнула Іра. — Ти ж прочитала стільки книжок!

— Тому й кажу, що знаю: якщо я не поважатиму людину, то не зможу її кохати.

— Але в книгах про кохання кажуть інше. У книгах кохання — це щастя... це зовсім особливе почуття...

— Так, звичайно. Але ж...

Голоси стали глухіші.

— Пішла проводжати Іру, — тихо сказав Шура. І стурбовано, наче старший, додав: — Їй буде тяжко жити. Вона до всього ставиться якось особливо.

— Нічого, — сказала я. — Вона тільки росте. Усе буде гаразд, Шурику.

І зараз же на сходах залунали обережні кроки. Зоя ледве чутно прочинила двері.

— Ви спите? — пошепки спитала вона.

Ми не відгукнулися. Нечутно ступаючи, Зоя підійшла до вікна і ще довго стояла, дивлячись, як світлішає небо.

ДВАДЦЯТЬ ДРУГЕ ЧЕРВНЯ

Як запам'яталась мені кожна хвилина цього дня!

У неділю 22 червня я мала приймати останні екзамени у військовій школі. Ясним, сонячним ранком я поспішала до трамвая. Зоя проводжала мене.

Вона йшла поруч зі мною — зовсім доросла дівчина, струн-

ка, висока, з яскравим і чистим рум'янцем на щоках. І усмішка в неї була гарна, ясна: вона всміхалась сонцю, розлитій навколо свіжості, запахові щедрого цвітіння липи.

Я увійшла в трамвай.

Зоя помахала мені рукою, постояла секунду на зупинці і повернула додому.

Від нас до моєї школи іхати майже годину. Я завжди читаю в трамваї, але цей ранок був такий гамірний, що я вийшла на площадку, щоб за дорогу вдихнути побільше лагідного літнього вітру. Не визнаючи ніяких правил, він на ходу вдирався в трамвай, куйовдив волосся веселій молоді, що заповнювали площадку. Попутники мої весь час змінювались. Біля Тімірязевської академії зійшли студенти й розбрелися по факультетах: гаряча екзаменаційна пора не знає неділь. Біля пам'ятника Тімірязеву, на лавах, серед різnobарвних квітників теж було видно групи юнаків і дівчат: мабуть, готуються, а деякі щасливі, може, вже й поскладали. А на наступній зупинці і площадку й вагон заповнили школярі у парадних костюмах, у червоних галстуках. Дуже молода й дуже сувора учителька в окулярах зірко пильнувала, щоб діти не галасували, не стояли на підніжці, не висувались у вікна.

— Marie Василівно,— благав широкоплечий кремезний хлопець,— як же так: і в класі не галасуй, і тут не розмовляй... У нас же тепер канікули!

Учителька ні слова не заперечила, тільки подивилася на хлопчака, але так, що він, зітхаючи, потупив очі й замовк. Ненадовго у вагоні стало зовсім тихо. Потім дівчинка з волоссям, як вогонь, пустотливими очима й веселими веснянками на все обличчя штовхнула лікtem подругу, щось шепнула їй на вухо, і одразу всі зашушкувалися, засміялися, вагон знову задзижчав і загув, наче вулик.

Я зійшла з трамвая. До початку екзаменів лишалося ще півгодини, і я ні поспішаючи йшла широкою вулицею, заглядаючи у вікна книгарень. Треба сказати Шурі, щоб приїхав сюди, купив книги для десятого класу і географічні карти. Нехай все буде готове заздалегідь: це вже останній, найсерйозніший шкільний рік... А от художня виставка, сюди ми цими днями підемо всі разом.

Я підійшла до школи і піднялася на другий поверх. Скрізь було якось не по-екзаменаційному безлюдно й порожньо. В учительській мене зустрів директор.

— Сьогодні екзаменів не буде, Любов Тимофіївно,— сказав він.— Учні не з'явилися, причина поки що невідома.

Ще нічого не підозрюючи, я відчула десь глибоко в собі дивний холодок. Наші учні — військові, люди зразкової акуратності. Яка ж причина могла затримати їх у день екзаменів? Що трапилось?.. Цього поки що ніхто не зінав.

Коли я знов вийшла на вулицю, мені здалось, що стало задушно, а на всіх обличчях з'явився неспокійний напруженій вираз. Куди поділися ранкова свіжість, безтурботні, шумні веселощі святкової московської юрби? Всі наче чекали чогось, і чекання це було нестерпне, ніби перед грозою.

Трамваї проходили переповнені, майже всю дорогу назад я пройшла пішки. Близче до дому, нарешті, сіла в трамвай і тому не чула радіо. Але перше слово, яким зустріли мене дома, було те, яким для всіх нас розв'язувалась передгрозова духота цього пам'ятного ранку.

— Війна! Мамо, війна! — Діти кинулися до мене, ледве я переступила поріг, і заговорили разом: — Ти знаєш, війна! Німеччина на нас напала! Без оголошення війни! Просто перейшли кордон і відкрили вогонь!

У Зої було гнівне обличчя, і говорила вона палко, не стримуючи обурення. Шура намагався зберегти спокійний вигляд.

— Ну що ж, цього треба було чекати,— сказав він задумано.— Хіба ми не розуміли, що таке фашистська Німеччина?

Ми помовчали.

— Так, тепер усе життя піде інакше,— крізь зуби, неголосно, наче до себе, сказала Зоя.

Шура рвучко повернувся до неї:

— Може, ї ти збираєшся воювати?

— Так! — майже злісно відповіла Зоя. Потім швидко повернулась і вийшла з кімнати.

...Ми знали: війна — це смерть, яка забере мільйони людей. Ми знали, що війна несе руйни, нещастя й горе. Але в той далекий перший день ми навіть і уявити не могли всього, що принесе нам війна. Ми ще не знали бомбувань, не знали, що

таке щілина й бомбосховище,— скоро нам самим довелося їх робити. Ми ще не чули свисту й розриву фугасних бомб. Ми не знали, що від повітряної хвилі на дрізки розбиваються віконні шибки і злітають із завіс замкнені двері. Ми не знали, що таке евакуація й ешелони, переповнені дітьми,— ешелони, які ворог спокійно й методично розстрілює з літака. Ми ще нічого не чули про спалені села і зруйновані міста. Ми не знали про шибеници, катування й муки, страшні рови та яри, де знаходять могилу десятки тисяч людей — жінки, хворі, старі, немовлята на руках у матерів. Ми нічого не знали про печі, де тисячами, сотнями тисяч спалюють людей, спочатку познущавшися з них. Ми не знали про душогубки, про сітки з людського волосся, про палітурки з людської шкіри... Ми ще багато чого не знали. Ми звикли поважати людське в людині, любити дітей і бачити в них своє майбутнє. Ми ще не знали, що звірі, які на вигляд не відрізняються від людей, можуть кинути немовля у вогонь. Ми не знали, скільки часу триватиме ця війна...

Так, ми ще багато чого тоді не знали...

ВОЄННІ БУДНІ

Першим з нашого дому проводжали на фронт Юру Ісаєва. Я бачила, як він вийшов на вулицю. Він крокував поруч з дружиною, а трохи позаду, витираючи очі то хусткою, то фартухом, брела мати. Пройшовши трохи, Юра оглянувся. Мабуть, у кожній квартирі, як і в нас, хто-небудь стояв біля відчиненого вікна й дивився йому вслід. І, видно, таким любим здався Юрі цей двоповерховий будиночок серед розрослих зелених кущів і всі люди в ньому — такими рідними і близькими... Він побачив нас із Зоєю у вікні, посміхнувся й помахав кашкетом.

— Зоставайтесь щасливі! — гукнув він.

— Щасливі поверніться! — відповіла Зоя.

Юра ще кілька разів оглядався, наче хотів краще запам'ятати все, що кидав, кожну рисочку у вигляді будинку, як в обличчі рідної людини, і ці відчинені вікна, і кущі навколо...

Незабаром призвали Сергія Ніколіна. Він ішов сам: дружина працювала на заводі й не могла проводжати його. Відійшовши

трохи, Сергій так само, як і Юра, оглянувся на будинок. Вони були різні люди і зовсім не схожі один на одного, але очі їх у цю прощальну хвилину здалися мені цілком однаковими... Обидва наче обіймали поглядом усе, що могли охопити, і стільки любові й тривоги було в цьому погляді!

...Життя стало зовсім іншим, суворим і неспокійним. Змінився і вигляд нашої Москви. Вікна були перекреслені паперовими смугами: у кого рішуче — хрест-навхрест, у кого — яким-небудь несміливим узором. Вітрини крамниць забито фанерою, закладено мішками з піском. Здавалося, всі будинки дивляться спідлоба, похмуро й насторожено.

У подвір'ї нашого будинку рили щілину. Люди несли з сараїв дошки, щоб зробити у сковищі настил. Один з пожильців найголосливіше за всіх доводив, що нічого не можна шкодувати для спільноті справи, але чомусь забув відчинити свій сарай — замість цього він раптом накинувся на дітлахів, які гралися у дворі (батько їхній був на фронті, мати — на роботі), і гриਮуючи, став вимагати, щоб вони зараз же, негайно притягли дошки. Зоя підійшла до нього і спокійно, роздільно сказала:

— От що: зараз ви відчините свій сарай і дасте дошки, а поки ми будемо працювати, прийде з роботи мати цих дітей і теж зробить усе, що треба. На малят легко гримати!

...У перші ж дні війни до нас забіг попрощатися мій племінник Слава. Він був у льотній формі, з крильцями на рукаві.

— Іду на фронт! — повідомив він. Обличчя у нього було таке радісне, наче він виряджався на свято.— Не згадуйте лихом!

Ми міцно обійняли його, і він пішов, пробувши у нас найбільше з півгодини.

— Як погано, що дівчат не беруть в армію! — сказала Зоя, дивлячись йому вслід.

І стільки гіркоти й сили було в цих словах, що навіть Шура не наважився, за своїм звичаєм, пожартувати або посперечатися.

...Ми ніколи не лягали спати, не прослухавши по радіо зведення Інформбюро. А в ті перші тижні невеселі це були повідомлення. Зоя слухала їх, зсунувши брови, зціпивши зуби, і часто відходила від репродуктора, не кажучи ні слова. Але одного разу в неї вирвалося:

— Яку землю топчутъ!

Це був перший і єдиний крик болю, який я чула від Зої за все її життя.

ВІД'ЇЗД

1 липня надвечір до нас постукали.

— Можна Шуру? — спитав хтось, не заходячи в кімнату.

— Петя? Симонов? — здивувалася Зоя, підводячися з-за столу і відчиняючи двері. — Навіщо тобі Шура?

— Треба, — таємниче відповів Петя,

У цю хвилину з'явився сам Шура, якого не було в кімнаті, кивнув товаришеві і, не кажучи ні слова, вийшов з ним. Ми визирнули у віконце: внизу чекало кілька підлітків, усі — однокласники й приятелі. Вони про щось поговорили півлолосом, потім усією юрбою пішли.

— В школу, — задумано, про себе сказала Зоя. — Які там у них секрети?

Шура повернувся пізно ввечері. Вигляд у нього був такий самий серйозний, як перед тим у Петі.

— Що трапилося? — спітала Зоя. — Чому така таємницість? Навіщо тебе викликали?

— Не можу сказати, — рішуче відповів Шура.

Зоя знизала плечима, але промовчала.

На другий ранок, тільки почало світати, вона побігла в школу і повернулася схвильована.

— Хлопці їдуть, — сказала вона мені. — Куди й навіщо — не кажуть. Дівчат не беруть. Якби ти знала, як я умовляла їх взяти мене! Стріляти ж я умію. І я сильна. Нічого не допомогло! Сказали: беруть тільки хлопців.

З Зоїного обличчя, з очей я бачила, скільки палкості вклала вона в ці марні умовляння.

Шура повернувся пізно і сказав спокійно, наче про щось зовсім звичайне:

— Мам, збери мені, будь ласка, пару білизни. І їжі на дорогу. Тільки багато не треба.

Чи знає він, куди їх відправляють, — цього ми добитися не могли.

— Якщо я з першого кроку стану базікати, який же з мене буде військовий? — сказав він твердо.

Зоя мовчкі відвернулась.

Лаштування було нескладне. Зоя купила Шурі на дорогу сухарів, цукерок, ковбаси. Я приготувала білизну і зав'язала все в один невеликий клунок. А в другій половині дня ми пішли проводжати Шуру.

У Тімірязівському парку було вже багато хлопців з різних шкіл. Спочатку вони всі переміщаючись, потім поступово згрупувалися по школах. Матері й сестри стояли останньою з клунками, чемоданчиками, заплічними мішками, які вони тримали за лямки, наче сумку. Від'їжджаючі — мало не всі рослі, широкоплечі, але з хлоп'ячими веселими обличчями — удавали, наче розлучатися з домом і рідними для них звична справа. Дехто вже встиг збігти на ставок скупатися; інші їли морозиво, жартували, сміялися. Але мимоволі вони все частіше поглядали на годинник. Ті, від кого не відходили мати або сестра, трохи соромились: їдемо на важливу, серйозну справу — і раптом з мамою, наче маленькі!

Я знала, що й Шура буде соромитися, тому ми з Зоею відійшли і сіли останньою на лаву в затінку.

Годині о четвертій на круг прийшло багато порожніх трамвайних вагонів, і почалася посадка. Хлопці квапливо прощаючись з рідними, шумливо займали місця. У тих, чиї матері плакали, були похмурі, сумні обличчя. Мені не хотілося затьмарювати останні хвилини, які ми були вкупі, і я не заплакала — тільки обійняла Шуру і міцно стиснула йому руку. Він був схвильований, хоч і силкувався не показати цього.

— Не чекайте, поки ми вирушимо, ідіть додому! Бережи маму, Зое! — З цими словами Шура скочив у вагон, потім помахав нам з вікна і знову зробив знак: «не чекайте, йдіть».

Але піти, поки Шура був ще тут, у нас не вистачало духу. Стоячи віддалік, ми бачили, як здигнулися вагони, як вони рушили один за одним із дзвоном і гуркотом, — і опам'яталися тільки тоді, коли останній трамвай зник з очей.

Парк, щойно такий людний і галасливий, одразу спорожнів і затих. Під дубами-велетнями стояли лави, але нікого на них не було. Ставок лежав широкий, прохолодний, трохи вкритий

бrijжами, але ніхто не купався в ньому. Ні голосу, ні сміху, ні звуку швидких, розмашистих кроків. Тихо. Занадто тихо...

Ми повільно йшли доріжкою... Проміння сонця ледве пробивалося крізь густе листя над головою.

Не умовляючись, ми підійшли до лави біля самого ставка й сіли.

— Як гарно! — сказала раптом Зоя.— Знаєш, Шура часто приходив сюди малювати. Он той місток малював, бачиш?

Вона зверталася до мене і в той же час наче говорила для однієї себе — тихо, повільно, заглиблено.

— Ставок широкий. А Шура перепливав його багато разів,— вголос згадувала вона.— Знаєш, як було одного разу? Давно ще, Шурі тоді було років дванадцять. Він, як завжди, став навесні купатися раніше за всіх. Вода холодна. І раптом йому звело ногу, а до берега ще далеко. Він працював однією ногою, друга зовсім замліла. Ледве доплив. Він мене так просив, щоб я тобі нічого не казала! Я й не сказала тоді. А тепер уже можна.

— І, звичайно, на другий день він знову поплив? — спитала я.

— Звичайно. Вранці і ввечері плавав у всяку погоду, мало не до самої зими. А отам, біля кущів, узимку завжди ополонка. Ми там ловили рибку — пам'ятаєш? Спочатку консервною банкою ловили, а опісля сачком. Пам'ятаєш, як ми тебе частували смаженою рибою?

— Хороша ти моя! — сказала я замість відповіді і тихо погладила її засмаглу руку. І раптом під моєю долонею її тонкі сильні пальці стиснулися в кулак.

— Яка я хороша! — Зоя рвучко підвела, і я збагнула, що мучило її весь час.— Яка я хороша, коли залишилася тут? Хлопці поїхали, може, воювати, а я лишилась дома. Та як же можна зараз нічого не робити?!

ПЕРШІ БОМБИ

Ми сидимо з Зоєю за столом. Перед нами — зелена груба тканина; ми шиємо з неї речові мішки. Для фронту. А ще ми робимо петлички для військових. Нехай це нескладна робота,

некай це не така вже важлива справа, але це для фронту. Ці петлички бійцеві, тому, хто захищає нас від ворога. Цей мішок теж для бійця: він покладе туди свої речі, мішок стане йому в пригоді, знадобиться в походах...

Ми працюємо мовчки, не відригаючись. Зрідка я опускаю шиття і розгинаю спину — вона в мене трохи болить. І дивлюся на Зою. Її тонкі засмаглі руки моторні й невтомні. Робота так і горить у них. Усвідомлення того, що вона теж робить щось потрібне для фронту, коли їй не визволило Зою від нестерпних думок, то все ж допомогло знайти якусь внутрішню рівновагу. Вона навіть зовні змінилася: не так похмуро дивляться очі, інколи їй посмішка торкає губи...

Одного разу, коли ми сиділи за шитвом, двері відчинились і увійшов Шура. Увійшов підкреслено спокійно, наче просто повернувся з школи, скинув з пліч дорожній мішок і тільки тоді привітався.

Ми вже знали, що він був на трудовому фронті. Але їй зараз, у день повернення, як і в день від'їзду, він нічого не став нам розповідати.

— Важливо, що я знову з вами,— рішуче сказав він, коли ми намагалися про щось розпитати.— А розповідати мені просто нема чого. Дуже багато працював, от і все.— І, хитро примружившись, додав: — Я просто повернувся, щоб відсвяткувати вдома день свого народження. Сподіваюсь, ви не забули про двадцять сьоме липня. Що не кажіть, а шістнадцять міне.

А помившись і сівши за стіл, він сказав Зої:

— Я знаю, що ми з тобою зробимо. Підемо на «Борець» учнями-токарями. Гаразд?

Зоя опустила шитво на коліна і подивилася на брата. Потім, знову беручись за роботу, сказала:

— Гаразд. Це буде справжнє діло.

Шура повернувся 22 липня, а ввечері цього дня ворожі літаки вперше прорвалися до Москви. Вперше фашистські бомби падали на столицю. Шура поводився зовсім спокійно, впевнено розпоряджався, наполіг, щоб жінки й діти спустилися у сховище. «Тільки своїх жінок ніяк не пошлю», — поскаржився він мимохідь, а сам весь час бомбування пробув на вулиці. Зоя не відходила від нього ні на крок.

Спати нам цієї ночі не довелося. А над ранок по нашому двору рознеслася звістка: бомба влучила в школу.

— В нашу? В двісті першу?! — в один голос вигукнули Зоя й Шура.

Я не встигла й слова сказати, як обе вони посхоплювалися з місця і кинулися до школи. Я ледве встигала за ними, та лишилася вдома просто не могла. Ми йшли швидко, мовччи і, тільки побачивши здалека будинок школи, полегшено зітхнули: вона стояла ціла і непошкоджена.

Непошкоджена? Ні, це тільки так здалося. Підійшовши ближче, ми побачили: бомба впала навпроти шкільного будинку, і, мабуть, повітряною хвилею вибило всі шибки — навкруги, хоч куди глянь, скло, скло... Воно холодно виблискувало скрізь, безперстанку хрестіло під ногами. Школа стояла осліплена. Якоюсь безпорадністю віяло від цього великого, завжди такого спокійного будинку: наче велика й сильна людина раптом осліпла. Ми знехотя зупинилися, потім тихо піднялися на ганок. І от я йду тими коридорами, де була місяць тому, увечір випускного балу.

Тоді тут звучала музика, дзвенів сміх, усе було повне молодості й веселощів. Тепер двері виворочені, під ногами — скло, штукатурка.

Нам зустрілося ще кілька старшокласників, і Шура побіг з ними кудись — здається, у підвал. Я машинально йшла за Зоєю, і через хвилину ми стояли на порозі бібліотеки. Вздовж стін височіли порожні полиці: та ж вибухова хвиля, наче величезна злобна лапа, змахнула з них книжки і як попало розшпурляла по підлозі, по столах. Книжки валялися скрізь: око вихоплювало з хаосу то ясно-жовтий корінець академічного видання Пушкіна, то сині палітурки Чехова. Я ледве не наступила на пом'ятій томик Тургенєва, нахилилась, щоб підняти його, і побачила поруч, під шаром вапняного пилу, том Шіллера. А з сторінки великої розгорнутої книги на мене дивилось здивоване обличчя Дон-Кіхота.

На підлозі серед цього хаосу сиділа немолода жінка й плакала.

— Mariє Григорівно, встаньте, не плачте! — побілілими губами сказала Зоя, нахиляючись до неї.

Я зрозуміла, що це завідуюча шкільною бібліотекою Марія Григорівна: мені не раз говорила про неї Зоя, приходячи додому з новою цікавою книжкою. Ця жінка любила й знала книгу, вона віддала книзі все своє життя. А тепер вона сиділа на підлозі серед розкиданих, зім'ятих, подертих книг — тих книг, що вона звикла брати в руки так обережно й любовно.

— Давайте зберемо, давайте все впорядкуємо, — наполегливо говорила Зоя, допомагаючи Марії Григорівні підвистися.

Я знову нахилилась і стала підбирати книги.

— Мамо, дивись! — раптом почула я.

Я здивовано скинула голову, і заплакана Марія Григорівна, обережно ступаючи серед книг, теж підійшла до нас: так дивно, наче торжествуюче пролунав Зоїн голос. Вона простягла мені розгорнутий томик Пушкіна.

— Дивіться! — усе з тією ж дивною радістю, з торжеством у голосі мовила Зоя.

Швидким рухом вона змахнула порожній рядок і я прочитала:

Ти, сонце, палай угорі!
Як світла лампада тъмяніє
Зі сходом ясної зорі.
Так блимає мудрість фальшива і тліє
Під сонцем безсмертним ума.
Хай славиться сонце, хай зникне

пітьма!¹

«ЧИМ ТИ ДОПОМОГ ФРОНТОВІ?»

А 27 липня, у день свого шістнадцятиріччя, Шура повідомив:
— Ну от, тепер ти — мати двох токарів!

...Вони підводилися вдосвіта, поверталися з роботи пізно, але ніколи не скаржилися на втому. Повернувшись з нічної зміни, діти не одразу лягали: приходячи додому, я бачила, що кімната чисто прибрана, а вони сплять.

Повітряні нальоти на Москву тривали. Вечорами ми чули напружено-спокійний голос диктора:

¹ Переклад Ю. Карського.

— Громадяни, повітряна тривога!
І тому вторили надривне виття сирен, загрозливе ревіння
паровозних гудків.

Ні разу Зоя і Шура не зійшли у сковище. До них приходили їх ровесники — Гліб Єрмошкін, Ваня Скородумов і Ванюшка Серов, усі троє, один в один, міцні, кремезні,— і вони вп'ятьох виrushали чергувати: обходили будинок, стояли на посту на горищі. І діти й дорослі — всі ми жили тим новим, грізним, що вдерлося в наше життя, і ні про що інше не могли думати.

...Восени учні старших класів, а з ними й Зоя, поїхали на трудовий фронт: треба було в радгоспі спішно зібрати картоплю, щоб врятувати її від морозів.

Уже почалися приморозки, випадав сніг, і я турбувалася про Зоїне здоров'я. Але вона поїхала з радістю. Заходила вона з собою тільки перезміну білизни, чисті зошити й кілька книг. Через кілька днів я дісталася від неї одного листа, потім другого:

«Ми допомагаємо збирати врожай. Норма виробітку — 100 кілограмів.

Другого жовтня зібрала 80. Це мало. Неодмінно збиратиму 100!

Як ти себе почуваєш? Я весь час про тебе думаю і турбууюсь. Дуже скучаю, але тепер уже скоро повернуся: тільки зберемо картоплю.

Мамочко, пробач мені, робота дуже брудна й не дуже легка, я порвала калоші. Але ти, будь ласка, не турбуйся: повернуся ціла і здорова.

Усе згадую тебе і все думаю: ні, мало я схожа на тебе. Нема в мене твоєї витримки! Цілую тебе. Зоя».

Я довго думала над цим листом і над останніми рядками. Що ховається за ними? Чого Зоя надумалась дорікати собі за невитриманість? Це вже, напевно, недурно.

Прочитавши ввечері листа, Шура сказав упевнено:

— Усе зрозуміло: не поладнала з товаришами. Знаєш, вона часто говорила, що їй не вистачає витримки, терпіння до людей. Вона говорила: «До людини треба вміти підійти, не можна одразу сердитись на неї, а мені це не завжди вдається».

В одній із своїх листівок Зоя писала: «Дружу я з Ніною, про яку я тобі говорила». «Отже, мала рацію Віра Сергіївна», — подумалося мені.

Пізнім жовтневим вечором я повернулася додому трохи раніше, як звичайно, відчинила двері — й серце в мене так і підстрибнуло: за столом сиділи Зоя і Шура. Нарешті діти зі мною, нарешті ми знову всі вкупі!

Зоя підхопилась, підбігла до дверей і обняла мене.

— Знову всі разом, — сказав і Шура, наче почувши мої думки.

Усією родиною ми сиділи за столом, пили чай, і Зоя розповідала про радгосп. Не чекаючи моого запитання про дивні рядки з листа, вона розповіла нам ось що:

— Працювати було важко. Дощі, грязюка, калоші грузнуть, ноги намулює. Дивлюся — троє дівчат працюють швидше за мене: я довго порпаюся на одному місці, а вони рухаються швидко. Тоді я вирішила перевірити, в чому справа. Відокремилася і стала працювати на своїй ділянці. Вони образилися, кажуть: одноосібниця. А я відповідаю: «Може й одноосібниця, а ви нечесно працюєте...» Ти розумієш, що вийшло: вони працювали швидко тому, що збирали картоплю зверху, аби швидше, і багато лишали в землі. Але ж та, що лежить глибше, найкраща, найбільша. А я копала глибоко, щоб дійсно-таки всю викопати. От чому я їм сказала про нечесну роботу. Тоді вони мені кажуть: «Чого ж ти одразу не сказала, чому відокремилася?» Я відповідаю: «Хотіла перевірити себе». А дівчата кажуть: «Ти й нам повинна була більше вірити і одразу сказати...» І Ніна сказала: «Ти зробила неправильно». Загалом, багато було суперечок, галасу. — Зоя похитала головою й докінчила тихше: — Знаєш, мамо, тоді я зрозуміла, що хоч правда моя, а такту мені не вистачає. Треба було спочатку поговорити з дівчатами, пояснити. Може, тоді й відокремлюватися б не довелося.

Шура уважно дивився на мене, і в його погляді я прочитала: «Я ж тобі казав!»

А Москва з кожним днем ставала все суворіша, все настороженіша. Будинки заховалися за маскуванням. Вулицями проходили стрункі ряди військових. Дивовижні були їх обличчя. Твердо стиснені губи, прямий і твердий погляд з-під зведених брів... Зосереджена впертість, гнівна воля — ось що було в цих обличчях, у цих очах.

Мчали вулицями санітарні машини, з гуркотом і ляскотом проходили танки.

Вечорами, у густій пітьмі, яку не порушували ні вогник з вікна, ні світло вуличного ліхтаря, ні швидкий промінь автомобіля, треба було ходити майже навпомацки, насторожено і разом з тим квапливо, і такими ж обережними й квапливими кроками проходили мимо люди, і їх облич не можна було побачити. А потім — тривоги, чергування біля під'їзду, небо, розірване спалахами, порізане промінням прожекторів, освітлене червоним відблиском далекої пожежі...

Була нелегка пора. Ворог стояв на підступах до Москви.

...Одного разу ми з Зоєю йшли вулицею, і з стіни якогось будинку, з великого аркуша, на нас глянуло суворе, вимогливе обличчя воїна.

Уважні, запитливі очі дивилися просто на нас, мов живі, і слова, надруковані внизу, теж зазвучали у вухах, наче вимовлені живим, вимогливим голосом: «Чим ти допоміг фронтові?»

Зоя відвернулась.

— Не можу спокійно проходити повз цей плакат,— сказала вона з болем.

— Але ж ти ще дівчинка і ти була на трудовому фронті — це теж робота для країни, для армії.

— Замало,— вперто відповіла Зоя.

Кілька хвилин ми йшли мовчки, і раптом Зоя сказала зовсім іншим голосом, весело й рішуче:

— Я щаслива: хоч що задумаю, усе виходить так, як хочу!

«Що ж ти задумала?» — хотіла я спитати — і не наважилася. Тільки повільно й болісно стиснулося серце.

ПРОЩАННЯ

— Мамочко,— сказала Зоя,— вирішено: я йду на курси медсестер.

— А завод як же?

— Відпустять. Це ж для фронту.

За два дні вона дісталася всі потрібні довідки. Тепер вона була жвава, радісна, як завжди, коли знаходила рішення. А поки що ми з нею щили мішки, рукавиці, шоломи. Під час повітряних нальотів вона, як і раніш, чергувала на даху або на горищі і заздрила Шурі, який у себе на заводі загасив вже не одну запалку.

Напередодні того дня, коли Зоя мала йти на курси, вона рано пішла з дому і не поверталася до пізнього вечора. Ми з Шурою обідали самі. Він працював у ці дні в нічній зміні і зараз, збираючись іти, щось розповідав мені, а я ледве слухала — така невідчепна, лякаюча тривога раптом охопила мене.

— Мам, та ти не слухаєш! — докірливо сказав Шура.

— Пробач, Шурику. Це того, що я не можу зрозуміти, куди поділася Зоя.

Він пішов, а я перевірила затемнення на вікнах, сіла біля столу, не маючи сили взятися ні за яку справу, і знову стала чекати.

Зоя прийшла сквильована, щоки в неї горіли. Вона підійшла до мене, обняла й сказала, дивлячись мені просто в вічі:

— Мамочко, це великий секрет: я йду на фронт, у ворожий тил. Нікому не кажи, навіть Шурі. Скажеш, що я поїхала до дідуся на село.

Боячись розридатись, я мовчала. А треба було відповісти. Зоя дивилася мені в обличчя близкучими, радісними й очікувальними очима.

— А під силу тобі це буде?.. — сказала я нарешті. — Ти ж не хлопець.

Вона відійшла до етажерки з книгами і звідти, як і раніш, уважно дивилася на мене.

— Чому саме ти? — мовила я через силу. — Якби тебе привезли, тоді інша справа...

Зоя знову підійшла і взяла мене за руки:

— Послухай, мамо, я певна, якби ти була здорована, ти зробила б те ж, що і я. Я не можу тут лишатися. Не можу! — повторила вона. Потім додала тихо: — Ти сама казала мені, що в житті треба бути чесною й сміливою. Що ж мені робити тепер, коли ворог уже поруч? Якби вони прийшли сюди, я не змогла б жити... Ти ж знаєш мене, я не можу інакше.

Я хотіла щось відповісти, але вона знову заговорила просто й діловито:

— Я іду за два дні. Дістань мені, будь ласка, червоноармійську сумку й мішок, який ми з тобою пошили. Решту я сама добуду. Ага, ще: перезміну білизни, рушник, мило, щітку, олівець і папір. От і все.

Потім вона лягла, а я лишилася сидіти біля столу, почувавчи, що не зможу ні заснути, ні читати. Все було вирішено, це я бачила. Ale що ж робити? Вона ж ішле дівчинка...

Мені ніколи не доводилося шукати слів у розмові з своїми дітьми, ми завжди одразу розуміли одне одного. А тепер мені здавалось, що я стою перед муром, який мені не подолати. Ax, якби живий був Анатолій Петрович!..

Та ні: все, хоч що я скажу, буде даремне. I ніхто — ні я, ні батько, якби він жив,— не затримає Зої...

Того дня Шура вперше після цілого тижня працював у ранковій зміні. Він прийшов стомлений та сумний і поїв якось неохоче.

— Зоя твердо вирішила їхати в Гаї? — спитав він.

— Так,— коротко відповіла я.

— Ну що ж,— сказав Шура задумано,— це добре, що вона іде. Дівчаткам тепер у Москві не місце...

Голос його пробринів невпевнено.

— Може, й ти поїдеш? — додав він, трохи помовчавши.— Там тобі буде спокійніше.

Я мовчки похитала головою. Шура зіткнув, підвівся з-за столу і раптом сказав:

— Знаєш, я ляжу. Чогось я втомився сьогодні.

Я накрила лампу газетним аркушем. Шура деякий час лежав мовчки з відкритими очима і, здається, зосереджено думав про щось. Потім обернувся до стіни і незабаром заснув.

Зоя повернулася пізно.

— Я так і знала, що ти не спиш,— сказала вона тихо. І додала ще тихше: — Я іду завтра,— і, наче бажаючи послабити силу вдару, погладила мені руку.

Тут же, не гаючись, вона ще раз перевірила речі, які треба було взяти з собою, і акуратно склала в дорожній мішок. Я мовчки допомагала їй. Таке буденно просте було це лаштування, коли стараєшся скласти кожну річ, щоб вона забрала менше місця, і діловито засовуєш у вільний куток мило або запасні шерстяні шкарпетки... А це ж були наші останні, лічені хвилини вкупі. Чи надовго ми розлучаємося? Які небезпеки, який тягар, ледве посильний інколи й чоловікові, солдатові, чекають мою Зою?.. Я не могла заговорити, я знала, що не маю права заплакати, і тільки все стояв у горлі гіркий клубок.

— Ну от,— сказала Зоя,— здається, все.

Потім висунула свій ящик, дісталася щоденник і теж хотіла покласти в мішок.

— Не варт,— з зусиллям вимовила я.

— Так, ти маєш рацію.

І, перш ніж я встигла зупинити її, Зоя ступила до грубки і кинула зошит у вогонь. Потім присіла тут же на низький стільчик і тихенько, по-дитячому попросила:

— Посидь зі мною.

Я сіла поруч, і, наче в минулі роки, коли діти були маленькі, ми стали дивитися просто у веселе, яскраве полум'я. Але тоді я розповідала щось, а розум'янені від тепла Зоя й Шура слухали. Тепер я мовчала. Я знала, що не зможу зараз вимовити ні слова.

Зоя обернулась, глянула на сплячого Шуру, потім м'яко взяла мої руки в свої і ледве чутно заговорила:

— Я розповім тобі, як усе було... Тільки ти нікому-нікому, навіть Шурі... Я подала заяву в райком комсомолу, що хочу на фронт. Ти знаєш, скільки там таких заяв? Тисячі. Приходжу по відповідь, а мені кажуть: «Іди в МК комсомолу, до секретаря МК».

Я пішла. Відчинила двері. Він одразу уважно-уважно поди-

вився мені в вічі. Потім ми розмовляли, і він весь час дивився на мої руки. Я спочатку все крутила гудзика, а потім поклада руки на коліна і вже не ворушила ними, щоб він не подумав, що я хвилююсь... Він спочатку спітав біографію. Звідки? Хто батьки? Куди виїжджала? Які райони знаю? Яку мову знаю? Я сказала: німецьку. Потім про ноги, серце, нерви. Потім став задавати питання з топографії. Спітав, що таке азимут, як ходити за азимутом, як орієнтуватися по зірках. Я на все відповіла. Потім: «Гвинтівку знаєш?» — «Знаю». — «У ціль стріляла?» — «Так». — «Плаваєш?» — «Плаваю». — «А з вишкі у воду стрибати не боїшся?» — «Не боюсь». — «А з парашутної вишкі не боїшся?» — «Не боюсь». — «А сила волі в тебе є?» Я відповіла: «Нерви міцні. Терпляча». — «Ну що ж, — каже, — війна йде, люди потрібні. Що, коли тебе на фронт послати?» — «Пошліть!» — «Тільки, — каже, — це ж не в кабінеті сидіти та розмовляти... До речі, ти де буваєш під час бомбування?» — «Сиджу на даху. Тривоги не боюсь. І бомбування не боюсь. І взагалі нічого не боюсь». Тоді він каже: «Ну добре, піди в коридор і посидь. Я тут з іншим товаришем порозмовляю, а потім поїдемо в Тушине робити пробні стрибки з літака».

Я пішла в коридор. Ходжу, думаю, як це я стрибатиму — не схібити б. Потім знову викликає: «Готова?» — «Готова». І тут він почав лякати... (Зоя міцніше стиснула мою руку). Ну, що умови будуть важкі... І мало що може трапитися... Потім каже: «Ну, йди, подумай. Прийдеш через два дні». Я зрозуміла, що про стрибок з літака він сказав тільки так, для випробування.

Приходжу через два дні, а він і каже: «Ми вирішили тебе не брати». Я мало не заплакала і раптом стала кричати: «Як це так не брати? Чому не брати?»

Тоді він усміхнувся й сказав: «Сідай. Ти підеш у тил». Тут я зрозуміла, що це теж було випробування. Розуміш, я певна: якби він помітив, що я мимоволі зітхнула з полегшенням або щось таке ще, він анізаціо б не взяв... Ну, от і все. Отже, перший екзамен склала...

Зоя замовчала. Весело потріскували дрова в грубці, теплі відсвіти тримтіли на Зоїному обличчі. Іншого світла в кімнаті не було. Довго ще ми сиділи так і дивилися в огонь.

— Шкода, що дяді Серьожі нема в Москві,— сказала Зоя.— Він підтримав' би тебе в таку тяжку пору хоча б порадою...

Потім Зоя закрила грубку, постелила собі й лягла. Трохи згодом лягла й я, але заснути не могла. Я думала про те, що Зоя не скоро ще знову спатиме дома, на своєму ліжку. Та чи спить вона?.. Я тихенько підйшла. Вона зараз же ворухнулась.

— Ти чого не спиш? — спитала вона, і з голосу я почула, що вона всміхается.

— Я встала глянути на годинник, щоб не проспати,— відповіла я.— Ти спи, спи.

Я знову лягла, але сон не приходив. Хотілося знову підійти до неї, спитати: може, вона передумала? Може, краще евакуватися всім, як нам уже не раз пропонували?.. Щось душило мене, дихання не вистачало... Це остання ніч. Остання хвилина, коли я ще можу втримати її. Потім буде пізно... І знов я встала. Подивилася при невиразному передранішньому світлі на сплячу Зою, на її спокійне обличчя, на твердо стиснені, вперті губи — і востаннє зрозуміла: ні, не передумає.

„Шура рано пішов на завод.

— До побачення, Шуро,— сказала Зоя, коли він стояв уже в пальті й шапці.

Він потиснув її руку.

— Обніми діда,— сказав він.— І бабусю. Щасливої тобі дороги. Знаєш, нам буде скучно без тебе. Але я радий: у Гаях тобі буде спокійніше.

Зоя всміхнулась і обняла брата.

Потім ми з нею випили чаю, і вона стала вдягатись. Я дала їй теплі зелені рукавиці з чорною облямівкою, які сама вив'язала, і свою шерстяну фуфайку.

— Ні, ні, не хочу! Як же ти будеш узимку без теплого? — запротестувала Зоя.

— Візьми,— сказала я тихо.

Зоя глянула на мене і більше не заперечувала.

Потім ми вийшли вдвох. Ранок був похмурий, вітер дув у обличчя.

— Давай я понесу твій мішок,— сказала я.

Зоя зупинилася.

— Ну навіщо ти так? Подивися на мене... Та в тебе слози?

Із слізьми виряджати мене не треба. Подивись-но на мене ще... ще....

Я подивилася: у Зої було щасливе, радісне обличчя. Я постаралася усміхнутись у відповідь.

— Отак воно краще... Не плач...

Вона міцно обняла мене, поцілувала й скочила на підніжку трамвая, який уже відходив.

ЗАПИСНА КНИЖКА

Дома кожна річ зберігала тепло недавнього Зоїного дотику. Книги стояли на етажерці так, як вона їх розставила. Білизна в шафі, зошити на столі були складені її руками. І акуратно замазані на зиму вікна, і гілки з сухим осіннім листям у високій склянці — усе, усе пам'ятало її і нагадувало про неї.

Днів через десять прийшла листівка, всього кілька рядків: «Дорога мамочко! Я жива й здорова, почиваю себе добре. Як ти там? Цілую і обнімаю тебе. Твоя Зоя».

Шура довго тримав у руках цю листівку, читав і перечитував номер польової пошти, наче хотів затвердити його напам'ять.

— Мам?! — сказав він тільки, і в цьому вигуку було все: подив, докір, гірка образа на нас за наше мовчання.

Самолюбивий і впертий, він ні про що не хотів мене питати. Його приголомшило й безмірно вразило, що Зоя не поділилася з ним, ні слова не сказала.

— Але ж і ти, коли їхав у липні, теж Зої нічого не сказав. Ти тоді не мав права розповідати, і вона теж.

І він відповів мені словами, яких я ніколи не чула від нього (я й не думала, що він може таке сказати):

— Ми були з Зосю однє.— І, помовчавши, з силою додав: — Ми повинні були піти разом!

Більше ми про це не говорили.

...«Не знаходжу собі місця», — от коли я зрозуміла, що означають ці слова! Щодня до глибокої ночі я сиділа, шиючи військове обмундирування, і думала, думала: «Де ти зараз? Що з тобою? Чи думаєш ти про нас?...»

Одного разу в мене видалась вільна хвилина, і я стала впорядковувати ящик столу: мені хотілося звільнити місце для Зоїних зошитів, щоб вони не припадали даремно порохом.

Спочатку мені потрапили до рук аркушки, густо списані Зоїним почерком. Я прочитала їх: це були окремі сторінки її письмової роботи про Іллю Муромця, мабуть, чернетка. Починалася праця так:

«Безмежні простори руської землі. Три богатирі охороняють її спокій. Посередині, на могутньому коні, Ілля Муромець. Важка булава в його руці готова вдарити ворога. Обабіч — товариші вірні: Альоша Попович з лукавими очима і красунь Добриня».

Мені згадалось, як Зоя читала білини про Іллю, як принесла одного разу репродукцію з славетної картини Васнецова і довго, зосереджено розглядала її. Описом цієї картини вона й почала свою роботу.

На іншому аркушику стояло:

«Народ ставиться до нього ласково, шкодує, коли він пораний у бою, зве Іленькою і Іллющенкою: «Ніжка в Іленьки підвернулась». Коли його змагає злий «нахвалюник», то сама земля руська вливає в нього сили: «Лежичи, у Ільї втрое сили прибуло...»

I на звороті:

«І от через кілька століть сподівання й мрії народні справдились: у нашої землі є свої гідні захисники з народу — Червона Армія. Недаремно співається в пісні: «Родились ми зробити з казки дійсність». Ми робимо дійсність із чудесної казки, і співає народ про своїх героїв з такою ж глибокою любов'ю, як співав він колись про Іллю Муромця».

Я обережно вкладала ці аркушки в один із Зоїних зошитів і побачила, що в цьому зошиті роботу про Іллю Муромця вже виправлено, переписано начисто, а в кінці її рукою Віри Сергіївни виразно виведено: «Відмінно».

Потім я стала вкладати всі зошити в ящик і відчула, що в самому кутку щось заважає. Простягнула руку, намацала щось тверде і витягla маленьку записну книжку. Я розгорнула її.

На перших сторінках були записані імена письменників і назви творів, проти багатьох стояли хрестики: значить, про-

читано. Тут були Жуковський, Карамзін, Пушкін, Лермонтов, Толстой, Діккенс, Байрон, Мольєр, Шекспір... Потім ішло кілька сторінок, списаних олівцем,— напівстерті, майже нерозбірливі рядки. І раптом — чорнилом, бісерно дрібним, але чітким Зоїним почерком:

«У людині повинно бути все прекрасне: і обличчя, і одяг, і душа, і думки» (Чехов).

«Бути комуністом — значить дерзать, думати, хотіти, сміть» (Маяковський).

На наступній сторінці я побачила швидкий запис олівцем: «В «Отелло» — боротьба людини за високі ідеали правди, моральної чистоти й духовної щирості.

Тема «Отелло» — перемога справжнього, великого людського почуття!»

І ще: «Загибелъ героя у шекспірівських творах завжди супроводжується торжеством високих моральних засад».

Я гортала маленьку, вже трохи пошарпану книжку, і мені здавалося, що ячую Зоїн голос, бачу її допитливі, серйозні очі і соромливу усмішку.

От уривочок з «Анни Кареніної» про Серьожу: «Йому було дев'ять років, він був дитиною; але душу свою він зізнав, вона була дорога йому, він беріг її, як повіка береже око, і без ключа любові нікого не пускав у свою душу».

Я читала — і мені здавалося, що це сказано про саму Зою. Весь час, з-за кожного рядка це вона дивилася на мене.

«Маяковський — людина великого темпераменту, відвerta, пряма. Маяковський створив нове життя в поезії. Він — поет-громадянин, поет-оратор».

«Сатін: «Коли праця — втіха, життя — добре! Коли праця — обов'язок, життя — рабство!»

«Що таке — правда? Людина — от правда!»

«...Брехня — релігія рабів і хазяїв... Правда — бог вільної людини!.. Людина! Це — чудесно! Це звучить... гордо!.. Треба по-важати людину. Не жаліти... не принижувати її жалощами... поважати треба!.. Я завжди зневажав людей, які занадто піклуються про те, щоб бути ситими. Не в цьому справа!.. Людина — вища ситості!» (Горький, «На дні»).

Нові сторіночки — нові записи:

«Мігуель де Сервантес Сааведра. «Хитромудрий іdal'go Дон-Кіхот Ламанчський. Дон-Кіхот — воля, самопожертва, розум».

«Книга, може, найскладніше й найбільше чудо з усіх чудес, створених людством на шляху його до щастя й могутності майбутнього» (М. Горький).

«Вперше прочитав гарну книгу — наче придбав великого, задушевного друга. Прочитав читану — наче зустрівся знов із давнім другом. Кінчаеш читати гарну книгу — наче розлученіся з найкращим другом, і хто знає, чи зустрінешся з ним знову» (китайська мудрість).

«Дорогу подолає той, хто йде».

«У характері, в манерах, у стилі, в усьому найпрекрасніше — це простота» (Лонгфелло).

І знову, як того дня, коли я читала Зоїн щоденник, мені здавалося, що я тримаю в руках живе серце — серце, яке палко хоче любити й вірити.

Я все гортала книжку, подовгу замислючись над кожною сторінкою, і мені здавалось: Зоя поруч, ми знову вкупі.

І от останні аркушки. Дата: жовтень 1941.

«Секретар Московського комітету — скромний, простий. Розмовляє коротко, але виразно. Його тел. К 0-27-00, дод. 1-14».

А потім — великі виписки з «Фауста» і цілком — хор, що прославляє Евфоріона:

В мить оцю — лозунг мій:
Вигук звитяжний, бій.

Хай! На крилах своїх

Рвусь туди!
Рвусь в бойовий пожар,
Рвусь в боротьбу.

«Я люблю Росію до болю сердечного і навіть не можу уявити себе десять, крім Росії» (Салтиков-Щедрін).

І раптом, на останній сторінці, наче удар серця,— слова з «Гамлета»:

«Прощай, прощай і пам'ятай мене!»

«ТАНЯ»

Згадувати минуле мені було й радісно й гірко. Я згадувала її — і мені здавалось, що я знову гойдаю колиску маленької Зої, знову тримаю на руках трирічного Шуру, знову бачу їх разом, моїх дітей,— живими, повними надій. Але чим менше лишається розповідати, тим мені тяжче, тим видніший близький, неминучий кінець, тим важче знаходити потрібні слова...

Дні після від'їзду Зої я пам'ятаю виразно, до дрібниць.

Вона пішла — і наше з Шурою життя все перетворилося на чекання. Раніше, прийшовши додому й не заставши сестри, Шура завжди питав: «Де Зоя?» Тепер його перші слова були: «Листа нема?» Потім він перестав питати вголос, і тільки в його очах я незмінно читала це запитання. Та одного разу він вбіг у кімнату схвильований і щасливий і, чого ніколи не траплялось, міцно обійняв мене.

— Лист? — одразу здогадалась я.

— Та ще який! — вигукнув Шура.— Слухай: «Дорога мамо! Як ти тепер живеш, як себе почувась, чи не хвора? Мамочко, коли є змога, напиши хоч кілька рядочків. Повернуся з завдання, приїду відвідати вас. Твоя Зоя».

— Від якого числа? — спитала я.

— Сімнадцятого листопада. Отож, чекаємо Зою додому!

І ми знову стали чекати, але тепер вже не так тривожно, з радісною надією. Ми чекали повсякчас, щогодини, чекали вдень і вночі, завжди готові підхопитися на стукіт відчинених дверей, щоквилини готові стати щасливими.

Але минув листопад, минув грудень, кінчався січень... Ні листів, ні інших звісток більше не було.

Ми з Шурою обое працювали. Всі домашні турботи він узяв на себе, і я бачила: він старається в усьому замінити Зою. Прийшовши додому першим, він поспішав підігріти до мого повернення їжу. Я чула, як він підводився вночі і вкривав мене тепліше, бо з дровами стало скрутно і ми економили скільки могли. Одного дня — це було наприкінці січня — я поверталася додому пізно. Як часто буває, коли дуже втомишся, машинально слухала уривки розмов. Цього вечора на вулиці весь час чулося:

— Читали сьогодні «Правду»?

— Читали статтю Лідова?

І в трамваї молода жінка з величезними очима на схудлому обличчі говорила своєму супутникові:

— Яка разюча стаття!.. Яка дівчина!..

Я зрозуміла, що в газеті сьогодні щось надзвичайне.

— Шурику,— сказала я дома,— ти читав сьогодні «Правду»?

Кажуть, там якась дуже цікава стаття.

— Так,— стримано відповів Шура, не дивлячись на мене.

— Про що ж?

— Про молоду партизанку Таню. Її повісили гітлерівці.

У кімнаті було холодно, ми звикли до цього. Але тут мені здалося, що й всередині в мене усе похололо й стиснулось. «Теж чиясь дівчинка,— подумалося мені.— І на неї так само чекають дома, і про неї бентежаться...»

Пізніше я почула радіо. Повідомлення про бої, вісті з трущового фронту. Коли раптом диктор сказав:

— Передаємо статтю Лідова «Таня», надруковану в «Правді» сьогодні, двадцять сьомого січня.

Скорботний і гнівний голос став розповідати про те, як у перших числах грудня в селі Петрищеві фашисти стратили партизанку-комсомолку на ім'я Таня.

— Мамо,— раптом сказав Шура,— можна, я вимкну? Мені завтра рано вставати.

Я здивувалась: Шура завжди спав міцно, звичайно йому не заважали ні голосна розмова, ні радіо. Мені хотілося послухати, але я вимкнула гучномовець, сказавши тільки: «Ну що ж, спи...»

Назавтра я пішла в райком комсомолу: може, там щось знають про Зою?

— Завдання секретне, листів може не бути ще довго,— сказав мені секретар райкому.

Минуло ще кілька нестерпних, нескінченних днів, і 7 лютого — це число я запам'ятала назавжди,— повернувшись додому, я знайшла на столі записку: «Мамочко, тебе просили зайти в райком ВЛКСМ».

«Нарешті! — подумала я.— Звичайно, яка-небудь звістка від Зої, може, лист!»

Я мчала в райком, як на крилах. Вечір був темний, вітряний, трамваї не йшли, але я майже бігла, спотикалася, ковзала, падала й знову бігла, і жодної сторонніої гіркої думки не було в мене — я не чекала ніяких поганих вістей, я тільки хотіла дізнатися: коли я побачу Зою? Чи скоро вона повернеться?

— Ви розминулися. Ідіть назад додому, до вас поїхали з МК комсомолу,— сказали мені в райкомі.

«Швидше, швидше дізнатися, коли приїде Зоя!» І я не пішла, а побігла додому.

Я відчинила двері і зупинилася на порозі. З-за столу назустріч мені підвелося двоє: завідуючий Тімірязєвським відділом народної освіти і незнайомий юнак з серйозним, трохи напруженим обличчям. З рота в нього йшла пара: в кімнаті було холодно, ніхто не зняв пальта.

Шура стояв біля вікна. Я подивилась на його обличчя, очі наші зустрілись, і раптом я все зрозуміла... Він рвонувся до мене, щось перекинувши по дорозі, а я не могла зрушити, ноги наче приросли до підлоги.

— Любов Тимофіївно, ви читали в «Правді» про Таню? — почула я.— Це ваша Зоя... Цими днями ми поїдемо в Петрищево.

Я опустилася на підсунутий кимось стілець. В мене не було ні сліз, ні дихання. Хотілося тільки швидше лишитися самій, і в мозку стукотіло одне тільки слово: «Загинула... загинула...»

* * *

Шура уклав мене в ліжко і всю ніч просидів поруч. Він не плакав.

Він дивився перед себе сухими очима й міцно стискав обома руками мою руку.

— Шуро... як же ти тепер? — сказала я нарешті.

І тут завжди стриманий Шура впав на ліжко і голосно, відчайдушно розридався.

— Я давно вже знаю... все знаю,— глухо, здавлено повторював він.— Тоді ж у «Правді» була фотографія... з вірьовою на шпії... Ім'я інше... але я зрозумів, що це вона... я знав,

що це вона... Я не хотів тобі казати... гадав — може, помилився... Переконував себе, що помилився. Не хотів вірити. Але я знов... я знов... я знов...

— Покажи,— сказала я.

— Hi! — відповів він крізь сльози.

— Шуро,— сказала я,— мене ще багато чого чекає. Мені ще треба побачити її. Я прошу тебе...

Шура витягнув з внутрішньої кишені піджака свою записну книжку: до чистої сторінки був приклесний чотирикутник, вирізаний з газети.

І я побачила її обличчя — рідне, любе, по-страдницькому застигле.

Шура щось говорив мені, я не чула, і раптом до мене дійшли його слова:

— Знаєш, чому вона назвалась Танею? Пам'ятаєш Тетяну Соломаху?

Тоді я згадала і зрозуміла одразу все. Так, звичайно, це про ту далеку, давно загиблу дівчину думала вона, коли назвала себе Танею...

У ПЕТРИЩЕВІ

Через кілька днів я поїхала в Петрищево. Погано пам'ятаю, як це було. Пам'ятаю тільки, що асфальтований шлях до Петрищева не підходить і машину мало не п'ять кілометрів тягли волоком. У село ми прийшли змерзлі, захололі. Мене привели в якусь хату, але відігрітись я не могла: холод був усередині. Потім ми пішли до Зоїної могили. Дівчинку вже викопали, і я побачила її...

Вона лежала, витягнувши руки вздовж тіла, закинувши голову, з вірьовою на шиї. Обличчя її, зовсім спокійне, було все побите, на щоці — темний слід від удару. Усе тіло поколоте штиком, на грудях — закипіла кров.

Я стояла на колінах біля неї й дивилася... Відвела пасмо волосся з її чистого лоба — і знову мене вразив спокій цього потерзаного, побитого обличчя. Я не могла відрватися від неї, не могла відвести очей.

І раптом до мене підійшла дівчина в червоноармійській шинелі. Вона м'яко, але наполегливо взяла мене за руку і підвела.

— Ходімо в хату,— сказала вона.

— Ні.

— Ходімо. Я була з Зоєю в одному партизанському загоні. Я вам розповім...

Вона привела мене в хату, сіла поруч зі мною і стала розповідати. Я ледве чула її, наче крізь туман. Дещо мені вже було знайоме з газет. Вона розповідала, як група комсомольців-партизанів перейшла лінію фронту. Два тижні вони жили в лісах на землі, зайнятій гітлерівцями. Вночі виконували завдання командира, вдень спали де-небудь на снігу, грілися біля vogнища. Іжі вони взяли на п'ять днів, але розтягнули запас на два тижні. Зоя ділилася з товаришами останнім шматком, кожним ковтком води...

Цю дівчину звали Клава. Вона розповідала й плакала.

...Потім настав час їм повернутися. Але Зоя все твердила, що зроблено замало. Вона попросила у командира дозволу пройти в Петрищево.

Вона підпалила зайняті фашистами хати і стайню військової частини. Через день вона підкралася до іншої стайні на краю села, там стояло понад двісті коней. Дісталася з сумки пляшку з бензином, плеснула з неї і вже нахилилася, щоб витерти сірник,— і тут її ззаду скопив вартовий. Вона відштовхнула його, вихопила револьвер, але вистрілити не встигла. Солдат вибив у неї з рук зброю і зчинив тривогу.

Клава замовкла. Тоді хазяйка хати, дивлячись у вогонь пічки, раптом сказала:

— А я можу розповісти, що далі було... Коли хочете...

Я вислухала її теж. Але говорити про це я не можу. Я зроблю так: хай тут буде розповідь Петра Лідова. Він перший написав про Зою, він перший прийшов у Петрищево, він по гарячих слідах дізнався і розпитав про те, як її катували і як вона загинула...

ЯК ЦЕ БУЛО

«...І от ввели Зою, вказали на піл. Вона сіла. Навпроти неї на столі стояли телефони, друкарська машинка, радіоприймач і були розкладені штабні папери.

Стали сходитись офіцери. Хазяєм дому (Вороніним) веліли вийти. Стара забарилася, і офіцер гримнув: «Матко, фьють!» — і підштовхнув її у спину.

Командир 332-го піхотного полку 197-ї дивізії полковник Рюдерер сам допитував Зою.

Сидячи на кухні, Вороніни все ж могли чути, що діється в кімнаті. Офіцер запитував, і Зоя (тут вона й назвалася Танею) відповідала без запинки, голосно і сміливо.

— Хто ви? — спитав підполковник.

— Не скажу.

— Це ви підпалили стайню?

— Так, я.

— Ваша мета?

— Винищити вас.

Пауза.

— Коли ви перейшли лінію фронту?

— В п'ятницю.

— Ви занадто швидко дійшли.

— Що ж, гав ловити, чи що?

Зою питали про те, хто послав її і хто був з нею. Вимагали, щоб виказала своїх друзів. Крізь двері лунали відповіді: «ні», «не знаю», «не скажу», «ні». Потім у повітрі засвистіли ремені, і чути було, як шмагали по тілу. Через кілька хвилин молоденький офіцерик вискочив з кімнати в кухню, вткнув голову в долоні і просидів так до кінця допиту, заплющивши очі й заткнувши вуха. Не витримали навіть нерви фашиста...

Четверо дужих чоловіків, знявши пояси, били дівчину. Хазяї дому налічили двісті ударів, але Зоя не видала жодного звуку. А потім відповіла знову: «ні», «не скажу», тільки голос її звучав глухіше, ніж раніш...

Унтер-офіцер Карл Бауерлейн (пізніше він попав у полон) був при катуваннях, яким піддав Зою Космодем'янську полковник Рюдерер. У своїх свідченнях він писав:

«Маленька геройня вашого народу лишилася тверда. Вона не знала, що таке зрада... Вона посиніла з морозу, рани її кровоточили, але вона не сказала нічого».

Дві години провела Зоя в хаті Вороніних. Після допиту її повели у хату Василя Кулика. Вона йшла під конвоєм, як і раніш, роздягнута, ступаючи по снігу босими ногами.

Коли її вводили в хату Кулика, на лобі в неї була велика синьо-чорна пляма і садна на ногах і руках. Вона тяжко дихала, волосся її скуювдилось, і чорні пасма позлипалися на високому, вкритому краплинами поту лобі. Руки в дівчини були зв'язані ззаду вір'овкою, губи покусані в кров і здулись. Мабуть, кусала їх, коли тортурами хотіли вирвати признання.

Вона сіла на лавку. Німецький вартовий стояв біля дверей. Сиділа спокійно й нерухомо, потім попросила пити. Василь Кулик підійшов був до діжки з водою, але вартовий випередив його, скопив з столу лампу і підніс Зої до рота. Він хотів цим сказати, що напоїти треба керосином, а не водою.

Кулик став просити за дівчину. Вартовий огризнувся, але потім нехотя поступився й дозволив подати Зої напитися. Вона жадібно випила два великих кухлі.

Солдати, що жили в хаті, оточили дівчину і голосно знущались. Одні тикали кулаками, інші підносили до підборіддя запалені сірники, а хтось провів по її спині пилою.

Вдосталь наглунивши, солдати пішли спати. Тоді вартовий скинув гвинтівку напоготів і звелів Зої підвистися і вийти з дому. Йшов по вулиці ззаду, майже впритул приставивши штик їй до спини. Потім крикнув: «Цурюк!» — і повів дівчину назад. Босоніж, в самій білизні, ходила вона по снігу доти, доки мучитель сам промерз і вирішив, що час повернутися до теплої хати.

Цей вартовий стеріг Зою з десятої вечора до другої ночі і щогодини виводив її на вулицю на п'ятнадцять-двадцять хвилин..

Нарешті на пост став новий вартовий. Нещасній дозволили прилягти на лавку.

Вибрали хвилину, Парасковія Кулик заговорила з Зоєю.

- Ти чия будеш? — спитала вона.
- А вам навіщо це?
- Сама звідки?

— Я з Москви.

— Батьки є?

Дівчина не відповіла. Вона пролежала до ранку без руху, нічого не сказавши більше і навіть не застогнавши, хоч ноги її були відморожені й, мабуть, дуже боліли.

Вранці солдати стали будувати посеред села шибеницю..

Парасковія знову заговорила з дівчиною:

— Позавчора — це ти була?

— Я... Німці погоріли?

— Ні.

— Шкода. А що згоріло?

— Коні їхні погоріли. Кажуть — зброя погоріла...

О десятій ранку прийшли офіцери. Один з них знову спитав Зою:

— Скажіть: хто ви?

Зоя не відповіла...

Продовження допиту хазяїни дому не чули: їх виштовхали з дому і впустили, коли допит вже було закінчено.

Принесли Зоїні речі: кофточку, штани, панчохи. Тут же був її речовий мішок, і в ньому — сірники та сіль. Шапка, хутряна куртка, пухова в'язана фуфайка й чоботи зникли. Їх встигли поділити між собою унтер-офіцери, а рукавиці дісталися рудому офіцерському кухареві.

Зою одягли, і хазяїни допомогли їй натягати панчохи на почорнілі ноги. На груди повісили відіbrane в неї пляшки з бензином і дошку з написом: «Підпалювач». Так і вивели на майдан, де стояла шибениця.

Місце страти оточували десятеро кінних з оголеними шаблями, понад сотню німецьких солдатів і кілька офіцерів. Місцевим жителям було наказано зібратися й бути при страті, але їх прийшло небагато, а деякі, прийшовши і постоявши, потихеньку розійшлися по домівках, щоб не бути свідками страшного видовища.

Під спущеним з перекладини зашморгом було поставлено один на один два ящики. Дівчину підняли, поставили на ящик і накинули на шию зашморг. Один з офіцерів став наводити на шибеницю об'єктив свого «кодака». Командант зробив солдатам, які виконували обов'язок катів, знак почекати.

Зоя скористалася з цього і, звертаючись до колгоспників і колгоспниць, вигукнула лунким і чистим голосом:

— Гей, товариші! Чого дивитесь невесело? Будьте сміливіші, боріться, бийте фашистів, паліть, труїть!

Фашист, що стояв поруч, замахнувся і хотів чи вдарити її, чи затиснути її рота, але вона відштовхнула його руку і говорила далі:

— Мені не страшно вмирати, товариші! Це щастя — вмерти за свій народ!

Фотограф зняв шибеницю здалека й зблизька і тепер прилаштовувався, щоб сфотографувати її збоку. Кати неспокійно поглядали на коменданта, і той крикнув фотографові:

— Абер дох шнеллер!¹

Тоді Зоя обернулася до коменданта і гукнула йому й солдатам:

— Ви мене зараз повісите, але я не сама. Нас двісті мільйонів, усіх не перевішаєте. Вам помстяться за мене. Солдати! Поки не пізно, здавайтесь в полон: однаково перемога буде за нами!

Кат підтягнув вірьовку, і зашморг здушив Зоїне горло. Але вона обома руками розсунула зашморг, піднялася навшпиньки й вигукнула, напружуючи всі сили:

— Прощайте, товариші! Боріться, не бійтесь...

Кат уперся кованим черевиком в ящик, що зарипів по слизькому, втоптаному снігу. Верхній ящик звалився вниз і лунко стукнувся об землю. Юрба відсахнулась. Розлігся й завмер чийсь зойк, і луна повторила його на узлісі...»

КЛАВИНА РОЗПОВІДЬ

«Дорога Любов Тимофіївно!

Мене звуть Клава, я була з Вашою Зоєю в одному партизанському загоні. Я знаю, коли ми зустрілися з Вами в Петрищеві, Вам було важко слухати мене. Але я знаю й інше: Вам важливо й дорого знати про кожну хвилину, яку Зоя провела без Вас. А читати, мабуть, легше, ніж чути. Отже, я постараюся розповісти Вам у цьому листі про все, що я знаю і пам'ятаю.

¹ Швидше.

У середині жовтня я разом з іншими комсомолками чекала в коридорах Московського комітету комсомолу тієї хвилини, коли мене прийме секретар. Я, як і інші, хотіла, щоб мене послали в ворожий тил. Серед великої юрби я помітила смугляву сирооку дівчину. Вона була в коричневому пальті з хутряним коміром і з таким же хутром унізу. Вона ні з ким не розмовляла і, видно, нікого не знала навколо. З кабінету секретаря вийшла з радісними очима, всміхнулась тим, хто стояв біля дверей, і швидко пішла до виходу. Я із заздрістю глянула її услід: було зрозуміло, що її визнали гідною.

Потім побувала на прийомі і я. А 31 жовтня — цей день я ніколи не забуду — я прийшла до кінотеатру «Колізей». Звідти велику групу московських комсомольців мали послати в частину. Мрячило, було холодно, вогко.

Біля входу в «Колізей» я знову помітила сирооку дівчину. «Ви в кіно?» — спитала я. «Так», — відповіла вона, всміхаючись самими очима. Стало підходити ще й ще дівчата й юнаки. «Ви в кіно?» — питали ми тих, хто підходив, і всі відповідали: «Так». Але коли каса кіно відкрилася, ніхто не став купувати квитків. Ми подивились одне на одного, і всі засміялися. Тоді я підійшла до сироокої дівчини і спитала: «Як вас звати?» І вона відповіла: «Зоя».

Потім Зоя і ще одна дівчина, Катя, принесли з крамниці мигдалеве зерно і стали частувати всіх. «Щоб не нудно було дивитися кіно», — усміхаючись, говорила Зоя. Незабаром ми всі перезнайомилися. А потім під'їхала машина, ми сіли й поїхали через усю Москву до Можайського шосе. Іхали й співали:

Був наказ йому — на захід,
Їй же — в іншу сторону.
Ішли боротись комсомольці
В громадянську ту війну...¹

Ми проминули останні московські будинки і виїхали на Можайське шосе. Там жінки й підлітки робили укріплення. І, мабуть, всі ми подумали одне: нікому не взяти нашу Москву, от усі ж москвичі, і старе й мале, готові укріпляти й захищати її!

¹ Переклад А. Малишка.

Годині о шостій вечора ми приїхали в свою частину. Вона була розташована за Кунцевом. Одразу ж після вечері почалося навчання. Ми вивчали особисту зброю — наган, маузер, парабелум: розкладали, складали, перевіряли одне одного. Зоя дуже швидко засвоювала те, що нам пояснювали. «От би сюди моого брата,— сказала вона мені.— У нього гарні руки, він який хочеш механізм миттю розбере й складе, навіть без усякого пояснення».

У кімнаті нас було десятеро дівчат. Ми всі ледве знали одна одну на імення, але коли треба було обрати старосту, одразу кілька голосів сказали: «Зою». І я зрозуміла, що іншим теж, не тільки мені, вона припала до серця.

Другим ранком нас підняли о шостій. О сьомій уже мало починатися навчання. Зоя підійшла до моого ліжка й сказала жартома: «Швидше підводиться, а то влаштую холодний душ!» А іншій дівчині, яка трохи загаялась, вона сказала: «Який же з тебе солдат? Раз підйом, значить, одразу підхоплюйся!» Під час сніданку вона теж квапила нас, і хтось їй сказав: «Та ти чого все командуєш?» Я подумала: от зараз вона скаже щось гостре. Але Зоя тільки подивилась у вічі тій дівчині й сказала: «Самі мене обирали. А вже коли обрали — слухайтесь».

Опісля я не раз чула, як про Зою казали: «Вона ніколи не лається, але вже як подивиться...»

Навчалися ми не в класі, не за партою. Свою науку ми здобували в лісі. Училися ходити за компасом, орієнтуватися на місцевості, вправлялися у стрільбі. Захопивши з собою ящики з толом, вивчали підривну справу — «висаджували дерева», як казав наш викладач. Навчалися цілі дні, майже без відпочинку.

Потім настав день, коли нас по одному став викликати до себе майор Спрогіс і знову питав: «Не боїшся? Не злякаєшся? Є ще змога піти звідси, відмовитись. Але це — остання можливість, потім буде пізно». Зоя увійшла до нього одна з перших і вийшла майже зараз же — значить, відповіла одразу й рішуче.

Потім нам видали особисту зброю і поділили на групи.

4 листопада ми виїхали під Волоколамськ, де мали перейти лінію фронту й заглибитися в ворожий тил: нам треба було замінувати Волоколамське шосе. До Волоколамська йшло дві

групи — наша і Костянтина П. Ішли ми в різних напрямах. У Костиній групі було двоє дівчат — Шура і Женя. Прощаючись, вони сказали: «Дівчата, виконувати завдання будемо погеройському, а коли вмирati, то теж як герої». І Зоя відповіла: «А як же інакше?»

Лінію фронту ми перейшли пізно вночі, дуже тихо, без єдиного пострілу. Потім мене з Зосю послали в розвідку. Ми вирушили з радістю, нам дуже хотілося швидше взятися до роботи. Та тільки ми пройшли кілька кроків, як, не знати звідки, мимо промчали два мотоцикли, і так близько, що можна було б дотягтись до них рукою. Тут ми зрозуміли, що про обережність забувати не можна.

І одразу ж умовилися: живцем не попадатися. Потім поповзли. Осіннє листя обважніло, шерехтить, і кожний звук здається таким гучним. А все ж Зоя повзла швидко й майже безшумно і якось дуже легко, наче для цього не потрібні були ніякі зусилля.

Так ми з нею проповзли вздовж шосе кілометрів зо три. Потім повернулися на узлісся, щоб сказати нашим, що шлях вільний. Хлопці розійшлися по двоє і стали встановлювати міни — шосейні міни завжди треба ставити вдвох. А ми — четверо дівчат — стояли в бойовій охороні. Не встигли хлопці скінчити, як ми почули здалека гул машин, спочатку ледве помітний, потім усе чутніший, ближчий. Ми попередили хлопців і всі разом, пригинаючись, побігли в ліс. Ледве перевели подих, як пролунав вибух. Одразу стало видно. І потім зробилося так тихо, наче все навколо вимерло. Навіть ліс перестав шуміти. А потім другий вибух, третій, постріли, крики...

Ми пішли в глибину лісу. Коли зовсім розвидніло, оголосили привал. І поздоровили одне одного з святом, бо було 7 листопада.

Опівдні ми з Зосю вийшли на великий шлях, яким рухались машини, і порозкидали колючі рогатки — вони проколювали шини в автомобілів. І я помітила одне, в чому потім з кожним днем переконувалася все більше: з Зосю не страшно. Вона все робила дуже точно, спокійно, впевнено. Може, тому всі наші любили ходити з нею в розвідку.

Ввечері того дня ми повернулися «додому», в частину.

Портрет Шури, намальований ним самим.

Олександр Космодем'янський — курсант Ульяновського танкового училища.

Останні хвилини перед стратою.

С О Ю З
СОВЕТСКИХ
СОЦІАЛ-
СТИЧЕСКИХ
РЕСПУБЛІК

ГЕРОЮ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ПОСТАНОВОЮ ВІД 26 липня 1942 року
Президію Верховного Ради РСР
Союзу Соціал-Стических Республік
Союзу Радянських Соціал-Стических
Республік та Союзу Радянських Соціал-
Стических Союзів Української РСР та
Білоруської РСР про присвоєння звання
Героя ССР

Зої Космодем'янській
Зої Анатоліївні

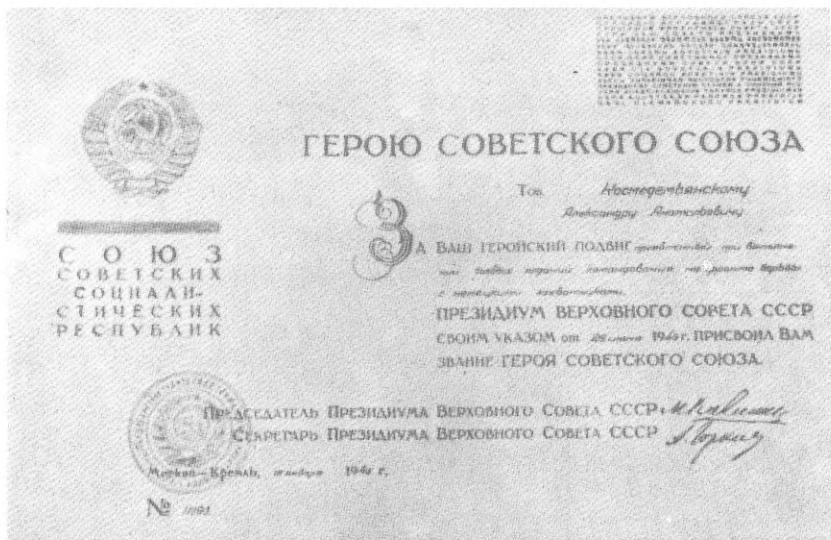
З. А. ВАД ГЕРОЙСКИЙ ПОДВІГ, пролягши в
партизанській боротьбі в тылу против
інженерних загубників,
ПРЕЗИДІУМ ВЕРХОВНОГО СОВЕТУ ССР
Союзом УКАЗОМ от 18 липня 1942 р. присвоїв Вам
звання ГЕРОЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ПІДКЛІЧУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТУ ССР *А. Космодем'янська*
СЕКРЕТАРЬ ПІДКЛІЧУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТУ ССР *Д. Борис*

Москва - Кремль, 26 липня 1942 р.

№ 626/56.

Грамота Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Зої Космодем'ян-
ській звання Героя Радянського Союзу.

Грамота Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Олександру Космодем'янському звання Героя Радянського Союзу.

Любов Тимофіївна Космодем'янська. 1970 рік.

«Зоя». Скульптура Є. Білашової.

Біля могили Зої
на Новодівичому кладовищі.

Рапортвали про виконання завдання, вимились у лазні. Пам'ятаю, після цього ми з Зоєю вперше заговорили про себе. Ми сиділи на ліжку. Зоя обхопила руками коліна. Коротко пострижена, розчервоніла після лазні, вона здалася мені зовсім дівчинкою. І раптом вона спитала:

— Слухай, а ти ким була до приходу в частину?

— Учителювала.

— Тоді, значить, я повинна називати тебе на «ви» і на ім'я та по батькові! — вигукнула Зоя.

А треба Вам сказати, що Зоя всім дівчатам говорила «ти», а хлопцям «ви». І вони теж усі стали звертатися до неї на «ви». Але тут у неї так кумедно вийшло, що я мимоволі за сміялася: одразу відчулось, що Зоя й насправді ще дівчинка, що їй ледве вісімнадцять років і прийшла вона сюди просто з шкільної лави.

— Що це тобі спало на думку — на «ви» та ще й на ім'я і по батькові! — сказала я. — Я тільки на три роки від тебе старша.

Зоя замислилась, потім питася:

— А ти комсомолка?

— Так.

— Ну, тоді говоритиму «ти». В тебе батьки є?

— Є. І сестра теж.

— А в мене матуся і брат. Мій батько помер, коли мені було десять років. Мама сама нас виростила. От коли повернемося з завдання, всю групу повезу в Москву, до мами. Побачиш, яка вона. І мамі ви всі дуже сподобаетесь. Я до всіх вас звикла і до кінця війни буду з вами.

Уперше ми так одверто поговорили.

На другий день ми дістали нове завдання. Склад групи зовсім змінився, але дівчата лишилися ті самі: Зоя, Ліда Булгіна, Віра Волошина і я. Ми всі дуже подружили. Нашого нового командира звали Борис. Він був дуже витриманий, спокійний, трохи різкуватий, але ніколи не лаявся і іншим не дозволяв. Зоя любила повторювати його слова: «Вилаєшся — і сам розумнішим не станеш, і іншого розумнішим не зробиш». Обвішані пляшками з горючою рідиною й гранатами, пішли ми в ворожий тил. На цей раз прорвалися з боєм, але всі лишилися

цілі. А на другий день мали справжнє бойове хрещення: нас взяли з трьох боків у перехресний вогонь.

— Братці, лягай! — гукнула Віра.

Лягли, втиснулися в землю. Коли вогонь ушух, відповзли метрів на вісімсот, і тоді виявилось, що трьох наших товаришів не вистачає.

— Дозвольте, я повернусь, подивлюся, чи нема поранених,— сказала Зоя командирові.

— Кого візьмете з собою? — спитав Борис.

— Сама.

— Почекайте, нехай спершу німці заспокояться.

— Ні, тоді буде пізно.

— Гаразд, ідіть.

Зоя поповзла. Чекаємо, чекаємо, а вона не повертається. Мінула година, друга, третя... В мені росла страшна впевненість: Зоя загинула. Інакше не можна зрозуміти, чому її так довго нема. Але коли почало світати, вона повернулася. Вона була обвіщана зброєю, руки в крові, обличчя сіре від утоми.

Троє товаришів загинуло. Зоя підповзла до кожного, в усіх взяла зброю. Із Віриної кишені взяла фотографічну картку її матері й маленьку записну книжку з віршами, у Колі — листи.

Перше вогнище ми розпалили в глибині лісу, з сухого лапника — він не дає диму. Вогнище було маленьке: воно все вмістилося б на тарілці. Розпалити велике ми боялися. Ми гріли руки, розігрівали консерви. Зима починалася зовсім безсніжна, води не було де взяти, і нас дуже мутила спрага.

Мене послали в попередню розвідку. Тільки я залягла в дрібному ялиннику, як підійшли кілька гітлерівців, зупинилися зовсім поруч і стали розмовляти. Розмовляють, сміються. Мінуло близько години. Ноги в мене зовсім задубіли, губи пересохли. Ледве я дочекалася, поки вони пішли, і ні з чим повернулася з своєї невдалої розвідки. Зустріла мене Зоя, вона ні про що не стала питати, тільки пов'язала мені шию своїм шарфом і посадила ближче до вогню. Потім пішла кудись і повернулась із кухлем у руках та й каже:

— Я тут для тебе припасла бурульок, от — розтануло трохи водій. Пий.

— Я цього ніколи не забуду,— сказала я.

— Пий, пий,— відповіла Зоя.

Потім наш загін вирушив знову. Ми з Зоєю як розвідники йшли на сто метрів попереду, за нами — інші, один за одним, метрів на півтора один від одного. І раптом Зоя зупинилася і підняла руку, даючи сигнал зупинитися всій групі. Виявилося, на землі перед Зоєю лежить убитий червоноармієць. Ми оглянули його. В нього були прострілені ноги й скроня. У кишені ми знайшли заяву: «Від лейтенанта протитанкового винищувального батальйону Родіонова. Прошу вважати мене комуністом». Зоя склала цей аркуш і сунула у внутрішню кишеню свого ватника. Обличчя в неї було суворе, брови зсунулись, і я в ту хвилину подумала, що вона більше схожа не на дівчину, а на бійця, який буде мститися ворогові нещадно.

Ми просувалися до Петрищева, де зосередилися великі ворожі сили. По дорозі ми різали зв'язок. Вночі підійшли до Петрищева. Ліс навколо села густий. Ми відійшли в хащу й розвели справжній вогонь. Командир послав одного з хлопців в охорону. Решта сіли навколо вогнища. Місяць зійшов круглий, жовтий. Вже кілька днів падав сніг. Величезні густі ялини стояли навколо нас, вкриті снігом.

— От би таку ялину на Манежну площе! — сказала Ліда.

— Тільки в цьому ж самому вбранні! — підхопила Зоя.

Потім Борис став ділити останній пайок. Кожному дісталося по півсухаря, грудці цукру і маленькому шматочку вобли. Хлопці одразу все проковтнули, а ми відкушували потрошечку, стараючись розтягти втіху. Зоя подивилася на свого сусіда і каже:

— Я наїлася, не хочу більше. На, візьми,— і протягнула йому сухар і цукор.

Він спочатку відмовився, а потім узяв.

Помовчали. Ліда Булгіна сказала:

— Як жити хочеться!

Не забути, як пробриніли ці слова! В них була велика віра, що попереду — довге, гарне життя.

І тут Зоя стала читати напам'ять Маяковського. Я ніколи до того часу не чула, як вона читає вірші. Це було незвичайно: ніч, ліс, увесь у снігу, вогнище горить, і Зоя каже тихо, але звучно і з таким почуттям, з таким виразом:

Несуться хмари
косо,
в дощах
багна іржа.
Попід стареньким
возом
робітники лежать.
І голос
чуть високий
воді
і під
і над:
«Через чотири
роки
тут
буде
місто-сад!»

Я теж люблю Маяковського і вірші ці знала добре, але тут
наче вперше їх почула.

Судомить
мряка
й дерево —
вигод
нерясно
тут,
сидять
робочі
в темряві,
підмохлий
хліб
жують.
Та понад голод
рокіт,—
він криє
крапель
спад:
«Через чотири
роки
тут.
буде
місто-сад!»

Я озирнулась, дивлюсь — усі сидять, не ворушаться і очей

не зводять з Зої. А в неї знов обличчя порожевіло, і голос усе міцніший, усе дзвінкіший:

Я знаю —
місто
буде.

Я знаю —
сад
встає,
коли
такі от
люди
в землі
в радянській
є!

— Ще! — в один голос сказали ми, коли вона скінчила.

І Зоя стала читати підряд усе, що знала напам'ять Маяковського. А знала вона багато. Пам'ятаю, з яким почуттям прочитала вона уривок з поеми «На весь голос»:

...Я підніму,
мов більшовицький партквиток,
всі сто томів
моїх
книжок партійних!

Так і запам'яталася нам ця ніч: вогнище, Зоя, вірші Маяковського...

— Ви, напевне, його дуже любите? — спитав Борис.

— Дуже! — відповіла Зоя.— Поетів багато «гарних і різних», але Маяковський — один із моїх найулюбленіших.

Після того як місцевість була розвідана, Борис став розподіляти обов'язки.

— Ви лишаєтесь вартувати, — сказав Борис.

— Я прошу послати мене на завдання.

— На завдання підуть тільки хлопці.

— Труднощі треба ділити пополам. Я прошу вас!

Це «прошу» в неї пролунало як вимога. І командир погодився. Я йшла в розвідку, Зоя — на завдання до Петрищева. Перед тим як піти, вона сказала мені:

— Давай поміняємося наганами. Мій країць. А я і своїм, і твоїм володю однаково.

Вона взяла у мене простий наган і дала мені свій самозвід. Він і зараз у мене — № 12719, Тульського заводу, випуск 1935 року. Я з ним не розлучуся до самого кінця війни.

З завдання Зоя повернулася перемінена — інакше не скажеш. Вона підпалила стайню, будинок і сподівалась, що там загинули гітлерівці.

— Зовсім інше почуття, коли робиш справжнє діло! — сказала вона.

— Та хіба ти досі нічого не робила? У розвідку ходиш, зв'язок ріжеш...

— Не те! — перервала мене Зоя. — Цього дуже замало!

З дозволу командира вона пішла в Петрищево ще раз. Ми чекали її три дні. А вона не повернулась. Решту Ви знаєте.

Зоя говорила мені, що Ви в своїй родині жили дуже дружно, майже не розлучались. І я вирішила, що Вам дороге буде й те дещо, що я зможу розповісти Вам. І хоч я знала Зою всього місяць, вона стала для мене, як і для інших членів нашого загону, однією з найсвітліших, з найчистіших людей, яких ми тільки знали.

Коли Ви приїжджаєте в Петрищево, я бачила й Вашого сина Шуру. Він стояв поруч з Вами біля Зоїної могили. Зоя мені якось сказала: «Ми з братом зовсім не схожі, характери у нас дуже різні». А я дивилася на Шуру й розуміла, що характери дуже схожі. Як зараз бачу — стоїть він, дивиться на Зою, губу закусив і не плаче.

Слів утіхи в мене нема. Та їх не може бути. Я розумію, нема таких слів на світі, щоб можна було втішити Вас у Вашому горі. Але я хочу Вам сказати: пам'ять про Зою ніколи не вмере, не може вмерти. Вона живе серед нас. Вона багатьох ще підніме на боротьбу, багатьох освітить шлях подвигом. І наша любов, любов Ваших дочок і синів, по всій нашій землі завжди з Вами, дорога Любов Тимофіївно.

Клава».

Через кілька днів після моєї поїздки в Петрищево радіо присяло звістку про те, що Зої посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

...Рано-вранці на початку березня я йшла в Кремль одержувати Зоїну грамоту. Теплий весняний вітер віяв в обличчя. Я думала про те, що стало для нас із Шурою гірко звичним, що вторило кожній нашій думці і кожному крокові: «Зоя цього не побачить. Ніколи. Вона любила весну. А тепер її нема. І по Красній площі вона більше не пройде. Ніколи».

Чекати мені довелося недовго. Незабаром мене привели у велику, високу кімнату. Я не одразу роздивилася, не одразу зрозуміла, де я,— і раптом побачила, що з-за столу хтось піднявся.

«Калінін... Михайло Іванович...» — раптом зрозуміла я.

Так, це Михайло Іванович ішов мені назустріч. Його обличчя було таке знайоме мені з портретів, не раз я бачила його на трибуні Мавзолею. І завжди його добре, трохи примружені очі всміхались. А тепер вони були суворі й печальні. Він зовсім посивів, і обличчя його здалось мені таким стомленим... Обома руками він потиснув мою руку і тихо, навдивовижу лагідно побажав мені здоров'я й сили. Потім простягнув мені грамоту.

— На пам'ять про високий подвиг вашої дочки,— почула я.

...Через місяць Зоїне тіло перевезли в Москву й поховали на Новодівичому кладовищі. На могилі її поставлено пам'ятник, і на його чорному мармуру викарбувано слова Миколи Островського — слова, що їх Зоя колись, як девіз, як заповіт, вписала в свою записну книжку і виправдала своїм коротким життям і своєю смертю: «Найдорожче в людині — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб, вмираючи, міг сказати: все життя і всі сили були віддані найпрекраснішому в світі — боротьбі за визволення людства».

ШУРА

Тяжкі дні настали для нас із Шурою. Ми перестали чекати, ми знали, що чекати не треба. Раніше все наше життя було сповнене надії на зустріч, вірою в те, що ми знову побачимо і обнімемо нашу Зою. Підходячи до поштової скриньки, ми з надією дивилися на неї: вона могла принести нам звістку про Зою. Тепер ми проходили повз неї не дивлячись, ми знали — там нічого для нас нема. Нічого, що принесло б нам радість.

Дуже гіркий лист прийшов з Осикових Гаїв від моого батька. Він був приголомшений Зоїною смертю. «Не розумію я. Як же це так? Я, старий, живу, а її нема...» — писав він, і такою розгубленістю, таким безутішним горем віяло від цих рядків! Весь лист був у плямах від сліз, деяких слів я так і не могла розібрати.

— Шкода старих... — тихо сказав Шура.

Шура був тепер моєю підтримкою, ним я жила. Він старався якнайбільше часу проводити біля мене. Він, що колись наче зогню боявся усіх «ніжностей», був тепер зі мною м'який і ласкавий. «Мамочко», — незмінно казав він, який мало не з п'яти років не вимовляв цього слова. Він став бачити й помічати те, що раніше випадало з його уваги. Я стала курити, і він помітив: коли я закурюю, значить, слізи близькі. Побачить, що я розшукую цигарки, вдивиться в обличчя, підіде:

— Чого ти? Не треба. Ну, будь ласка... прошу тебе...

Вночі він завжди відчував, коли я не спала. Він підходив, сідав на край мого ліжка і мовчки гладив мою руку. Коли він ішов кудись, я почувала себе покинутою і безпорадною. Старшим у родині став Шура.

Після уроків (у школі відновилось навчання) він одразу приходив додому і, якщо не було повітряної тривоги, сідав за книгу. Але й читаючи, він не забував про мене. Іноді просто кликав тихенько:

— Мамо!

— Що, Шурику?..

І він знову заглиблювався в книгу. А час від часу говорив:

— Ти не спиш? От послухай... подивись, як добре сказано,— і читав мені вголос рядки, які особливо сподобались йому.

Одного разу, читаючи листи Крамського, він сказав:

— Дивись, як це правильно: «Найкоштовніша якість художника — серце». Добре? Я так розумію: умій не тільки бачити — цього замало, треба розуміти й почувати... Ех, мамо! — раптом вигукнув він.— А після війни як я буду вчитися, якби ти тільки знала!..

— Ти не спиш? — спитав він іншим разом.— Можна, я увімкну радіо? Там, здається, музика.

Я кивнула. І раптом звуки вальса з П'ятої симфонії Чайковського заповнили кімнату.

Усе було в ті дні випробуванням для нас, і це було теж випробування: П'яту симфонію найбільше любила Зоя. Ми мовчки слухали, боячись зіткнути гучніше, боячись, що це скінчиться, перерветься тривогою, що не пощастиТЬ дослухати...

А коли відлунав фінал, Шура сказав з глибоким переконанням:

— От побачш, у День перемоги неодмінно виконуватимуть фінал П'ятої симфонії. Як ти думаєш?

...Дні минали за днями. Ворога відкинули од Москви, але він чинив упертий і жорстокий опір. Він захопив більшу частину України, Білорусію, стиснув у кільце блокади Ленінград, рвався до Волги. Він палив і винищував усе на своєму шляху. Він мучив, катував, вішав, душив. Усі попередні поняття про звірство, про жорстокість померкли перед тим, що довелося нам піznати в цю війну. Газетний аркуш обпікав руки й серце, радіо приносило такі звістки, що перехоплювало подих.

Слухаючи зведення Радіоформбюро, Шура рипів зубами і потім довго мовчки ходив по кімнаті, звівши брови, стиснувши кулаки. Зрідка до нас приходили його товарищи: худенький Володя Юр'єв, син Лідії Миколаївни, що вчила Зою й Шуру в четвертому класі, Юра Браудо, з яким я була вже знайома; Володя Титов і ще хлопчик, імені якого я не пам'ятаю, з дивним прізвищем Неделько. Потім вони стали заходити частіше, але коли я заставала їх у нас, вони одразу замовкали й поспішали піти.

— Чому хлопці йдуть, тільки-но я приходжу?

— Не хочуть заважати,— ухильно відповів Шура.

З УСІХ КІНЦІВ КРАЇНИ

Одного разу, коли я виймала з скрині газету, до моїх ніг впalo кілька листів. Я підняла іх і розгорнула перший — трохи потертий на згинах фронтовий трикутник без марки.

«Дорога мати...» — прочитала я і заплакала.

Це писали незнайомі люди, бійці Чорноморського флоту. Вони старалися підтримати мене в моєму горі, називали Зою сестрою і обіцяли помститися за неї.

І от щоранку пошта стала приносити мені листи. Звідки тільки не надходили вони! З усіх фронтів, з усіх кінців країни стільки теплих, дружніх рук простяглося до нас із Шурою, стільки сердець звернулось до нас. Писали і діти, і дорослі, й матері, що втратили своїх дітей на війні, діти, в яких фашисти вбили батьків, і ті, хто в цей час був на полі бою. І всі вони наче хотіли прийняти на себе частину нашого горя.

Ми з Шурою були занадто тяжко поранені, і цю рану ніщо не могло залікувати. Але — не знаю, як висловити це, — любов і співчуття, якими дихав кожний лист, зогрівали нас. Ми не були самотні у своєму нещасті. Стільки людей старалося втішити нас, полегшити наше горе сердечним, ласкавим словом — і це було таке дороге, так підтримувало нас!

Незабаром після того як я дістала перший лист, у двері нашої кімнати несміливо постукали, і увійшла незнайома дівчина. Вона була висока, худенька; смугляве обличчя, коротке волосся й великі очі — тільки не сірі, а сині — нагадали мені Зою. Вона стояла переді мною схильована і ніяково крутила в руках хустку.

— Я з військового заводу, — сказала вона, запинаючись і боязно поглядаючи на мене з-під вій. — Я... наші комсомольці... ми всі дуже просимо вас: приходьте до нас на комсомольські збори... і виступіть. Ми дуже-дуже просимо вас, дуже! Я розумію, вам це важко, але ми...

Я сказала, що виступати не можу, але на збори прийду.

Другого дня надвечір я пішла на завод. Він був на околиці Москви; багато споруд навколо було напівзруйновано.

— Фугаска впала. Пожежа була, — стисло пояснила провожата, відповідаючи на мое безмовне запитання.

Коли ми зайшли до червоного кутка, збори вже почалися. Перше, що я побачила,— обличчя Зої, яке дивилося на мене із стіни за столом президії. Я тихо сіла остроронь і стала слухати.

Говорив юнак, майже підліток. Він говорив про те, що план уже другий місяць не виконується, говорив сердито, палко. Потім виступив інший, старший, і сказав, що досвідчених рук у цеху все меншає й меншає, вся надія на ремісників.

— А холод який! Цех не кращий за льох! Руки до металу примерзають! — пролунав голос з місця.

— І не сором тобі! — вигукнула моя супутниця, різко обернувшись в тому напрямі.— Май совість!

Несподівано для себе я підвела із попросила слова. Мене запросили пройти на невисоку трибуну, і, поки я йшла, Зоїні очі з портрета дивилися мені просто в вічі. Тепер Зоїн портрет був за мною, трохи збоку, наче вона стояла за моїм плечем і дивилася на мене. Але я не говорила про неї.

— Ваші брати, ваші сестри на фронті щодня, щогодини жертвують життям,— сказала я.— Ленінград голодує... Щодня від ворожих снарядів гинуть люди...

Ні, не стану пробувати передати те, що я сказала тоді. Я не пам'ятаю слів. Але очі молоді, спрямовані на мене, підтвердили: я кажу те, що треба.

Потім вони відповідали мені — коротко, рішуче.

— Ми будемо працювати ще лютіше,— сказав той, що виступив першим.

— Ми назовемо нашу бригаду іменем Зої,— сказав інший.

Через місяць мені подзвонили з того заводу.

— Любов Тимофіївно, ми тепер перевиконуємо план,— почула я.

І я зрозуміла: дати горю зломити себе — означає образити пам'ять Зої. Не можна здатися, впасти, не можна вмерти. Я не маю права на відчай. Треба жити. Треба боротися в ім'я майбутнього, в ім'я щастя свого народу.

Виступати перед людьми, говорити з великою аудиторією мені було дуже важко. Але я не могла відмовити, коли мене просили приїхати, а це бувало все частіше. Не сміла відмовити тому, що зрозуміла: якщо мое слово допомагає, якщо воно до-

ходить до людей, до молоді, якщо я можу внести хоч невелику частку у велику боротьбу з ворогом,— значить, я повинна це зробити.

«ПОБАЖАЙ ЩАСЛИВОЇ ПУТИ!»

- Де ти був, Шуро? Чому так затримався?
— Ох, мамочко, пробач, будь ласка. Так уже вийшло.

З кожним днем Шура приходить усе пізніше. Він чимось страйвожений, про щось весь час зосереджено думає. Про що? Чому він не каже мені?.. У нас нема звичаю розпитувати одне одного. Коли хочеш поділитися тим, що в тебе на серці,— скажи сам. Так воно й бувало завжди. Чого ж зараз він мовчить? Що сталося? Що в нас може ще статися? Може, прийшов лист з Гаїв? Чи здорові старі?.. От повернеться сьогодні Шура, і я сама його про все спитаю.

І несподівано, прибираючи з столу, я випадково змахнула якийсь забутій папірець. Нагнулась, підняла. На папері Шуриню рукою були переписані вірші про водія танка, що, як капітан Гастелло, в останню мить повів на ворога свою охоплену полум'ям машину:

Він по вибоїнах крутих
Іде вперед нестримно,
А ззаду вітер закружив
Широкі пасма димні.
Він виникає тут і там,
Як месник, просто в гущі,
Несе загибелль ворогам,
Летить все дужче й дужче.
Скрізь сніговий димиться прах
По гусеницях танка;
Тріщать у нього на зубах
Гармати і тачанки.
Ровами він летить вперед,—
За ним мерців без краю,—
І землю ту, що він бере,
Назад не повертає...
Ти відрізниш його в огні,
Бо слава йде віками,

Бо в нього сяє на броні
Зоря з п'ятьма кутами.

Я прочитала ці вірші і враз зрозуміла те, про що боялася думати весь цей час: Шура піде. Піде на фронт, і ніщо, ніщо його не зупинить. Він ще нічого не сказав мені, ні словом не похопився, і йому ще сімнадцяти не минуло, але я знала: так буде.

І я не помилилася. Якось увечері, повернувшись додому, я ще в коридорі почула шумливу розмову і, відчинивши двері, побачила: сидять уп'ятьох — Шура, Володя Юр'єв, Володя Титов, Неделько і Юра Браудо; у кожного в зубах цигарка, кімната повна тютюнового диму. До цієї хвилини я ніколи не бачила, щоб Шура курив.

— Навіщо це ти? — спитала я тільки.

— Нас сам генерал і то частував, — швидко, наче наважившись, відповів Шура. — Ми... знаєш, ми їдемо в Ульяновське танкове училище. Нас уже прийняли.

Я мовчки опустилася на стілець...

— Мамочко, — говорив Шура вночі, підсівши до мене на ліжко, — ти тільки зрозумій. Ну, будь ласка! Чужі люди пишуть тобі: «Ми будемо мститися за Зою». А я, рідний брат, лишуся дома? Як же я подивлюся у вічі людям?

Я мовчала. Коли тоді я не знайшла слів, які зупинили б Зою, які слова знайду я тепер?..

1 травня 1942 року Шура поїхав.

— Іх не будуть проводжати, — сказав він про своїх друзів. — І мене не треба, гаразд? А то їм прикро стане. А ти мені побажай щасливої путі!

Я боялася, що голос мене зрадить, і тільки мовчки кивнула. Син ще раз обняв мене, міцно поцілував і вийшов з кімнати. Двері зачинились, і на цей раз я лишилась зовсім одна.

...А за кілька днів прийшов лист з Осикових Гаїв: померла моя мати. «Не змогла вона пережити Зоїної загибелі», — писав батько.

ВІСТІ З УЛЬЯНОВСЬКА

Шура писав мені майже щодня. Він потрапив із своїми товарищами в одне відділення і жартома називав його «Ульяновською філією десятого класу 201-ї московської школи».

«Ех, мамо,— писав він в одному з перших листів,— нічого я не вмію! Навіть ходити в строю до ладу не вмію; сьогодні, наприклад, віддущив товаришеві п'ятку. Командирів вітати теж не вмію. І мене за це по голівці не гладять».

Час минав — і в іншому листі він писав:

«Стомлююсь, недосипаю, але працюю, як звір, вже добре вивчив гвинтівку, гранату, наган. Днями їздили на полігон, де стріляли з танка. Мої показники для початку нормальні: в стрільбі з танка на дистанцію 400 і 500 метрів з гармати й кулемета я влучив у цілі на «добре». Ти тепер мене не пізнаеш: командирів дуже добре вітаю і в ногу ходжу молодцем».

Коли справа стала підходити до екзаменів, Шура в кожному листі став мене благати: «Мамо, коли можеш, то дістань мені широкий ремінь; коли можеш, то з португесю». І через кілька днів знову: «Мамо, пошукай краще! Який з мене буде офіцер, якщо ремінь у мене зовсім нікуди не годиться». Крізь ці рядки на мене дивилися вкрай стурбовані очі маленького Шури. Точно так само, мало не тими ж словами, він просив у дитинстві, коли йому чогось дуже хотілося.

От передо мною сто Шуриних листів від першого до останнього,— і, перечитуючи їх, я бачу, як ріс, як мужнів мій хлопчик.

Одного разу я дістала від нього такого листа:

«Мамо, мос навчання в училищі наближається до кінця — 1 листопада починаються екзамени. Я стомлююсь, недосипаю, але працюю багато. Дається взнаки те, що я тут мало не вдвое менше часу, ніж інші. Відстав.

Екзамени ці будуть найголовнішими в моєму житті. Я напружу всі свої сили, всю увагу, бо країна має дістати добре підготовленого танкіста-лейтенанта, саме лейтенанта, а не молодшого лейтенанта і не старшого сержанта. Ти зрозумій — це не честолюбність, не марнославство; просто я повинен зробити все, що зможу, щоб бути потрібнішим, кориснішим. Я читаю про те, як фашисти палять наші міста й села, як вони мучать дітей

і жінок, я згадую про те, як замучено Зою, і хочу тільки одного: швидше на фронт.

І інший лист:

«Мамо, слухай: держекзамени закінчилися. З техніки — «відмінно», з огневої підготовки — «відмінно», з тактики і військової топографії — «відмінно»...»

А наприкінці цього гордого, святкового листа — приписка: «Одержав лист від дідуся — він хворий і самотній».

...Одного теплого осіннього вечора я сиділа біля вікна й дивилася на вулицю. Передо мною лежали листи, на які треба було відповісти, а я не могла відірвати очей від ясного, безхмарного неба. І раптом на очі мені лягли широкі теплі долоні.

— Шурику!.. — тільки й могла я сказати.

— Ти не чула ні стукоту, ні того, як мені відчинили, нічого! — сміючись, казав він. — Я стою в дверях, дивлюся на тебе, а ти все сидиш і сидиш! — І, знову затуливши мені очі рукою (наче думав, що так мені легше буде вислухати це), сказав: — Я приїхав попрощатися. Завтра іду на фронт.

Він змужнів, став ще ширший у плечах, але сині очі дивились все так само по-хлоп'ячому весело й відкрито.

І знову була важка, гірка ніч. Шура міцно спав, поклавши долоню під щоку, а я весь час підводилася глянути на нього й не могла надивитися. Мені страшно було думати, що ця ніч скінчиться. Але в належну пору настав світанок, Шура підхопився, швидко помився й одягнувся, нашвидку випив чаю і, підійшовши до мене, сказав уже звичне:

— Не проводжай. Бережи себе. А за мене не турбуйся.

— Будь чесним... і стійким... пиши частіше... — ледве відповіла я.

ВОЄННИЙ КОРЕСПОНДЕНТ

Шура поїхав, і листів від нього не було. Минув місяць. Я боялася підходити до поштової скриньки — мені все здавалося, що я знайду в ньому нещадну звістку... Це були дуже тяжкі дні, сповнені такого нестерпного, такого тужливого чекання,

якого я не відчувала навіть після від'їзду Зої. Я ж тоді ще не знала, що означає втратити дитину. Тепер я знала це.

Іноді тривога ставала така невідчепна, що я намагалася тікати від неї, наче можна втекти від самої себе, від думок... Я ходила вулицями, стараючись утомитися так, щоб, прийшовши додому, заснути. Але це рідко коли вдавалося мені. Хоч скільки вулиць я проходила, хоч скільки кілометрів зробила, однаково потім мало не всю ніч до світанку лежала з відкритими очима.

Часто я пішки ходила на Новодівиче кладовище, на Зоїну могилу. Одного разу, підходячи до могили, я побачила біля неї широкоплечого військового. Коли я підійшла ближче, він обернувся. Це була людина років тридцяти п'яти, з відкритим, гарним обличчям і прямим, проникливим поглядом сірих очей. Мені здалося, наче він хоче щось сказати. Я запитально подивилася на нього, але він через секунду відійшов. Я забула про нього. Та, виходячи, я знову побачила його на повороті доріжки; він ішов мені назустріч.

— Любов Тимофіївна? — спитав він нерішуче.

— Так, — здивовано відповіла я.

І тоді він назвав себе:

— Лідов.

Я не забула цього імені: ним же були підписані пам'ятні рядки в «Правді» — розповідь про те, як загинула партизанка Таня...

Я міцно потиснула руку Лідову... Ми повільно пішли доріжкою до виходу.

— Я рада познайомитися з вами, — сказала я цілком щиро. — Мені давно хотілося побачити вас...

І ми стали розмовляти так, наче були знайомі довгі роки. Він розповів мені, як він вперше почув про Зою. Він ночував у маленький напівзруйнованій халупці під Можайськом. Коли мало не всі поснули, у халупку зайшов погрітися якийсь дідок. Він приліг на долівці поруч з Лідовим.

— Чую я, — розповідав Петро Олександрович, — старому не спиться. Охкає, стогне, не по собі йому. «Куди йдеш, батьку? — питав. — Чого ти все охкаєш?»

І тут старий розповів Лідову, що він чув про дівчину, яку

повісили гітлерівці у селі Петрищеві. Ніяких подробиць він не зінав. Він усе тільки говорив: «Її вішали, а вона промову виголошуvalа...»

Лідов одразу ж підвісся і пішов у Петрищево. І з цієї ночі він десять днів підряд невтомно збирал відомості про загибель невідомої дівчини, яка назвала себе Танею. Він брав тільки факти, бо був переконаний: їх голос пролунає гучніше, ніж усе, що міг би сказати журналіст або письменник від себе.

— Чого ви ні разу не прийшли до мене? — спитала я.

— Боявся, що вам буде тяжко,— просто відповів він.

— Ви давно на фронті?

Тут він уперше усміхнувся — ця відкрита усмішка дуже прікрашала його обличчя.

— На фронті я з першої години війни,— сказав він.— Тоді в Москві про війну ще не знали! Двадцять друге червня застало мене в Мінську, я був там кореспондентом «Правди»... Було цікаво,— задумано додав він і з усмішкою згадав про те, як у підвалі телеграфу, куди він забіг під час сильного бомбування, йому передали телеграму з Москви, послану напередодні.

Це була зовсім мирна телеграма. Редакція просила Лідова написати про підготовку до збиральної кампанії. Він сковав телеграму в кишеньку і помчав на своїй машині в частину, що готовалася до оборонних боїв. Вулиці міста вже були охоплені полум'ям, і бомбування не припинялося.

Тоді ж, у цей перший день, Лідов передав кореспонденцію в «Правду», але мова в ній ішла не про збиральну кампанію...

Він розповідав про все це дуже просто, небагатослівно. А я йшла, слухала його і думала: «От буває — знаєш людину роками і нічого не можеш сказати про неї. А тут я й години не провела з Петром Олександровичем, і зовсім небагато розповів він про себе, а я знаю про нього дуже багато, знаю найголовніше. Знаю, що він прямий і чесний, відважний і спокійний, вміє тримати себе в руках, ніколи не розгублюється. Знаю, що в трудній фронтовій обстановці не словами, а ділом, усією своєю поведінкою вчить навколоїшніх спокоєві і витримці».

— Я сьогодні знову на фронт,— сказав він мені на прощання і додав неголосно: — А після війни я обов'язково напишу книгу про Зою. Велику, гарну книгу.

П'ЯТЬ ФОТОГРАФІЙ

День 24 жовтня 1943 приніс мені нове випробування. В газеті було надруковано п'ять фотографій: їх знайшли у гітлерівського офіцера, вбитого радянським бійцем під селом Потапово, недалеко від Смоленська. Фашист сфотографував убивство Зої, її останні хвилини. Я побачила щибеницю на снігу, побачила мою Зою, мою дівчинку, серед гітлерівців... дошку з написом «Підпалювач» на її грудях... і тих, хто катував і мучив її.

З тієї години, як я дізналася про загибель моєї дівчинки, я весь час, вдень і вночі, невідступно мучилася одним: про що думала вона, коли йшла в свою останню, страшну дорогу? Що почувала? Про що згадувала?.. Безсила туга охоплювала мене: я не була з нею тоді, коли була їй, мабуть, найпотрібніша; я не могла полегшити її останні хвилини ні словом, ні поглядом... І п'ять фотографій наче провели мене Зоїною смертною дорогою. Тепер я на власні очі бачила, як її страчували, сама була при цьому, але занадто пізно... Ці знімки, здавалося, кричали: «Дивись, як її мордували! Дивися, будь мовчазним свідком її загибелі, переживи знову весь біль, всю муку — її і свою...» От іде вона сама, змучена, беззбройна, але скільки сили їй гордості в її опущений голові! Мабуть, у ці хвилини вона навіть не помічає катів навколо. Про що вона думає? Готується вмерти? Згадує все своє коротке ясне життя?..

Я не можу говорити про це... Нехай той, хто прочитає цю книгу, згадає страшний німецький знімок, Зоїне обличчя. І він побачить: Зоя — переможниця. Її убивці — ніщо перед нею. З нею — усе високе, прекрасне, святе, усе людське, вся правда і чистота світу. Це не вмирає, не може вмерти. А вони — в них нема нічого людського. Вони не люди. Вони навіть не звірі — вони фашисти. Вони живцем мертві. Сьогодні, завтра, через тисячу років їх імена, самі їх могили будуть ненависні й огидні людям.

«Я ДУЖЕ ХОЧУ ЖИТИ!»

...А листів від Шури все не було. І раптом, ще через кілька днів, розгорнувши «Правду», я побачила на третій сторінці повідомлення:

«Діюча армія. 27 жовтня (телеграфом). Частини енського з'єднання добивають у жорстоких боях рештки 197-ї німецької піхотної дивізії, офіцери і солдати якої у листопаді 1941 року в селі Петрищеві замучили й вбили відважну партизанку Зою Космодем'янську. Опубліковані в «Правді» п'ять німецьких фоторепортажів розправи над Зоєю викликали нову хвилю гніву у наших бійців і офіцерів. Тут відважно воює і мститься за сестру Зоїн брат — комсомолець-танкіст, гвардій лейтенант Космодем'янський. В останньому бою екіпаж танка «КВ» під командуванням тов. Космодем'янського першим увірвався в ворожу оборону, розстрілюючи і давлячи гусеницями гітлерівців. Майор Г. Вершинін».

Шура живий! І мститься за сестру!

І знову я стала одержувати листи, але вже не з мирного Ульяновська, а з самого пекла війни.

А 1 січня 1944 року мене розбудив гучний дзвінок.

— Хто б це? — вголос здивувалась я, відчинила двері і скам'яніла від несподіванки: передо мною стояв Шура.

Він здався мені справжнім велетнем — стрункий, широкоплечий, у довгій шинелі, що пахла морозом. Обличчя його порожевило від вітру й швидкого руху, на густих бровах і віях танули сніжинки, очі весело блищали.

— Чого так дивишся, не пізнала? — спитав він сміючись.

— Дивлюсь — Ілля Муромець прийшов! — відповіла я.

Це був найнесподіваніший і найдорожчий новорічний подарунок.

Шура теж був безмежно радий. Він не відходив од мене ні на крок, і, коли хотів вийти на вулицю — по цигарки або просто трохи пройтися, — просив, наче маленький:

— Ходімо зі мною!

Він кілька разів на день заговорював усе про одне:

— Розкажи, як ти живеш.

— Та я ж писала тобі...

— Що писала! Ти розкажи. Тобі, як і раніше, пишуть? Покажи листи... Давай я допоможу тобі відповісти...

Це було не зайнве: листи, як і раніш, текли без ліку, річкою.

Люди писали мені, писали в школу, де вчилася Зоя, у редакції газет, в райкоми комсомолу.

«Коли я стою на посту, мені здається, що Зоя — поруч зі мною» — писала мені з фронту дівчина-воїн, Зоїна ровесниця, Октябріна Смирнова.

«Даю клятву: буду чесно служити народові, буду такою ж, як Зоя», — писала дівчина-москвичка, ровесниця Зої, у Таганський райком ВЛКСМ, просячи послати її на фронт.

«Я виховуватиму своїх школярів так, щоб вони були схожі на Зою, на сміливу, чудесну Вашу дочку», — писала мені молода вчителька з Башкирії.

«Це горе — наше, це горе — народне», — писали учні новосибірської школи.

І ще і ще йшли ширі, сердечні листи, клятви, вірші з Сибіру, Прибалтики, з Уралу, з Тблісі. Надходили листи з-за кордону — з Індії, Австралії, Америки...

Шура перечитав їх усі. Потім знову взяв у руки один, надісланий з Англії. От що було в цьому листі:

«Дорога товаришко Любов Космодем'янська!

Ми з дружиною живемо в маленькій квартирі під Лондоном. Щойно ми прочитали про Вашу милу, хоробру дочку. Її передсмертні слова збудили в нас слези: скільки хоробрості, скільки мужності в такій юній дівчині! На початку наступного року ми чекаємо нашу першу дитину, і коли це буде дівчинка, ми назвемо її ім'ям Вашої дочки — дочки великого народу першої соціалістичної держави.

З безмежним захватом ми чуємо й читаємо про вашу велику боротьбу. Але замало захоплюватися, ми хочемо боротися поруч з вами — не слова, а діла, от що тепер потрібно. Ми певні, що недалека та година, коли нарешті ми побачимо загибель мерзеного фашизму, який ми ненавидимо так само, як і Ви. Ваш народ увійде в історію як народ, відвага, мужність і стійкість якого зробили можливою перемогу над фашизмом. Англійський народ добре розуміє, що він у невідплатному боргу перед Росією, і в нас часто кажуть: «Що сталося б з нами, якби не росіяні!»

Кінчаемо лист побажанням: за перемогу і за нашу вічну дружбу — у війні і мири!

Хай живе радянський народ і його славетна Червона Армія!

З братерським привітом — Мейбл і Девід Різ».

— Ти відповіла їм? — спитав Шура. — Це добре. На мою думку, написано щиро, правда? Видно, вони розуміють, що ми воюємо не тільки за себе, а й за всіх. Аби тільки вони цього не забули!

...Вечері прийшов мій брат Сергій. Шура дуже зрадів. Вони сіли за столом один проти одного і пробалакали до пізньої ночі. Я хазяйнувала, весь час виходила на кухню, і до мене долітали тільки уривки розмови.

— ...От ти писав якось, що відірвався од колони і врізався в ворожий тил,— говорив Сергій.— Навіщо? Це не хоробрість, це звичайнісін'яке молодецтво. Треба бути сміливим, а лихачем — навіщо?

— Коли думати про свою безпеку, тоді про хоробрість треба забути! — чула я палку відповідь.

— А хіба ти не відповідаєш за життя своїх солдатів? Ти ж — командир...

— Скажи, тільки не ображайся,— почула я трохи пізніше,— як ти з підлеглими? З молодими це буває: вдають із себе великих начальників...

— Ні, я своїм товариш. Знав би ти, які вони!..

І знову голос брата:

— А про хоробрість... Знаєш, перечитай оповідання Толстого «Набіг». Там добре про це сказано. Стисло і точно...

Шура розповідав небагато і скupo. Він став стриманішим, ніж раніше, і наче зважував кожне слово. У цей його приїзд я відчула, що він дуже змінився. Це важко було визначити словами. Може, я й помиляюсь, але мені здається: хто хоч раз побував у бою, хто хоч раз пройшов цією вузькою стежкою, де з одного боку життя, а з другого — смерть, той не любить багатослівно розповідати про війну, про небезпеки, яких він зазнавав. Я розуміла: Шура багато бачив і пережив, мабуть, тому він став дорослішим, зібранишим і суворішим, а разом з тим — м'якшим, ніжнішим.

На другий день Шура пішов у госпіталь відвідати поранен-

ного товариша. Коли він повернувся, в нього було зовсім інше обличчя, я ледве впізнала вчорацького веселого богатиря. Він зблід, змарнів. Я тривожно вдивлялася в це рідне, таке ще юне обличчя: в ньому одразу якось помітніші стали вилиці, щелепи, зсунулися брови із зморшкою між ними і твердо стиснулися губи.

— Що зробили фашисти з людиною! — сказав він з болем.— Знаєш, це май великий друг. В нього було нелегке життя. Йому й року не було, коли він осиротів. Важко доводилося, а виріс людиною. Скінчив військове училище, потім витримав блокаду в Ленінграді, дістав обмеження другого ступеня, але відмовився від нього і знову пішов на фронт. І от зовсім недавно все одразу: осколок в легеню, у ділянку серця, в руку, і поранення в живіт, і контузія. Не розмовляв, не рухався, не чув — подумай тільки!.. Коля Лопоха його звуть.

Шура відійшов до вікна і, не обертаючись до мене, раптом сказав з силою, жагуче, немов заклинання:

— Я неодмінно повернусь! Без ніг, без рук, осліпну — однаково житиму! Я дуже, дуже хочу жити!

...А на третій день після приїзду він сказав:

— Не ображайся, мамочко, але я поїду до строку. Мені важко тут. Там люди гинуть.

— Побудь ще, любий!.. Це ж твій законний відпочинок...

— Не можу. Однаково для мене це не відпочинок. Я однаково ні про що думати не можу, тільки про фронт... про товаришів. І, коли можна, мамочко, цього разу виряджай мене, добрє? Я хочу довше побути з тобою.

Я проводжала його на Білоруський вокзал. Був тихий морозяний вечір. Далеко над коліями у прозорому зеленуватому небі миготіла низька зірка. І таким дивним здався мені цей спокій в годину, коли я виряджала сина й знала, що скоро його знову охопить вир вогню й смерті...

Ми взяли квиток у м'який вагон. Шура пройшов туди покласти на місце свій чемоданчик і вистрибнув сам не свій.

— Ох, мамо, знаєш, там генерал!.. — сказав він, зніяковілій і розгублений, як хлопчиксько.

— Ех ти, воїн! — пожартувала я.— Як же так: на фронт ідеш, а свого генерала злякався?

Я простояла з Шурою на платформі до останньої секунди. Поїзд рушив, і я пішла поруч з вагоном, а Шура стояв на підніжці і махав мені рукою. Потім я вже не могла встигати їй тільки дивилася вслід. Гуркіт коліс оглушав мене. Навальний повітряний потік ледве не збивав з ніг, очі застеляло слізами... Потім на пероні раптом стало тихо й порожньо, а мені все здавалося, що я бачу обличчя сина й прощальний змах його руки.

ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ

Я знову лишилась сама. Але зараз мені було не так тяжко і не так самотньо, як раніше: допомагала робота.

Мені завжди хотілося від щирого серця подякувати тим, хто підтримав мене в ті дні своїми листами, своїм співчуттям, теплом своєї душі. Усім тим, хто, приходячи до мене, говорив наполегливо й твердо: «Обов'язково приїжджайте до нас на завод. Ви повинні поговорити з нашими комсомольцями».

Я знаю: коли людині дуже важко, її може врятувати тільки одне — свідомість, що вона потрібна людям, що життя її не безкорисне. Коли нестерпне нещастя впало на мене, мені допомогли повірити в те, що я потрібна не тільки Шурі, а й ще багатьом і багатьом людям. Коли він поїхав, мені не дали, не дозволили лишитися самотньою — це було дуже важко для мене, але це мене врятувало: я була потрібна.

Скрізь було багато роботи. Роботи, яка потребувала люблячих рук і люблячого серця: війна позбавила багатьох і багатьох дітей житла, родини. «Сирота» — це мало не забуте у нас слово суворо й вимогливо нагадало про себе. І треба було зробити так, щоб діти, в яких війна відняла батьків, не почували себе посиротілими, самотніми. Треба було повернути їм тепло батьківського вогнища, тепло й любов родини.

Я стала працювати.

Як найбільше дитячих будинків — гарних, по-справжньому затишних, усім забезпечених! Як найбільше справжніх виховательів, розумних і люблячих! Дітям потрібні взуття, одяг, харчування. І, може, ще потрібніші — любов, тепло, сердечність. Дитячі будинки виникали скрізь — по всіх містах, при заводах,

при колгоспах. Усім хотілося зробити що-небудь для дітей тих, хто загинув у бою. І для мене багато значило, що я теж можу взяти участь у цій роботі.

Мені довелося багато їздити тоді: я побувала в Тамбові, Рязані, Курську, Іванові, потім в Білорусі і на Україні, на Алтаї, в Томську, Новосибірську. Скрізь сила-силенна роботи, скрізь посиrotілі діти — їм треба було дати пристановище: в новій родині або в дитячому будинку. І скрізь мене зустрічали очі, повні довір'я й тепла. І я безперервно вчилася: вчилася мужності і стійкості в свого народу. Ще наприкінці 1944 року Товариство Червоного Хреста командувало мене в Ленінград.

На постаментах, де раніш тримтіли й рвалися з рук бронзових юнаків чудесні коні Клодта, тепер стояли ящики з квітами, щоб не кидалася у вічі незвичайна порожнечка. Зі стін ще застерігали написи: «Цей бік небезпечніший під час артилерійського обстрілу», а ленінградці, оточенні піклуванням і допомогою всієї країни, давно вже ремонтували будинки, вставляли шибки, вирівнювали й заливали асфальтом вулиці.

Зі мною йшла немолода жінка, зварниця заводу «Електросила». Вона розповідала: під час блокади вони з чоловіком працювали поруч, на сусідніх верстатах. Працювали знеможені, виснажені, перемагаючи кволість самою тільки волею, упертим бажанням: не здаватися. Одного разу, обернувшись, щоб глянути на чоловіка, вона побачила його на підлозі неживим. Вона підійшла до нього, постояла, а потім знову взялась до роботи. Працювала, а чоловік лежав поруч, біля верстата, від якого він не відійшов до останнього подиху. Припинити роботу — означало поступитися перед ворогом.

Я почула в Ленінграді про одного архітектора: у найважчі дні блокади він проектував арку Перемоги. Мені розповідали про матерів, діти яких загинули, захищаючи Ленінград: вони, ці матері, не шкодуючи останніх сил, старались порятувати чужих дітей від голодної смерті. Я слухала ці розповіді і знову й знову говорила собі: «Я не маю права віддатися горю. Ці люди пережили велике нещастя, іх страждання й втрати безмежно тяжкі, як і моя втрата. Вони живуть і працюють. Повинна жити й працювати я теж».

І ще одне я знала: Зоїне ім'я народ полюбив. З її ім'ям наші

люди, її й мої товариші, йшли в бій, працювали на заводах і на полях, про неї почули краснодонці з «Молодої гвардії», і вони повторили її подвиг і стали з нею поруч, як рідні брати й сестри, діти однієї великої й любимої Батьківщини.

Я почувала: жива й трепетна пам'ять про Зою. Не тільки для мене вона рідна. Народ пам'ятає її живу, відважну, непожитну. І це допомогло мені жити.

ЛИСТИ

З фронту мені писав племінник Слава,— він воював з найперших днів.

Став писати після того, як ми познайомилися біля Зоїної могили, Петро Лідов. Найчастіше це було кілька слів привіту, і вони мені були дуже дорогі, ці кілька слів. Розгортаючи газету, я завжди шукала повідомлення з фронту, підписані Лідовим. Про все він умів розповісти так просто, спокійно й мужньо. Це був особливий талант. У цій простоті, у цьому спокої була величезна сила. І коли довго не з'являвся в «Правді» знайомий підпис, мені ставало не по собі: я тривожилася за ним, як за рідною, близькою людиною.

І кожні кілька днів надходили листи від Шури.

«...Настрій добрий, особливо після останньої атаки. В цьому бою я не вилазив з танка понад двоє діб. Чудом уцілів, навколо усе горіло й здригалося від вибухів, танк кидало в усі боки, наче сірникову коробку. Загалом, мамо, за мене не турбуйся».

«...Зараз я одержую новий екіпаж і нову бойову машину «КВ». Це в мене вже третя: одну підбито, друга згоріла, сам ледве встиг з неї спікірувати... З мого старого екіпажу Джігіріса вбито, інші поранені... Я написав дідові, пиши й ти. Він хворий і самотній».

«...Я був поранений, але не кидав поля бою. Перев'язав рану і вступив знову в стрій. Тепер у мене все затяглося й піджило. В одному з боїв вибув мій старший командир, я прийняв командування на себе і разом з товаришами увірвався в розташування ворога. І вранці Орша була наша. Зараз я живий і здо-

ровий, так само, як і мій екіпаж... Дістав листа від діда. Тяжко йому. Все згадує Зою та бабусю. Я відповів йому, постараався якнайласкавіше».

«...Місцеві жителі тепло зустрічають нас. Ім усе цікаво, все здається незвичайним. В одній хаті я показав книжку про Зою. І мене довго розпитували і дуже просили, щоб я лишив їм книжку. Я не міг — вона в мене одна. Отже, прошу: якщо можеш, пошили їм — м. Орша, Перекопська вулиця, будинок 69.»

«...У Білорусії настала бажана година визволення. Люди зустрічають нас квітами, частують молоком. Бабусі з слізами розповідають, які муки їм довелося пережити. Але все це позаду. І повітря здається особливо чистим, а сонце особливо яскравим. Мамо, мамо, скоро перемога!»

«...Передай окремо мій привіт дяді Серьожі, скажи, що я пам'ятаю все, що він мені говорив. Чи пише тобі дідусь? Я давно не маю від нього листів».

«...Ти питавши, в якому я званні, яка моя посада. Відповім тобі словами одного великого начальника, що сказав про мене так: «Не дивіться на його звання й посаду: він створений не для чинів, а для бойових дій».

«...Спасиби за поздоровлення, я дійсно одержав золотий орден — орден Вітчизняної війни I ступеня. У мене на руках є й наказ про мое нагородження орденом Червоного Прапора. Не думай про мене, наче я змінився. Характер у мене лишився той самий. Але тільки став я сильніший, твердіший».

«...Мамо, мамо, Петро Лідов загинув! Мамо, як це страшно, що він загинув так незадовго до перемоги! Напередодні перемоги гинути — це так прикро. Він загинув на аеродромі під Полтавою: вибіг з укриття, щоб побачити тих людей, які відбивають наліт ворожої авіації. Він хотів написати про них — він усе хотів бачити на власні очі. Це був справжній воєнний кореспондент і справжня людина...»

«...Ми йдемо на захід, по ворожій землі. От уже півмісяця, як я безперервно в боях, тому й не писав. Але листу твоєму я такий радий, такий радий — це був лист з рідної землі, від рідної матері. Зараз, коли я пишу тобі, у повітрі сущільний гул, моя машина здригається, земля так і танцює від розривів. Череz кілька хвилин наші хлопці підуть в атаку, в глиб німецької

землі». (Цей лист написано олівцем, крупним, квапливим почерком: Шура теж поспішав у бій).

«...Здрастуй, мила, дорога моя мамо! Минуло вже понад місяць, як я у тяжких наступальних боях. Знаєш, у мене не було часу не тільки писати, а навіть читати одержані мною листи... Тут і нічні форсовані марші, і танкові бої, напружені, безсонні ночі у ворожому тилу, вогненні свистячі снаряди «фердинандів»... Траплялося бути мовчазним свідком загибелі товаришів, бачити, як сусідній танк злітає в повітря з усім екіпажем. Доводилося тільки мовчки зціплювати зуби. Від напруги й безсоння люди вилізають з машини, наче п'яні. І все ж настрай у всіх найщасливіший, найсвятковіший: ми йдемо по ворожій землі. Ми мстимося за сорок перший рік, за біль, за слози, за все приниження, якому фашисти піддали людей. Ми скоро побачимося в Москві, у знайомій обстановці».

«...Не воюю, жду наказу про наступ. Стоїмо в обороні. День за днем минають в одноманітній тиші й нестерпному чеканні. Живемо в німецьких будинках. Скрізь зруйновані сірі споруди. Величезні ями від бомб примушують звертати з похмурого асфальтованого шосе. День і ніч рвуться снаряди, наш будинок тримтить і похитується. Фашисти чиїять опір з несамовитою злобою, вони чіпляються за кожний клапоть своєї землі. От і зараз вони починають обстрілювати своє селище... В останньому бою мене трохи подряпало, тепер усе минулось, але груди ще болять....»

«...Дощі, дощі.. Вода в морі холодна, сіра, так і віс негodoю. Похмуро, холодно тут. Хочу додому, і, сподіваюсь, це станеться швидко. Бережи себе, бережи своє здоров'я і частіше пиши. За мене не турбуйся. Цілую тебе. Твій єдиний син Олександр».

На цьому листі стояла позначка: «Східна Пруссія» і дата — «1 квітня 1945».

Я чекала наступного листа — він не приходив. Я боялася думати, я просто чекала. Я не думала про катастрофу — за надто живим і життєлюбним був мій хлопчик, і в пам'яті моїй бриніли його повні віри слова: «Я неодмінно повернусь!»

СМЕРТЮ ГЕРОЯ

20 квітня я знайшла в поштовій скриньці лист. На конверті був номер Шуриної польової пошти, але адреса була написана не його рукою. Я довго стояла нерухомо, тримаючи в руках лист і боячись розпечатати його. Потім розпечатала, прочитала перші рядки. В очах потемніло. Потім щосили зціпила зуби і дочитала до кінця.

«14 квітня 1945.

Дорога Любов Тимофіївно!

Тяжко Вам писати. Але я прошу: наберіться мужності і стійкості. Ваш син гвардії старший лейтенант Олександр Анатолійович Космодем'янський загинув смертю героя в боротьбі з німецькими загарбниками. Він віддав своє молоде життя в ім'я свободи і незалежності нашої Батьківщини.

Скажу одне: Ваш син — герой, і Ви можете пишатися ним. Він чесно захищав Батьківщину, був гідним братом своєї сестри.

Ви віддали Батьківщині найдорожче, що мали, — своїх дітей.

У боях за Кенігсберг самохідна установка Саші Космодем'янського 6 квітня перша форсувала водний канал у 30 метрів, розбивши артилерійську батарею ворога, підірвала склад з боеприпасами і винищила до 60 гітлерівських солдатів і офіцерів.

8 квітня він із своєю установкою перший увірвався в укріплений форт Кеніген Луїzen, де було взято 350 полонених, 9 справних танків, 200 автомашин і склад з пальним. У ході боїв Олександр Космодем'янський виріс з командира установки на командира батареї. Попри свою молодість, він успішно командував батарею і зразково виконував усі бойові завдання.

Він загинув учора в боях за населений пункт Фірбруденкруг, на захід від Кенігсберга. Населений пункт був уже в наших руках. Серед перших Ваш син увірвався і в цей населений пункт, винищив до 40 гітлерівців і роздавив 4 протитанкові гармати. Ворожий снаряд, розірвавшись, назавжди зупинив життя доброго й для нас Олександра Анатолійовича Космодем'янського.

Війна і смерть — невіддільні, але тим тяжче зносити кожну смерть напередодні нашої Перемоги.

Міцно тисну руку. Будьте мужньою. Щиро поважаючи і розуміючи Вас,

Гвардій підполковник Легеза.

...30 квітня я вилетіла в Вільнюс, звідки добиралася до Кенігсберга на машині. Порожньо, зруйновано було все навколо. Каменя на камені не лишилося. І безлюдність — ніде ні душі. Потяглисісь довгі ряди німців: вони йшли, штовхаючи перед собою тачку або візок з хатніми речами, і не сміли голову підняти, глянути у вічі...

А потім линув потік наших людей — вони поверталися на Батьківщину: їхали на конях, на машинах, ішли пішки, і в усіх були такі веселі, такі щасливі обличчя! З усього було видно: Перемога не за горами. Вона близька. Вона поруч.

Скільки разів Шура питав: «Мамо, як ти уявляєш день Перемоги? Як ти думаєш, коли це буде? Правда ж,— навесні? Неодмінно навесні! А коли навіть взимку, то однаково сніг розтане і розцвітуть квіти!»

І от Перемога наближалась. Це був уже переддень Перемоги. Переддень щастя. А я сиділа біля труни свого хлопчика. Він лежав, наче живий: обличчя було спокійне, ясне. Не гадала я, що ми так побачимось. Це було більше, ніж могло винести звичайне людське серце. В якусь хвилину, піднявши очі від Шуриного обличчя, я побачила інше молоде обличчя. Я дивилася на нього і не могла зрозуміти, де я бачила його раніше: тяжко було думати, згадувати.

— Я — Титов, Володя,— тихо сказав юнак.

І мені одразу згадався квітневий вечір, коли, повернувшись додому, я застала Шуру і його товаришів за жвавою розмовою. «Нас сам генерал частував цигарками... Ми ідемо в Ульяновське училище...» — знову почула я голос сина.

— А інші? — ледве спітала я.

І Володя сказав мені, що Юрія Браудо і Володя Юр'єв загинули. Загинули, як і Шура, не дочекавшись Перемоги... Скільки молодих, скільки славних загинуло, не дочекавшись цього дня!..

...Я не могла б докладно й детально розповісти про ці два дні в Кенігсберзі. Але пам'ятаю, з якою любов'ю, з якою шанобою всі говорили про Шуру.

— Відважний... — долітало до мене. — Скромний. Молодий, а командир був справжній. Ніколи його не забуду!

А потім — дорога назад. Проводжав мене навідник Шуриного танка Саша Фесіков. Він доглядав мене, наче хвору. По-синівськи турбувався за мене: не питаючи, вгадував, що треба робити.

...5 травня поховали Шуру на Новодівичому кладовищі. Навпроти Зоїної могили виріс новий могильний горбик. У смерті, як і в житті, вони знову були вкупі.

Це було за чотири дні до Перемоги.

А 9 травня я стояла біля свого вікна й дивилася, як текла мимо людська ріка: йшли діти й дорослі, усі — наче одна сім'я, радісні, щасливі. День був такий яскравий, такий сонячний!

Мої діти вже ніколи не побачать ні блакитного неба, ні квітів, ніколи не зустрінуть весну. Вони віддали життя за інших дітей — за тих, що йшли у цю довгождану годину повз мене.

ВОНИ ПОВИННІ БУТИ ЩАСЛИВИМИ!

...Я люблю бувати тут. Ходити милимі, знайомими коридорами школи, де вчилися мої діти, школи, що носить тепер Зоїне ім'я. Я заходжу в класні кімнати. Підхожу до дверей, біля яких є напис: «В цьому класі вчилися Герої Радянського Союзу Зоя і Шура Космодем'янські».

Я входжу у цей клас, і з стіни дивляться на мене портрети моїх дітей. От друга партя в середньому ряду — тут сиділа Зоя. Тепер за цією партою вчиться інша дівчинка, така ж ясноока. А от остання партя в іншому ряду — це Шурине місце. Тепер на мене уважно дивляться звідти очі дівчинки-підлітка. Вона в коричневій сукні з білим комірцем, у чорному фартусі, і в неї таке вдумливе, серйозне обличчя...

Я сходжу вниз, до малят. Сідаю за низьку парту поруч з маленьким дівчам і розгортаю хрестоматію для першого класу. На обкладинці хрестоматії — золоте колосся, блакитне небо, сосни: мирна, люба з колиски картина рідної природи; вона наче уособлює те, про що розповідають сторінки хрестоматії. Кожна сторінка цієї книги — гімн мирній праці, рідній землі,

нашим лісам і водам, нашим людям. Країна випросталась, вона буде їй творить, сіє хліб, лле сталь, відроджує з попелу спалені міста її села. І ростить нових прекрасних людей.

Оцю дівчинку, що сидить поруч мене, і всіх її подруг, і всіх дітей по всій Радянській країні вчать найсвітлішого, найрозумінішого — любити свій народ, любити свою Батьківщину. Їх вчать поважати працю й братерство народів, поважати її цінувати все прекрасне, що створили всі народи землі.

Вони повинні бути щасливими! Вони будуть щасливими!

Стільки крові пролито, стільки людей загинуло заради того, щоб вони були щасливими, щоб нова війна не покалічила їхнього майбутнього...

Так, багато загинуло молодих, чистих і чесних. Загинули Зоя й Шура. Попіг на полі битви учень 201-ї школи, славний льотчик Олег Балашов. Загинув Ваня Носенков, що колись читав у нас вірші про Мате Залку. Загинув палкий споречальник Петя Симонов, віддали своє життя Юрій Браудо і Володя Юр'єв. У перші місяці війни був убитий письменник Аркадій Петрович Гайдар. Зовсім незадовго до Перемоги загинув Петро Лідов, воєнний кореспондент «Правди»... Стільки рідних, миших людей, стільки гірких утрат!.. Але загиблі в цій великій і жорстокій битві проклали своїм подвигом, своєю відвагою, своєю смертю шлях до Перемоги і Щастя.

От коридором іде мені назустріч молода жінка з мілим, привітним обличчям. Це Катя Андреєва: вона стала вчителькою і викладає в своїй школі, де вчилася разом з Зоєю і Шурою.

І інші однокласники моїх дітей — тепер інженери, лікарі, вчителі; вони живуть і працюють, вони продовжують ту справу, заради якої віддали своє життя їхні товарищі.

...Я йду знайомим коридором. Двері бібліотеки відчинені. Полиці, полиці по стінах, і книжки, книжки, сила-силенна книжок.

— До війни у нас було двадцять тисяч томів, а тепер — сорок тисяч,— каже мені Катя.

Я виходжу на вулицю. Навколо школи все зелене: ось дерева, посаджені руками дітей. Мені здається, я чую Зоїн голос:

— Моя липа третя — запам'ятай, мамо.

Космодем'янська Л. Т. (1900—1978).

К71 Повість про Зою та Шуру: Повість. Для серед. шк. віку: / [Літ. запис Ф. А. Вігдорової; Пер. з рос. Є. А. Дроб'язка; Худ. оформленн. Г. П. Філатова; Р. Є. Безп'ятова]. — З-те вид. — К.: Веселка, 1990.— 207 с. : іл.

ISBN 5-301-00606-1

Хвилююча розповідь матері про життя своїх дітей — Героїв Радянського Союзу Зою та Шуру Космодем'янських.

**К 4803010201—038
М206(04)—90 48.90.**

ББК 84Р7—44

Литературно-художественное издание

Космодемьянская Любовь Тимофеевна

Повесть о Зое и Шуре

Повесть

(На украинском языке)

Для среднего
школьного возраста

Третье издание

Литературная запись

Вигдоровой Фриды Абрамовны

Перевод с русского

Дробязко Евгения Антоновича

Художественное оформление

Филатова Георгия Павловича
и Бесплатова Ростислава Евгеньевича

Киев «Веселка»

Редактор Л. О. Буцень

Художественный редактор К. І. Сулима

Технический редактор Т. В. Осталецька

Коректори О. Т. Супруненко, Л. О. Юван

ИБ № 4758

Здано на виробництво 24.01.89. Підписано до друку 01.09.89. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний № 2. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 12,09+0,93 вкл.=13,02. Умовн. фарб.-відб. 13,37. Обл.-вид. арк. 11,29+0,53 вкл.=11,82. Тираж 100 000 пр. Зам. 629-9. Ціна 65 к.

Орденна Дружби народів видавництво «Веселка».
252655, Київ, МСП, Мельниковська, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів-5,
Зелена, 20.